

The University of Chicago
Libraries

EXCHANGE DISSERTATIONS

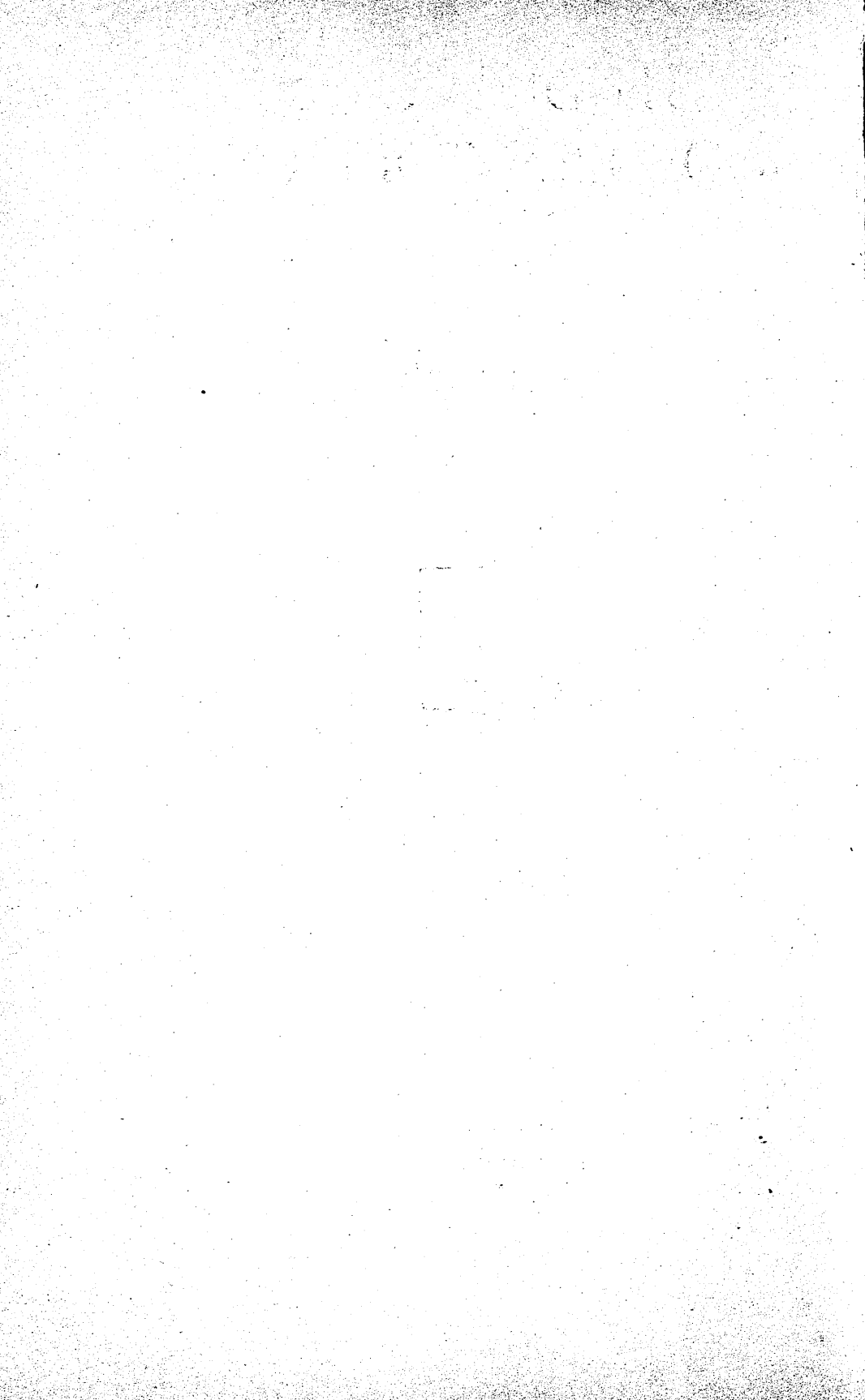
STUDIËN OVER GODSDIENSTDELICTEN

DOOR

R. BAELEN

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1935

STUDIËN OVER GODSDIENSTDELICTEN

STUDIËN OVER GODSDIENSTDELICTEN

PROEFSCHRIFT TER VERKRIJGING VAN DEN
GRAAD VAN DOCTOR IN DE RECHTSGE-
LEERDHEID AAN DE RIJKSUNIVERSITEIT
TE LEIDEN, OP GEZAG VAN DEN RECTOR
MAGNIFICUS DR. W. VAN DER WOUDE,
HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER
WIS- EN NATUURKUNDE, VOOR DE FACUL-
TEIT DER RECHTSGELEERDHEID TE VER-
DEDIGEN OP DONDERDAG 2 MEI 1935 DES NA-
MIDDAGS TE 4 UUR

DOOR

ROBERT BAE³LDE,
GEBOREN TE ROTTERDAM

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1935

BV763

.B6B2

Exchange Diss.

1286922

AAN DE NAGEDACHTENIS VAN MIJN VADER

1811100

INHOUD

VOORWOORD	XI
EERSTE HOOFDSTUK. DRIE ATTISCHE GODS- DIENSTPROCESSEN	1
§ 1. INLEIDING	1
§ 2. ANAXAGORAS	8
§ 3. ALCIBIADES EN SOCRATES	15
I. Hun tijd	15
II. Alcibiades	18
III. Socrates	21
IV. De vriendschap van Socrates en Alcibiades. .	27
V. Het proces tegen Alcibiades	30
VI. Het proces tegen Socrates	36
TWEEDE HOOFDSTUK. HET GODSLASTERINGS- DELICT IN DE WETGEVING EN IN DE JURIDI- SCHE THEORIE TOT AAN DE AUFKLÄRUNG. . .	56
§ 1. INLEIDING	56
I. Leviticus	56
II. Het Romeinsche godsdienstdelict	60
III. Het woord „blasphemia” vóór Justinianus. .	68
§ 2. DE 77STE NOVELLE VAN KEIZER JUSTINIANUS I. . .	73
§ 3. LEX WISIGOTHORUM EN CAPITULARIA	78
§ 4. THOMAS VAN AQUINO EN HET CANONIEKE RECHT. . .	83
I. Thomas van Aquino	83
II. Het Canonieke recht	86
§ 5. HET GODSLASTERINGSBEGRIIP BIJ LATERE WETGEVERS EN AUTEURS; DE PRAKTIJK	89
I. De theorieën der juristen	89
II. De straffen	96
III. Voorbeelden van wetgeving	99
IV. De toorn Gods als dreiging en als werkelijk- heid	102

§ 6. GENÈVE EN DE KERKHERVORMING	105
DERDE HOOFDSTUK. DE BESTRIJDING VAN GODS- LASTERLIJKE UTINGEN IN ONS LAND, TOT HET EINDE DER ACHTTIENDE EEUW	109
§ 1. STRAFBAARHEID DER GODSLASTERING ONDER HET BOURGONDISCHE EN HET OOSTENRIJSCH HUIS.	109
§ 2. KENMERKEN DER GODSDIENSTPOLITIEK TIJDENS DE REPUBLIEK	112
§ 3. HET PROCES TEGEN JOHANNES TORRENTIUS	115
I. De verwachting van een nieuwe Hervorming.	115
II. De „Rozenkruisers”	117
III. Kunstenaarschap en levenswandel van Johannes Torrentius	123
IV. Zijn proces	126
§ 4. RICHTLIJNEN DER OVERHEID VOOR HET ONDERWIJS AAN DE HOOGESCHOOL	133
§ 5. REPRESSIE VAN GODSLASTERLIJKE GESCHRIFTEN.	134
§ 6. ROBERT ADRIAANSZ. VAN HOORN	137
VIERDE HOOFDSTUK. DE MEENINGSSTRIJD OMTRENT DE GODSLASTERING TIJDENS DE AUFKLÄRUNG	139
§ 1. DE GODSLASTERINGSWETGEVING DER FRANSCHE KONINGEN	139
§ 2. BECCARIA'S BOEK EN DE VERLICHTING	143
§ 3. VOLTAIRE.	150
§ 4. HET PROCES TEGEN DEN CHEVALIER DE LA BARRE	153
I. Dramatis personae.	153
II. De gepleegde feiten, en de behandeling voor het Présidial te Abbeville	156
III. Requisitoir en Vonnis	170
IV. De behandeling voor het Parlement van Parijs	172
V. De terechtstelling	176
VI. Naspel	180
§ 5. NIEUWE OPVATTINGEN OVER DE GODSDIENSTDELIC- TEN	183
§ 6. NIEUWE GODSLASTERINGSWETGEVING	188
§ 7. DOORWERKING DER NIEUWE BEGINSELEN IN ONS STRAFWETBOEK.	190

VIJFDE HOOFDSTUK. DE GODSLASTERINGSBEPALINGEN IN ONS WETBOEK VAN STRAFRECHT.	192
§ 1. INLEIDING	192
§ 2. HET SYSTEEM VAN ONZE „GODSLASTERINGSBEPALINGEN”	199
I. De plaatsing onder art. 147 Sr.	199
II. Consequenties van de plaatsing onder art. 147	204
III. Krenking van godsdienstige gevoelens	206
IV. „Godslasteringen”	211
V. „Smalende”	218
VI. Smalende godslastering — „in haar uitwendige verschijning”	220
VII. Het „betreden van anderer domein”	224
VIII. Voorbeeld: „God is het Kwaad”	226
IX. Artikel 429 <i>bis</i>	227
§ 3. DE EERSTE TOEPASSINGEN; ART. 147 <i>a</i>	228
§ 4. BEOORDEELING DER NIEUWE WETSBEPALINGEN.	238
LITERATUUROPGAVE	242
PERSOONSREGISTER	252
ZAAKREGISTER	254

VOORWOORD

In vele opzichten zal men elk van de hiernavolgende studiën moeten beschouwen als een opzichzelfstaand geheel. Men vindt in dit boek niet een dóórloopende historische lijn; over het algemeen is telkens een beperkt feitencomplex als kern gekozen ¹⁾. Dat zoo-vele schakels ontbreken wijte men aan mijn wantrouwen tegen het *construeeren* van een samenhang waar de historisch-onervarene dezen nu eenmaal niet *doorschouwd* heeft. Wellicht, hoopte ik, komt het verband te sterker naar voren naarmate ik mij minder opzettelijk daarom bekommer.

Gegeven het plan, de historische vormen der godsdienstdelicten te bestudeeren, was de indiening van het bekende wetsontwerp van Minister Donner gereede aanleiding om meer in het bijzonder aandacht te wijden aan de *godslastering*. Waar echter in de Grieksche Oudheid men de blasphemie als *zelfstandigen* delictsvorm nog niet kende, wordt in het eerste hoofdstuk een ruimer gebied verkend, namelijk dat van het toen essentiële begrip „ongodvruchtigheid” (*asebeia*).

Veel zal men ook ten aanzien van de godslastering vergeefs zoeken: een vergelijkend-ethnologisch onderzoek, parallellen met het strafrecht van oudere cultuurvolken dan het Grieksche. Doch op zulke gebieden zou ieder *zelfstandig* onderzoek, iedere zelfstandige kennisneming der bronnen voor mij onmogelijk zijn geweest; het zou, hier eerst recht, het schrikkelijk „Bücher mit Büchern machen” geworden zijn.

Reeds in het eerste hoofdstuk stoot men naar alle kanten op begrenzingen. Alleen enkele godsdienstprocessen vindt men er behandeld: die tegen Anaxagoras, Alcibiades en Socrates — drie der bekendste dus: diegene, waarvan de feitelijkheden het eenvoudigst zijn te onderkennen, diegene, welke het meeste spreken tot

¹⁾ Behalve bij het 2de hoofdstuk, waarin een langer tijdsverloop wordt overzien.

menschen van dezen tijd. Het scheen mij gerechtvaardigd, nadruk te leggen op de innerlijke noodwendigheid volgens welke bij deze processen beide partijen, enkeling en overheid, hebben gehandeld — op het hooger Recht aan beide kanten.

Waren zoodanige conflicten tusschen gevaarlijke geestesontplooiing en overheidsraison niet te vinden geweest ook in de Romeinsche Oudheid? Sterk heeft mij aangetrokken de verbitterde strijd, in de 4de en 5de eeuw na Chr. vooral, tusschen Kerk en Imperium eenerzijds, en de Manichaeërs anderzijds. Het scheen mij toe, dat deze volgelingen van den, uit het land van Euphraat en Tigris geboortigen, Mani een zeer veel-omvattend en concreet Christendom hebben beleden — dat anderzijds hun van de „wereld” afgekeerde levenshouding hen in dien uiterst roerigen tijd voor de Romeinsche overheid ondraaglijk maakte. — Prof. dr. J. de Zwaan vestigde er, gelukkig, mijn aandacht op, dat zoowel de huidige stand van dit moeilijke historische probleem, als mijn geringe onderlegdheid op de gebieden van het oudste Christendom en de Gnosis, een deugdelijk resultaat van mijn onderzoekingen hier onmogelijk zouden hebben gemaakt.

En zoo wordt „het Romeinsche godsdienstdelict” slechts in zeer vluchtige trekken geteekend, bij wijze van inleiding tot het tweede hoofdstuk. Kenmerkend voor de Romeinsche opvatting schenen mij het streven naar handhaving van het staatsgezag, de publieke rust; en het naar verscheidene zijden ontwikkelde majesteits-begrip. — Tot genoemde inleiding behoort eveneens een overzicht — ook voor de latere ontwikkeling belangrijk — van de beteekenissen, waarin het woord „blasphemia” bij Grieksche en Latijnsche schrijvers voorkomt; en de weergave van enkele opvattingen over den beroemden godslasterings-tekst in den Pentateuch: Leviticus 24 : 15 en 16. „Een ieder, als hij zijnen God gevloekt zal hebben, zoo zal hij zijne zonde dragen; en die den naam des HEEREN gelasterd zal hebben, zal zekerlijk gedood worden. . . .” Is de opvatting van Prof. dr. B. D. Eerdmans juist, dan beteekent „zijnen God”: „den persönlichen Schutzgott des Menschen”, en wijkt deze tekst dus af van de gebruikelijke Christelijke geloofsvoorstellingen.

Wij vinden vervolgens het delict van godslastering voor het eerst uitdrukkelijk geformuleerd in de 77ste Novelle van Keizer Justinianus I, in de Lex Wisigothorum, en daarna in de Capitu-

laria. Een duidelijke definitie, en een systematischen opbouw van het begrip vinden wij hier nog niet; de Novelle bijvoorbeeld is, naar den trant dier tijden, méér een herderlijke vermaning en een bedreiging met hemelsche en aardsche straffen, dan een wetsbepaling in onzen zin. Zulk een stelselmatige beschrijving van den begripsinhoud treffen wij eerst aan bij Thomas van Aquino; met name is hier reeds duidelijk aangegeven de bekende onderscheiding in de godslastering waarbij men in God iets ontkent wat behoort bij Zijn wezen, en die waarbij aan God juist iets wordt toegeschreven wat *niet* bij dit wezen past. Ook het aan de *creatuur* toekennen van wezenseigenschappen Gods, wordt reeds in de *Summa Theologiae* genoemd.

Alle latere wetgevers, rechters, theoretici, tot in de 18de eeuw, blijken op deze gezaghebbende bronnen — en op de Mozaïsche Wet — te hebben voortgebouwd. De Kerkhervorming heeft slechts een kleine, niettemin belangrijke, verschuiving in de meeningen gebracht, in zooverre als lastering van Maria en van de Heiligen door de Protestanten niet meer als blasphemie werd beschouwd, en er dan dus een eerste twijfel is ontstaan aan de realiteit van het begrip, zij het nog slechts omtrent een onderdeel daarvan.

Het derde hoofdstuk sluit bij het voorafgaande in zooverre aan, dat juist het nieuwe, mede door de Hervorming ontstane, type van godslasteraar hier — in weinig verheven gedaante overigens — naar voren komt: de autonome denker, de overmoedige humanist: *de kettersche godslasteraar*. Het is een hoofdstuk over ons eigen land; na eenige oriënteerende beschouwingen maken wij kennis met den Haarlemschen schilder Johannes Torrentius, wiens godslasterlijke uitingen in nauw verband schijnen te staan met zijn hier en daar helaas! niet onvermakelijke lichtzinnigheden en met de nieuwe stroomingen van Pansophie en Rozenkruisendom, welke in den aanvang der 17de eeuw het wettig gezag onzer Republiek met bezorgdheid hebben vervuld. — Hierbij sluit aan de opsomming van enkele godslasterlijke geschriften, waartegen onze Overheid in de 17de en 18de eeuw met groote gestrengheid is opgetreden.

Over den omkeer in de opvattingen omtrent het misdrijf van godslastering tijdens de periode der Verlichting, in de tweede helft der 18de eeuw, handelt het vierde hoofdstuk. In het middelpunt staat hier de typische persoonlijkheid van den jongen Chevalier

de La Barre, den 1sten Juli 1766 als godslasteraar ter dood gebracht. Beccaria, Frederik de Groote en vooral Voltaire zijn, als „afgezanten van den geest des tijds” om hem heen geplaatst, waartoe de geschiedkundige feiten alleszins aanleiding boden. De samenhang van geestelijke vernieuwing en zedelijke onzekerheid, innerlijke verwarring, komt in het levensverhaal van dezen aan zijn vergiftigde phantasie gekluisterden jongen wel zeer sprekend voor den dag. — Wij zien verder, hoe bij de gewijzigde opvattingen het godslasteringsdelict wordt „*gesaeculariseerd*”: godslastering (wanneer men het althans niet uit de rij der delicten schrapt, zooals in den Code pénal en in ons strafwetboek van 1886) acht men slechts strafbaar voorzoover daardoor, hetzij de *openbare orde*, hetzij *menschelijke gevoelens*, hetzij *eer en aanzien der kerkgenootschappen* worden aangetast.

Voorbeeld van een wetsbepaling in dezen geest is § 166 van het Duitsche strafwetboek, waarbij de strafbaarheid der godslastering staat en valt met de, bij *menschen* opgewekte, „Aergernis”; en de beantwoording der vraag of *God* gelasterd is, afhangt van de religieuze gemeenschap waartoe de *gekrenkte* behoort, voor zoover die gemeenschap *door den Staat* is erkend. Hiervoor zij evenwel verwezen naar mijn artikel over „de praktijk der godslasteringswet in Duitschland” in het Tijdschrift voor Strafrecht (Deel XLII blz. 243 e.v.).

Het laatste hoofdstuk is in de eerste plaats bedoeld als een bruikbaar en zoo volledig mogelijk commentaar op de z.g. „godslasterings-wet” van Minister Donner: op het nieuwe art. 147 sub 1°, en op de nieuwe artt. 147a en 429bis van ons Wetboek van Strafrecht. Ook van deze strafbepalingen ligt de rechtsgrond niet in de godslastering als zoodanig, doch in de daarmede gegeven krenking van godsdienstige gevoelens, waardoor de openbare orde in gevaar wordt gebracht; in zooverre zouden deze bepalingen zelfs in Voltaire's oogen genade hebben gevonden. — Ik trachtte met name ook dien „modern godslasteraar”, tegen wien deze wettelijke voorziening gericht is, eenigszins te typeeren: zijn maatschappelijk-politieke doeleinden, zijn misbruik van *anderer* godsdienstige voorstellingen. In het bijzonder zal blijken, dat deze nieuwe bepalingen bovenal gericht zijn tegen bepaalde uitingen van *ongeloovige* „godslasteraars”, die uitingen n.m., waarin de godsvoorstellingen der geloovigen eerst, schijnbaar,

worden aanvaard, om daarna op des te doeltreffender wijze te worden gesmaald. Daartoe is het dan ook noodig, het woord „Godslasteringen” in de nieuwe artt. *in objectieven zin* op te vatten. Ook deze beginselen wijken dus wel sterk af van hetgeen vóór de eeuw der Verlichting als kenmerk van de godslastering, ook in strafrechtelijken zin, gegolden heeft: dat zij wordt gepleegd door een geloovige. — Haar uitermate beperkt karakter ontleenen deze wetsbepalingen bovendien aan het feit, dat slechts het hoonen van een door den geloovige als *Persoon* gedachten God binnen haar bereik valt. In deze begrenzing schuilt echter tevens een der ernstige bezwaren tegen deze artikelen: zij is willekeurig en ondoelmatig in een wet die ter bescherming der menschelijke rechtsorde in het leven is geroepen. Noch lijkt mij overigens een gewijzigde, bruikbaarere redactie vindbaar — noch een stelsel van vollediger en evenrediger bescherming van den godsdienst wenschelijk. Deze wet — zoo is althans mijn slotsom — behoort dus te worden ingetrokken, mede omdat zij, opzichzelve ondoelmatig, de aandacht afleidt van die nooden onzer samenleving naar welke de uitingen van afkeer en verbittering, welke deze wet zoekt te treffen, als naar haar grondoorzaak heenwijzen.

EERSTE HOOFDSTUK

DRIE ATTISCHE GODSDIENSTPROCESSEN

§ 1. INLEIDING

Ons verstandelijk denken scheidt staats-dienst van godsdienst. — Beschouwen we daarentegen de levensuitingen van het klassieke Athene, dan treft ons hoezeer men van inwerkingen der godheid het „politieke” leven, de „politieke” instellingen nog vervuld wist. Niet door het overheerschen eener bepaalde theorie, doch door de kracht eener onmiddellijke evidentie, besepte men hoezeer de goden zich in den staat deden gelden, en zag men den staat als een religieuze gemeenschap. Ja, ook hier lag de hechtste eenheid van godenwerk en menschenwerk reeds in de herinnering. In plaats van den koning uit den voortijd die bestuurde, maar die ook de offers en ook den veldtocht leidde, kwamen negen archonten ¹⁾, op wie afzonderlijke deelen van die eertijds alomvattende taak waren overgegaan, en wier ambtstijd slechts één jaar was. Ook de Grieksche beschaving had haar „Verlichting”, tijd van navorschen, van breken met tradities, tijd waarin de goden zich gingen terugtrekken en de mensch, aarzelend nog, zijn eigen stuurman werd. Toch bleef in het bijzonder het volksgeloof nog gedurende lange eeuwen krachtig, van vrome herinneringen doordrongen; machtige traditie-krachten hielden stadsbestuur en godsdienst in nauwen band.

De *wetten* zijn in de Oudheid heilig erfgoed van de stadgenooten. „Wat is uw deel aan het Heilige en Vereerenswaardige, waartoe ook de wet behoort?” ²⁾ Het antwoord hierop is voor iemands volledig burger-zijn, mensch-zijn, beslissend. De klank der alleroud-

¹⁾ [Aristoteles] Athen. Pol. III. ²⁾ Dion. Halicarn., Antiq. Rom. X 4.

ste wetten was die eener liturgische formule; zij bevatten de religieuze plichten en het recht tusschen de menschen in éénen. Langzamerhand, allereerst in woorden, vervolgens in letterteekens wordt het heilige rhythme *vastgelegd*, in heilige boeken, op de zuil van een tempel ¹⁾. De wet, zijnde goddelijke ordinantie, is oorspronkelijk niet iets wat men maakt, wijzigt, afschaft. Zij *bestaat*²⁾, zooals de tempel bestaat. En wanneer men van wetgevers gaat spreken, zijn dat in 't eerst bovenmenschenlijke wezens. „Men zegt dat ook Triptolemus den Atheners wetten geschonken heeft; en van deze is, volgens den wijsgeer Xenocrates, nog het volgende drietal in Eleusis bewaard gebleven: zijn ouders te eeren, de goden door offers van veldvruchten te verheerlijken, levenden wezens geen kwaad te doen” ³⁾. Latere wetgeversgestalten, Lycurgus in Sparta, Draco ⁴⁾ en Solon in Athene, staan al dichter bij de aarde en bij de stervelingen — maar men weet van hun wetten aanvanke-lijk toch nog de goddelijke herkomst. Eerst in lateren tijd slaat het volk zijn schennende hand eraan en gaat het zelf wetten maken. Meer en meer voltrekt zich een scheiding tusschen wereldlijk en sacraal recht. Doch eerbied voor de oude wetten is gebleven. Nog Demosthenes, in de vierde eeuw vóór Christus, wijst in eerbied — wellicht reeds meer vormelijk dan overtuigd — op der wetten goddelijken oorsprong. In zijn beschrijving van het moordproces vinden wij het volgende ⁵⁾:

„Na een eerste verdediging mag de aangeklaagde in vrijwillige ballingschap gaan, en aanklager noch rechters noch wie dan ook, zijn bevoegd, dit te beletten. Waarom, mannen Atheners, is dit aldus? Omdat zij, die in den beginne die wetten gesteld hebben — *wie het ook waren, goden of heroën* — het den door ongeluk getroffen niet nog zwaarder wilden maken, doch op menschenlievende wijze de rampen hebben verlicht voor zoover dat pas gaf.”

Godsvrucht en *vaderlandsliefde* — ziedaar een andere „tweeheid” voor ons bewustzijn, die tot klaar begrip der Oudheid wij

¹⁾ Zie hiervoor: Scholia in Equites 9 bij Fustel de Coulanges blz. 224; Plutarchus, de Musica, Mor. 1133 BC.

²⁾ Von Wilamowitz-M., Aelt. Strafr. blz. 22. „Das Gesetz ist nicht eine *lex*, die bindet und als Band einmal angelegt ist, sondern es ist νόμος, das was Kurs hat, νομίζεσθαι.” ³⁾ Porphyrius, de abst. IV 22. ⁴⁾ zie t.a.p.

⁵⁾ Demosthenes, contra Aristocr. or. 69, 70; verg. contra Aristogit. or. I 16.

met moeite trachten te overbruggen. Voor het antieke bewustzijn waren zij nog één; een éénheid niet zoozeer geformuleerd in verstandelijke of dichterlijke woorden, doch berustend in het dagelijksch gedachtenleven. Aan een cultischen disch hebben in de oudste tijden de burgers eener stad zich jaarlijks vereenigd, in het wit gekleed, het hoofd omkranst ¹⁾. Hier zat de godheid mede aan. Zoo vernieuwde men den band met de stad, met haar tempel, haar bevolking, haar akkerland — en met de godheid die daar leefde en daar heerschte. Nog in het Athene van de vijfde eeuw vóór Christus is een voorschrift van kracht — op een tempelzuil is het gegrift — dat den daartoe door het lot aangewezenen gebiedt om aan een priesterlijken maaltijd deel te nemen ²⁾. Nog ten tijde van Demosthenes vinden we de prytenen dagelijks bijeen aan zulk een „verheven en stedebehoedenden disch” ³⁾. „L’association humaine était une religion, son symbole était un repas fait en commun” ⁴⁾. We kunnen daarom ook begrijpen dat in de Oudheid de *verban-*
ning een straf was die trof als de dood. Het werd den moordenaar niet belet te vluchten en vrijwillig in ballingschap te gaan. Want wat won hij? Afgesneden was hij van alle levenswaarden: van elk openbaar leven, van elke religieuze gemeenschap. Van zijn bestaansgrond beroofd, woest en ledig zijn innerlijk. — „Vluchten zal hij voor altijd uit de stad naar den vreemde, van alle heilighdommen heeft hij zich verre te houden. . . . En indien iemand . . . at of dronk met zoo iemand, of met hem in eenigerlei andere gemeenschap was, ja hem bij een ontmoeting alleen maar opzettelijk aanraakte: noch een tempel noch de Agora noch de stad betrede hij vóór hij zich gereinigd hebbe. . .” ⁵⁾.

In den voortgang der Atheensche beschaving zien wij een langzaam ontrouw-worden aan het samenbindende volksgeloof. De natuurphilosophen van de vijfde eeuw gaan zich *eigen gedachten* vormen over hetgeen om hen heen is, hun wereldbeeld wordt steeds meer door henzelfen veroverd, is steeds minder een geschenk eener geestelijke wereld. De Atheners leeren zien en denken voorbij de stadsgrens. De met zooveel andere Grieksche steden en landen tezamen doorstane aanvallen van de Perzische koningen Da-

¹⁾ Fustel de C. blz. 179 e.v. ²⁾ Iul. Poll., Onomasticon VI 35.

³⁾ Athen. Naucr., Diphosph. V 2 (186a).

⁴⁾ Fustel de C. blz. 182. ⁵⁾ Plato, Leges IX 881.

rius en Xerxes, gaven vertrouwen in menselijke kracht en verruimden den blik. De veruiterlijkte machtsontvouwing van het Oosten was afgeweerd door de Grieksche staatjes, die daarmede zelve waren ontwaakt tot hun zelfstandigste en hoogste kunnen. Een uitermate werkzaam leger van beschavingspredikers gaat nu door de Grieksche wereld reizen. Een *vermenschelijkte* wetenschap — tezamen met haar sterkste verleiding: het betrekkelijkheidsinzicht; een *bruikbare* moraal; een op de geheimen der grammatica gegronde, en gesystematiseerde rhetorica — dit alles dienen zij en verspreiden zij. Deze *Sophisten* ontnemen aan de oude wet den heiligen klank: men gaat haar zien en beoordeelen als menschenwerk, als voortbrengsel van menselijke heerschzucht en berekening. En de goden, „ik kan niet weten dat zij zijn, noch dat zij niet zijn, noch (zoo zij er zijn) wat voor soort wezens. Vele zijn de beletselen dat te weten, zooals de onzekerheid en de korte duur van het menschelijk leven” ¹⁾. Inderdaad is het begrijpelijk dat een burger van Athene, die op zijn reizen buiten de grenzen van Attica gestooten is op die oneindige veelheid van goden, van cultusvormen, van wetten, gaat twijfelen en ontkennen. „Si le droit et la politique commençaient à être quelque peu indépendants, c’est que les hommes cessaient d’avoir des croyances” ²⁾. In *eigen wezen* vindt men thans den levensrijkdom, het houvast: wat wonder, dat Aristophanes, met vermanenden spot, op het tooneel de goden hongerlijden laat. Wat vroeger de geloovigen besteedden aan geurige offeranden in den tempel, zij leggen het nu aan een leermeester in zelfontwikkeling ten koste.

Maar de oude wijsheid en de trouw aan de goden blijven krachtig verdedigd. De volksgerechten, en Athene’s eerwaardigste zedenwachter: het rechterscollege op den Areopagus, beschermen de stad, beschermen de jeugd, beschermen de eer en den dienst der goden. Anaxagoras, goddeloos doorvorschcr van hemel en aarde; den jeugdbederver Socrates, die volhield dat *tot hem persoonlijk*, in zijn innerlijk, de godheid sprak; den loszinnigen Alcibiades, die de mysteriën geparodiëerd had, vonnisten zij wegens asebeia, ongodvruchtigheid. Gestraft werd in dezen wat in den tijd lag en in allen onontkoombaar aanwezig was, doch wat te keeren men nog hoopte. Want gevaarlijk waren deze bringcrs van

¹⁾ woorden van Protagoras, bij Diog. Laert. IX 5 (Diels fr. B. 4).

²⁾ Fustel de C. blz. 458.

nieuw licht, gevaarlijk was deze nieuwe onderrichting in natuurkunde, in verinnerlijkte zedenleer, in autonome levenspraktijk, gevaarlijk voor de stad Athene, welker voorvaderlijke godendienst en bindende zede al haar burgers had omsloten gehouden. Gevaarlijk voor jongeren vooral, die minder rijp waren dan zijzelfen zich voelden. Deze vonnissen krijgen zoo een diepe rechtvaardiging.

Het groote aantal scherp-omgrensde *delictsvormen* zooals wij dat uit ons strafwetboek kennen, vinden wij in de Grieksche Oudheid nog in geen en deele. Onze scherp gedefiniëerde delicten schijnen naar het verleden toe in één te vloeien. In steeds minder woorden en begrippen zien wij, hoe meer wij in den tijd terugschrijden, de vormen van vergrijp, en ook van straf, omvat. Wij moeten hiervan goed doordrongen zijn om bijvoorbeeld de door Plutarchus aan Draco toegeschreven wet eenigszins te begrijpen: „Voor bijna allen die zich vergrepen was éézelfde straf vastgesteld: de dood. Zoodat ook de op leeglooperij betrapten sterven moesten; en zij die een groentenbed leeggestolen, of de vruchten van den nazomer weggenomen hadden, even zwaar gestraft werden als heilichenners en moordenaars” ¹⁾.

Reeds in de Oudheid hield men deze wet voor onnatuurlijk „hard”. Dat was zij *geworden*; doch in oorsprong is zij een natuurlijke uiting van de oude Grieksche beschouwingswijze, waarbij werkelijk alle vergripen onder één licht werden gezien. *Alle* waren zij inbreuken op een heilige en onvergankelijke, een goddelijke en noodwendige orde. Wie „uit deze orde trad”, de banden verbrak, trad in de verblindings, in de duisternis — en daarmee was de straf, éézelfde straf voor alle vormen van vergrijp, eigenlijk reeds voltrokken. Het vergrijp droeg zijn straf in zichzelf, was zijn eigen straf. Wat menschen daaraan toevoegden, was slechts bevestiging, bezegeling. — In deze oude wet leeft hiervan nog iets. „Heilichenners en moordenaars” waren immers ook diegenen, die zich vergrepen hadden aan hetgeen *de aarde* biedt: moordenaars waren zij van de Aarde-moeder, geschonden hadden zij haar heiligheid. Voor korendieven gold in het oude Rome ²⁾: „Cereri necari iube-

¹⁾ Plut. Solon XVIII. ²⁾ Plin. nat. hist. XVIII 3. 12.

bant" — men offerde hen aan de godin Ceres: aan haar hadden zij zich vergrepen.

In lateren tijd, in de vijfde eeuw vóór Christus wordt van vele vormen van misdrijf het godschennende niet meer beseft; *asebeia*, goddeloosheid, beter: *ongodvruchtigheid*, is reeds een delict *naast andere* geworden ¹⁾. In het Grieksche woord ligt bepaaldelijk opgesloten een gebrek aan ontzag, een niet terugwijken, een niet ontroerd worden. „Ongodvruchtig” is hij, die niet eerbiedig den goden het hun toekomende, het godgewijde, het heilige toekent ²⁾. — Maar de vergrijpen die met dezen rechtsterm worden aangeduid, zijn, ook dan nog, van aard zeer verschillend. *Asebeia*, zoo vinden we het bijvoorbeeld geformuleerd, omvat „het zich vergrijpen aan de goden en de daemonen, bovendien aan de gestorvenen en de ouders en het vaderland” ³⁾. Schuldig aan *asebeia* staat de bespotter van den stadscultus, de grafschender, de breker van een heilig asyl, de verbreker van het geheim der mysteriën, schuldig kan staan de natuurvorschier, de alles ondermijnende sofist — naast den vadermoordenaar en den landverrader, deze later wellicht in meer overdrachtelijken zin. — Voor het bewustzijn bestaat bovendien nog een nauw verband tusschen goddelijke orde en *geslachtelijke zede* — tusschen het zich vergrijpen aan het gebod der goden en het zich vergrijpen aan dat der natuur. De Atheners vonnisten Alcibiades gelijkelijk om zijn levenswijze en om de onvrome mysteriën, die hij te zijnen huize gezegd werd te celebreren. Zij zagen dat als éénheid, als één noodlottig vergrijp tegen de goden en tegen de stad.

Als *rechters tot het bestraffen van deze vergrijpen bevoegd*, vinden we in oudere tijden genoemd het hof van den Areopagus. Later, in Pericles' tijd, toen de verhevenheid van dit oude hof mettertijd

¹⁾ Lipsius II blz. 359 e.v.

²⁾ „Wer die *ἱερὰ* respectirt, der gilt vor dem Gesetze als ein *ῥσος* und *εὐσεβής*, wer sie verletzt, der macht sich der *ἀσεβεία* schuldig...”. „Τὰ ἱερὰ” kan men weergeven als „was den Göttern zukommt und gebührt, das Eigenthum, was sie besitzen, die Ehren und Opfer, die man ihnen schuldet...” (Schoemann Griech. Alterth. II blz. 165).

³⁾ *Ἀσεβεία* cf. *σοβέω* = voor zich uitjagen, in ontroering brengen (Muller Gr. Woordenboek i.v.).

⁴⁾ „*Ἀσεβεία μὲν ἢ περὶ θεοῦς πλημμέλεια καὶ περὶ δαίμονας ἢ καὶ περὶ τοὺς κατοικομένους, καὶ περὶ γονεῖς καὶ περὶ πατρίδα*” („*πλημμέλεια* — *πλήν-μέλος* — „muzikale fout”) [Aristoteles] de virt. et vitiis 1251a 31.

verbleekt was, en het zijn bevoegdheden grootendeels had verloren, was de *volksrechtbank* bevoegd. Daarin hadden telkens zitting nominaal vijfhonderd Atheensche burgers, door het lot daartoe aangewezen uit nominaal zesduizend jaarlijks gekozenen. Deze rechters waren de *heliasten*, zij werden een bolwerk der democratie.

Als *gerechtigd, de aanklacht in te dienen*, gold ieder burger van Athene ¹⁾. — Doch vooral is het belangwekkend na te gaan, *bij wien de*, op schrift te stellen, *aanklacht wegens asebeia werd ingebracht*. Dit geschiedde in bijna alle gevallen bij één der negen archonten, en wel bij den archoon-basileus, den *koning-archont* — onder wiens voorzitterschap daarna de aangewezen heliasten rechtspraken. Van het oorspronkelijke koningschap, dat priesterwaardigheid en regeermacht in zich vereenigde, was op hem overgegaan in het bijzonder de hoede voor wat men als sacraal recht was blijven beschouwen en tevens de verzorging van bepaalde cultische plechtigheden ²⁾.

De taak van dezen koning-archont in de stad Athene vinden wij aldus omschreven: „De koning heeft allereerst de zorg voor de Mysteriën... alsook voor de Dionysische plechtigheden op het Lenaeën-feest — deze bestaan uit een optocht en een wedkamp... Hij ook regelt alle wedloopen, waarbij fakkels gebruikelijk zijn. En hij is het ook, om het kort te zeggen, die alle voorvaderlijke offerfeesten leidt. Bij hem komen de schriftelijke aanklachten in ter zake van ongodvruchtigheid (*asebeia*) en van rechtsstrijd over priesterschap. Beslecht worden door hem alle twisten tusschen de families en de priesters over de offers. Ook worden bij hem aangebracht de processen wegens moord, en is hij degeen die (partijen) gelast verre te blijven van de plaatsen, waaromtrent de wet zulks eischt... Tenslotte spreekt de koning, met de stamhoofden, recht in de zaken waarbij gestorvenen en waarbij dieren zijn betrokken” ³⁾. Elders ⁴⁾ vinden we dat in de Wetten des Konings vastgelegd waren de velerlei religieuze maaltijden, die immers, ook toen nog slechts een klein deel der burgers kon aanzitten, zoo eerbiedig werden gehandhaafd.

Drie rechtsgedingen wegens *asebeia* worden nu beschreven. Wij zullen de overleveringen dikwijls met elkaar in strijd vinden

¹⁾ Busolt-Swoboda 2. H. blz. 1091 e.v. ²⁾ Lipsius I blz. 61 e.v.

³⁾ [Arist.] Athen. Pol. LVII. ⁴⁾ Athen. Naucr. Dipnosoph. VI 26 (234 f, 235a).

— geen wonder, waar ook de schrijvers in dien strijd leven, en met plastischen zin hun stof herscheppen tot beelden die zinvol, die werkelijkheid voor hen zijn. Wij zullen aan alle overleveringen geloof schenken, omdat zij *zelf* zulke kostbare feiten zijn.

§ 2. ANAXAGORAS

In het midden van de vijfde eeuw komt Anaxagoras, geboortig uit de Ionische stad Clazómenae, naar Athene, volgend de strooming naar Hellas' nieuw geestelijk middelpunt. Hij vorscht en onderwijst er twintig jaren, eenvoudig, ja bekommerd levend te midden van Athene's hoogste geestelijke ontplooiing en vrijwording. — In deze jaren — tijd van Pericles, in wiens groote persoonlijkheid al deze schittering en wijsheid vereenigd was — wordt de aloude en eerwaardige Raad van den Areopagus beroofd van zijn belangrijkste bevoegdheden; den burgers wordt „onversneden vrijheid ingeschonken” en het Atheensche volk, overmoedig als een jong paard, geen teugels meer duldend, „bijt [het buurland] Euboea, en springt over de eilanden” ¹⁾.

Het Parthenon wordt gebouwd, in ongelooflijk korten tijd; het getuigt minder van de goden dan van den mensch, minder van de goden dan van Pericles „den Olympiër”, zooals men hem noemt²⁾, spottend en diepzinnig en eerbiedig tegelijk. Het is alsof de tijd dit bloeiend-nieuwe niet zal kunnen aantasten, en, zegt Plutarchus warm, „alsof die werken een eeuwig vruchtbaren adem, een overgankelijk geest in zich hebben” ³⁾. Voor het eerst bij de herovering van Samos in 440, verhaalt de legende, worden vernuftige belegeringsmachines gebruikt, uitvindingen van den werktuigkundige Artemon, welke, zelve verlamd, vanuit een draagstoel de krijgsverrichtingen leidde ⁴⁾.

Te midden hiervan leeft en zoekt Anaxagoras, en als hij verdwenen is uit de stad, gevlucht of verbannen, omstreeks het jaar 434, is de noodlottige oorlog met Sparta niet meer verre, zijn ook voor Pericles de laatste, zoo zorglijke levensjaren aangebroken.

¹⁾ Plut. Pericl. VII. ²⁾ t.a.p. XXXIX. ³⁾ t.a.p. XIII. ⁴⁾ t.a.p. XXVII.

Zijn leer

Anaxagoras' leer heeft nieuwe, ernstige wankeling gebracht in het natuurgeloof des volks, in de vrome ontzetting over boven-menschelijke machten, in de onderworpenheid aan de teekenen der goden.

Los van godsdienstige traditie is zijn leer over het ontstaan van den Kosmos: geen beeldrijke scheppingsmythe, doch doordachte scheppingswijsheid. „Alle dingen waren bijeen, oneindig in veelheid, oneindig in kleinheid; immers het kleine was oneindig. En zoolang alle dingen dooréén waren, was door die kleinheid géén daarin duidelijk te onderscheiden” ¹⁾. Chaotische, kleurlooze vermenging van oneindig-kleine deeltjes van oneindige veelsoortigheid; „vervolgens is de Geest gekomen en heeft alles geordend” ²⁾. In alles is een deel van alles — ook nu nog — „de Geest daarentegen is oneindig en souverain en met niet één ding vermengd, maar alléén, zelfstandig, opzichzelfstaand” ³⁾. „Want hij is het dunste aller dingen en het reinste, en bezit alle inzicht over alles, en belichaamt de grootste kracht” ⁴⁾. Van den Geest gaat de ordening uit, de draaibeweging ⁵⁾, die het ijle, warme, droge, heldere element: den aether, naar buiten slingert, en het anders geaarde nevelement zich tot onze aarde doet verdichten ⁶⁾. „En alles wat zich daar mengde en afzonderde, uiteenging, werd door den Geest gekend” ⁷⁾. — Zoo is Anaxagoras' werk geweest, dat hij dien Geest, die denkende kracht, als zelfstandige realiteit heeft „losgedacht” van het stoffelijke ⁸⁾. Zooals de twee rotsen, die in het verleden telkens tegen elkaar botsten, doch na den tocht van Iason naar het Gulden Vlies gescheiden vaststaan, zoo is, naar het beeld van Hegel, die scheiding thans voltrokken ⁹⁾.

Doch duidelijker spraken tot zijn omgeving en tot de geslachten na hem de nuchtere verklaringen, die hij van hemelteekenen en natuurverschijnselen gaf. Een vastberaden strijd zette hij in tegen elke bovennatuurlijke, mythische uitlegging. Alle vrees en vroom ontzag voor een goddelijk ingrijpen moest verdwijnen. Teekenend zijn zijn bijnamen: den „Geest” ¹⁰⁾ noemde men hem, naar zijn bevrijdende vondst — maar ook den „Goddellooze”, om zijn leerin-

¹⁾ Diels fr. B 1. ²⁾ Diog. Laert. II 6. ³⁾ Diels fr. B 12. ⁴⁾ t.a.p.

⁵⁾ t.a.p. fr. B 13. ⁶⁾ t.a.p. fr. B. 15. ⁷⁾ t.a.p. fr. B 12.

⁸⁾ πρῶτος τῇ ὅλῃ νοῦν ἐπέστησεν (Diog. Laert. II 6).

⁹⁾ Hegel, Gesch. d. Philosophie blz. 248. ¹⁰⁾ Diog. Laert. II 6.

gen over de natuur. Ja, zijn nuchterheid in deze zaken wekte teleurstelling ¹⁾ bij hen, die dankbaar zijn gedachte van den *souvereinen Geest* hadden aanvaard, maar die, in de uitwerking, dien Geest niet meer aantreffen en slechts *oorzakelijke verklaringen* vonden. Beroemd, de eeuwen door geciteerd, werd zijn uitspraak „dat de zon een gloeiende klomp metaal is, en grooter dan de Peloponnesus” ²⁾. Op dit godschennend woord berustte, naar men veelal aannam, de gerechtelijke aanklacht tegen hem. — „Hij als eerste stelde op schrift een allerbetrouwbaarste en alleronverschrokkenste verklaring van verlichtingen en schaduwen der maan” ³⁾. „Hij voorspelde den meteorsteen van Aegos Potamos, die naar zijn zeggen uit de lucht kwam vallen” ⁴⁾. Hij doorzag de schepping van het plantenrijk, „zeggende dat de nevel alsoortige zaaddeeltjes meedraagt, en deze, naar beneden gevoerd, verweken bij het water de planten” ⁵⁾. Ook de dierkunde beoefende hij als aardsche wetenschap. Toen men eens een runderschedel had gevonden met slechts één horen, wist teekenduider Lampon dadelijk de ominieuze beteekenis: eensgezindheid tusschen Pericles en zijn politieken vijand Thucydides. „Anaxagoras echter, toen de schedel opengebrosen was, wees hoe de hersens de schedelholte niet gevuld hadden, doch puntig als een ei uit de geheele hersenholte waren weggedrongen naar de plaats, waar de horenwortel begint” ⁶⁾.

Ja, hij schijnt zijn verstand zelfs gericht te hebben op de zangen van den goddelijken Homerus, en zich te hebben gewaagd aan een *witlegging* daarvan. Want „hij als eerste heeft aannemelijk gemaakt, dat Homerus' dichtwerk de deugd en de rechtvaardigheid behandelt” ⁷⁾. „De School van Anaxagoras geeft een verklaring van de mythische godenwereld: Zeus stelt den geest voor, Athene het methodisch handelen” ⁸⁾.

¹⁾ Zie Plato, *Phaedo* 97, 98; Aristoteles, *Metaphys.* A 4, 985 a 18 = Diels fr. A 47. ²⁾ Diog. Laert. II 8; zie ook Hippol. I 8, 6 en Plato, *Apol. Socr.* 26 D. ³⁾ Plut. *Nicias* XXIII. ⁴⁾ Diog. Laert. II 10. ⁵⁾ Diels fr. A 117.

⁶⁾ Als eigen meening over dit verhaal schrijft Plutarchus (*Pericl.* VI): „Niets verhinderde ook, zoo meen ik, dat *zoo wel* de man der wetenschap als de waarzegger waarheid sprak, dat namelijk de eerste *de oorzaak*, de tweede *het doel* op juiste wijze interpreteerde. Immers bij den één berustte de taak, ontstaan en groei te doorschouwen; bij den ander, te voorspellen waartoe het zich ontwikkelde en wat het beteekende.”

⁷⁾ Diog. Laert. II 11. ⁸⁾ Sync. chron. 149.

Dit alles en nog meer vinden we op zijn naam samengedrongen; *hij* verpersoonlijkte voor latere geslachten de ondergraving van het volksgeloof. Verheerlijkt werd in hem de herinnering aan het afsterven van de redelooze angsten, van verwarrend onverstand. „De natuurwetenschap neemt die weg, en schept, in plaats van ontzetting en brandende daemonenvrees, veilige, sterke vroomheid, gepaard met verwachtingen van voorspoed” ¹⁾.

Pericles zijn leerling

Hoezeer deze trotsche zelfverzekerdheid, dit wetenschappelijk vernuft, den Athener langzamerhand eigen ging worden, blijkt uit de persoonlijkheid van Pericles, die deze wetenschap ten volle in zich opgenomen heeft.

Want de wijsgeer is van den volksleider de leermeester geweest. En die band ²⁾ beteekende, naar den trant der Oudheid, ook vriendschap en lotgemeenschap. „... Degene die het meest met Pericles samen was”, zoo vertelt Plutarchus ³⁾, „die het zeerst aan dezen statigheid verleend heeft en hooger streven bij het leiden des volks, en in alle opzichten de waardigheid van zijn karakter heeft omhooggetild en opgeheven, dat was Anaxagoras van Clazomenae”. — „Pericles, overvloeiend van bewondering voor dezen man, en steeds meer vervuld van zijn bovenvermelde leeringen over luchtruim en hemelverschijnselen, verwierf, zoo 't schijnt, niet slechts karakterhoogheid en een verheven gedachte-uiting, gespeend van sluwe, op den grooten hoop berekende aardigheden; — ook zijn beheerschte gelaatstrekken, die zich niet licht tot een lach lieten breken; de zachtheid van zijn wandel; een zekere rust in zijn uiterlijk, bij het spreken nimmer tot pathos gestoord wordend; de door niets gehinderde plastic van zijn stem — en al dergelijke eigenschappen, verbijsterden zijn omgeving wonderlijk” ⁴⁾. Aan levensstijl en spreekwijze legde hij immers ten grondslag de natuurwetenschappelijke ervaring van zijn leermeester, „als een sterkende onderdompeling voor de kunst zijner welsprekendheid” ⁵⁾. — Zoo bracht de nieuwe geesteshouding niet louter afbraak van de oude zekerheden: de waardigheid welke de goden

¹⁾ Plut. Pericl. VI. ²⁾ door Plato verscheidene malen ten voorbeeld gesteld (Phaedrus 270A en Alcibiades I 118 C). ³⁾ Plut. Pericl. IV.

⁴⁾ t.a.p. V. ⁵⁾ t.a.p. VIII.

inboeten, zoodat zij inéenschrompelen tot kwelgeesten en tot ledepoppen, die waardigheid kan een enkele enkeling nu *in zichzelf* gaan dragen. Zoo is het zeer zinvol, dat Pericles en Anaxagoras nauw verbonden zijn. — En de leerling op zijn beurt, verlangend naar licht, heeft olie te gieten in het lampje van zijn meester — want Anaxagoras, naar aller schrijvers getuigenis, was een slecht hoeder van eigen aardsche belangen, en verwaarloosde zijn landerijen.

De aanklacht en het proces

Nader zijn wij nu gevoerd tot het begripen van de beschuldiging van ongodvruchtigheid, asebeia, welke tegen Anaxagoras is ingebracht. Zij is eigenlijk gericht tegen leermeester en leerling beide; den „Goddellooze” en den „Olympiër” treft zij tegelijkertijd. Men vindt Pericles hoogmoedig, vermoedt achter een masker van onaantastbaarheid diepe verachting voor de burgers — men ziet in Anaxagoras een anti-Zeus, een belichaming als het ware van het verwoestende natuuronderzoek.

Diogenes Laertius deelt mede ¹⁾: „Naar het zeggen van Sotion is hij door Cleon van asebeia beschuldigd, omdat hij volhield dat de zon een gloeiende klomp metaal is; en nadat zijn leerling Pericles zich voor zijn verdediging moeite had gegeven, zou hij gestraft zijn met een boete van vijf talenten en met verbanning; Satyrus evenwel deelt mede . . . dat de zaak is aangebracht door Thucydides, tegenstander van Pericles, niet alleen ter zake van onvroomheid, doch ook van heulen met Perzië; hij zou de stad verlaten hebben en daarna ter dood veroordeeld zijn”. Ook heeft Diogenes nog ergens gevonden, „dat Pericles hem uitgeput en ziek voor de rechters had geleid, zoodat hij eer door medelijden dan door rechtsbeslissing vrij kwam” ²⁾. Hoe verschillend het einde van het proces ook wordt weergegeven, overal keert de verzekering terug, dat *beiden* onder de aanklacht gebukt gingen; terwijl Satyrus’ vermelding van het „heulen met Perzië” erop wijst dat een proces als dit ook politieke kanten had.

Dat de schending van de zon den inhoud vormde der aanklacht, vinden wij bij tallooze historici en lexicographen. Het is een eenvoudige, treffende anecdote, die van mond tot mond ging, en haar

¹⁾ II 12. ²⁾ II 14.

beeldende kracht de eeuwen door niet zou inboeten. Plutarchus beschrijft, in zijn uitvoerige levensbeschrijving van Pericles, het proces meer als een strijd om den nieuwen denk- en levensstijl *in zijn geheel* ¹⁾. Hij verhaalt, hoe Pericles' vijanden, onmachtig den volksleider *zelven* te treffen, hun aanvallen op zijn naaste omgeving richtten. Eerst stierf Pericles' vriend, de beeldhouwer Phidias, op geheimzinnige wijze; toen werd Pericles' minnares, Aspasia, beschuldigd van goddeloosheid en koppelarij. „En Diopeithes”, een berucht ijveraar voor den voorvaderlijken godendienst, „wist in de volksvergadering te doen besluiten dat tegen hen, die de goddelijke machten niet erkenden of leerredenen verkondigden over de hemelverschijnselen”, een bijzondere, voornamelijk bij ernstige staatsvergripen gebruikelijke aanklacht (een z.g. eisingelie) zou worden ingediend — „waarmede hij de verdenking langs het hoofd van Anaxagoras op Pericles deed neerkomen”. „Aspasia nu wist hij [Pericles] vrij te smeeken, door veel tranen tijdens haar proces, zooals Aeschines verhaalt, en dringende smeekbeden tot haar rechters; doch vrezende dat hem dit ten aanzien van Anaxagoras niet gelukken zou, wist hij dezen buiten de stad te brengen, waarbij hijzelve hem begeleidde”. Zedenbederf en godsdienstbederf, Aspasia en Anaxagoras, werden den nieuwen mensch ten laste gelegd.

Er is, in den eeuwenlangen strijd dien natuur-philosophen, en (na den tijd van Anaxagoras) Sophisten, Platonici, Epicureeërs, tegen de „fabeltjes” der goden, tegen het aanstootelijk geloof in hun menschelijke gebreken, gestreden hebben, één groot argument dat geslacht na geslacht herhaalt. Een onmiskenbaar spoor voert ons ook hier tot Anaxagoras terug.

Het ontzag der geloovigen voor Zeus was geworteld in zijn macht over den bliksem. Zondigen treft hij in het weerlicht van zijn toorn. Onfeilbaar is zijn worp. En men denke niet licht over den chaos die in de geesten ontstond, over de ontwrichting van alle geloofsleven, toen daar steeds luider en welsprekender verkondigd werd de onhoudbaarheid van dit kindersprookje en geleerd werden de natuurlijke verklaringen der onweersverschijnselen. — Ook van Anaxagoras is zulk een verklaring bekend ²⁾. De

¹⁾ Plut. Pericl. XXXI e.v. ²⁾ Aristot. Meteor. B 9, 369b 14 = Diels fr. A 84.

bliksem is aethervuur dat naar omlaag schiet door de wolken heen; en het gedreun en gesis bij het uitdooven noemen wij den donder.

En het werd een hamerende vraag, herhaald tot in de dagen van Cicero ¹⁾ en van Lucretius ²⁾, welke in al haar felheid voor 't eerst in een comédie van Aristophanes ³⁾ werd gesteld: „Waarom, o gij dwaas, gij stokoude, indien Zeus dan de meenedigen zou moeten treffen, waarom heeft hij dan Simon niet in brand geschooten, en Cleonymus niet en Theorus niet? Want die zijn al zéér meenedig! Maar neen, hij treft zijn eigen tempel en Sunium, het voorgebergte van Attica; hij treft *zijn eigen eiken*! Waarom? Een eik doet toch geen meened!”

Deze woorden zijn klaarblijkelijk een weergave van het natuur-philosophische standpunt, zooals dat in Anaxagoras' dagen beliden werd. En dat hiermede werkelijk op een geestesverovering van Anaxagoras werd gedoeld, dat werkelijk de strijd tegen de dwaasheid van Zeus' onhandig bliksem-hanteeren door hem is opgevat, dat schijnt een grappig tusschenvoeginkje in een dialoog ⁴⁾ van Lucianus te bevestigen. Het vat, in luchtigheid en diepzinnigheid, alles samen wat ik hier poogde te zeggen, het sluit den keten. — Zeus babbelt met Hermes; een of andere strafexpeditie heeft hij in den zin, „wanneer ik tenminste mijn bliksem weer heel heb! Want de twee grootste schichten zijn afgestompt, toen ik hem laatst iets te ambitieus naar den wijsgeer Anaxagoras slingerde, die zijn leerlingen trachtte bij te brengen, dat wij goden in 't geheel niet bestaan. Maar ik miste hem — want Pericles hield de hand beschermend boven zijn hoofd — en de bliksem boog af naar den tempel der Dioscuren, zette dien in den brand, en brak zelf bijna af op den steen!”

Ziehier, uit lateren tijd, de zienswijze van een veelzijdig ontwikkelde als Lucianus: Als er één te straffen ware geweest, als er één sterveling had moeten worden ingeprent, dat de goden nog leven, dat Zeus nog zijn schichten kan doen neerkomen op elken goddeloozen spotter, dan was het Anaxagoras geweest. De oude god probeert het, doch mist jammerlijk. Want Pericles, de jonge, *aardsche* Olympiër maakt een beschermend handgebaar dat in

¹⁾ de divin. II 19. ²⁾ II 1090 e.v. ³⁾ Nubes 398—402 Starkie.

⁴⁾ Timon X; voor het volgende zie Geffcken blz. 27 e.v.

Homerischen tijd slechts den Oppergod eigen was, doch waarmede nu een mensch een tempel in de asch kan leggen.

Zoo krijgt dit duistere proces, zoo krijgen de stuwingen van beide partijen zin en historische rechtvaardiging: de koele, philosophische moed tegenover de gehechtheid aan het geloof; Pericles' lichtend mensch-zijn tegenover de gerechtvaardigde angst voor een niet te stuiten geestesbeweging.

Anaxagoras is, hoe zijn proces dan ook eindigde, naar Lampascus aan den Hellespont getogen, bij welks bewoners hij in hooge eere kwam te staan, en is daar spoedig gestorven, men zegt: door eigen hand. Voor hem die geleerd had dat er „twee leeringen zijn van den dood: de tijd vóór de geboorte en de slaap” ¹⁾ — kon het sterven geen verschrikking zijn. En volgens een andere legende beschikte hij, dat de jeugd van Lampascus ter jaarlijksche herdenking van zijn sterven, dansspelen houden zou ²⁾.

§ 3 ALCIBIADES EN SOCRATES

I. H u n t i j d

Als het lichtend beschavingscentrum Athene den grooten strijd begint tegen de krachten van eenvoud en gehardheid, tegen Sparta, bij den aanvang dus van den Peloponnesischen oorlog, is de heerschappij van den Demos, is de macht van de publieke opinie, bijna ongebreideld. Op alle regeergebied kan de wil des volks zich doorzetten. De volksvergadering maakt de wetten. Bij keuze door het volk, of door loting, worden de bekleeders der hooge staatsambten aangewezen. In de volksrechtbanken hebben duizenden volksgenooten zitting — en ook in de handen van deze, voor hun rechterschap betaalde, burgers waren de democratische beginselen veilig.

De Demos is oppermachtig, is jaloersch op zijn oppermachtigheid — en laat zich beheerschen door zijn luimen en zijn leiders ³⁾. Angstig speurt hij naar oligarchische plannen. Wie hem in eerbied tegemoet komt, wie den ouden heer met sierlijke of luid-

¹⁾ Diels fr. A 34. ²⁾ Diog. Laert. II 14.

³⁾ Zie bijv. Aristoph. Vespae 516 e.v., Equites 41 e.v.

ruchtige onderdanigheid aanvat, kan hem winnen — wellicht slechts voor korten tijd, maar kan hem winnen.

De adelspartij, de vermogenden, de jonge, avontuurlijke „Bildungsaristokratie”, zij moeten zich verschansen. In dien oorlogstijd — de groote bewaarder van het evenwicht, Pericles, valt kort na den aanvang als slachtoffer van een pest-epidemie — ontstaan hun kleine vriendschapsbonden, de „hetaerieën”. Wellicht zijn het verwordingen van vroegere religieuze gemeenschappen; thans hebben zij politieke doeleinden. Bestaan en werkwijze is, ook voor ons, in duister gehuld; in ieder geval: men steunt elkaar, helpt elkaar bij verkiezingen of bij pijnlijke ambtsverantwoordingen, of bij processen. Deze hetaerieën zijn onderling soms doods-vijanden; dan weer schijnen eenige zich te verbinden om aldus een des te doeltreffender stootkracht te vormen.

Er is de glans van het nieuwe Parthenon naast de verwarring eener geestelijke crisis; de liefde dwaalt af, de twijfel groeit. De jeugd wendt zich af van de oud-Attische opvoeding in de muzische en gymnastische kunsten ¹⁾, en haalt met intense belangstelling de nieuwe leermeesters in: de rondreizende Sophisten, welke haar heimelijke wenschen vervullen, als zij leeren dat men zichzelf slechts te ontwikkelen heeft om leider te worden. De Sophisten brengen de jeugd er toe, om plannen te maken, in de toekomst te leven ²⁾ — ongehoorde nieuwigheid!, vervulling na te streven van praktische doeleinden. Er is geen gezag meer dat remt, dat het bewustzijn gevangen houdt. „De ziel is niets buiten de waarnemingen . . . en alles is waar” ³⁾. — Het is niet meer de godheid die regeert, die maatstaf is, want „aller dingen maat is *de mensch*, van het zijnde dat het is, van het niet zijnde dat het niet is” ⁴⁾. Ook de godheid is schepping van den mensch. Er moet lang geleden, zoo leert de sofist Critias, „een schrander man geweest zijn die het ontzag jegens de goden voor de stervelingen heeft

¹⁾ Zie Aristoph. Nubes 916.

²⁾ Isocrates, or. contra sophistas 291 bc. „Het zal, meen ik, allen duidelijk zijn, dat het buiten onzen natuurlijken aanleg ligt, de toekomst te weten te komen. Dezen nu zijn tot zulk een graad van overmoed gekomen, dat zij de jongeren ervan trachten te overtuigen dat zij, als zij zich als leerling bij hen aansluiten, zullen *weten wat moet worden gedaan* en door zulk een inzicht gelukkig zullen worden.”

³⁾ Protagoras bij Diog. Laert. IX 51. ⁴⁾ t.a.p.

uitgedacht, opdat de kwaden altijd een schrikbeeld voor oogen zouden hebben" ¹⁾. — Ook de wetten zijn slechts *gemaakt*, slechts menschenwerk; men is er slechts aan gebonden zolang men verlangt eraan gebonden te zijn. Ik meen, zegt de sophist, dat wetgevers altijd geweest zijn: de *zwakken*, de „velen", welke, uit bangheid voor de krachtigen en heerschzuchtigen, de kracht en de heerschzucht tot onrecht hebben gestempeld ²⁾. Ook het tegenovergestelde kan de sophist staande houden: dient niet de „rechtvaardigheid" slechts het belang van den *sterkere*, van den heerscher? Voor de zwakkeren, voor de dienenden brengt zij niet dan schade ³⁾.

Het gaat niet meer om waarheid maar om overtuigingskracht. Daarom verwerven de jongeren zich thans een alzijdige, „encyclische" opvoeding ⁴⁾. Men kan nu leeren de techniek der rhetorica, der stijlvormen — waarmede een volksvergadering te vangen is. De nieuwe tijd, zeggen de ouderen bitter, kweekt niet meer „Marathonvechters", doch „woordverdraaiers" ⁵⁾. Het woord is het nieuwe wapen, de grammatica is de nieuwe krijgskunst ⁶⁾.

Was de „verlichting" als *veralgemeening* van beschaving begonnen — spoedig vormden de beschaafden een klasse apart. Vele ouderen, vele aanzienlijken, en de lagere volksdeelen stonden nog buiten de beweging. Hier was nog eenvoud, hier leefde nog de godsdienst — dat zou nog eeuwen duren. Zelfs kregen, door de behoefte, stelling te nemen tegen den overmoed der vooruitstrevenden, ook de uitingen der behoudenden vaak een vertrokken, extreem karakter. Daar was de „talmer" Nicias, de onkreukbare aristocraat, met zijn wilden daemonenangst, speurend naar voorteekenen, doodelijk bang voor een maansverduistering; daar was zijn geestverwant, de religieuze ijveraar Diopieithes, „de razende", volgens de spotters altijd bezig met pijnlijk-nauwgezetten godendienst ⁷⁾. Een gruwel moet het voor hen geweest zijn dat, juist in dezen tijd, men systematisch den kalender ging ordenen, tot woede der goden, die, telkens in de war met oude en nieuwe tijdrekening, de offerfeesten misliepen. — Doch ook de uitheemsche vormen van godsvereering, de vreemde mysterie-godsdiensten die in dezen tijd in Athene binnendrongen, moesten

¹⁾ Diels fr. B 25. ²⁾ bij Plato, Gorgias 483 B. ³⁾ Plato, Pol. 343 C.

⁴⁾ Zie Hoffmann blz. 59. ⁵⁾ Aristoph. Nubes 986 e.v. ⁶⁾ Verg. [Andocides,] contra Alc. or. I. 22. ⁷⁾ Aristoph. Vespaë 380; P.W. V 1046 e.v.

bij de vrome hoeders der traditie bedenking wekken. In bijzondere gemeenschappen van geloovigen vierde men de feesten van de Thracische Kotytto en van Dionysus Sabazius, goden der levensherrijzenis, der maankrachten, der vruchtbaarheid van aarde en lichaam beide; feesten, vervuld van verbijsterend bekken-gedruisch en langzaam tot obsceniteit verwordende inwijdingsplechtigheden ¹⁾. — Ook dit, en niet alleen twijfel en ongeloof, was teeken van den nieuwen tijd. Deze openbaarde zich in alles en in allen — ook in de vereerders van het oude. — Zelfs die voor ons zoo moeilijk te vatten conservatieve kracht: de Attische comedie — was ook zij niet besmet met loszinnigheid en sophistische argumentatie? In haar wonderlijke sfeer, tusschen platte werkelijkheid en ijlen droom, vinden wij berisping van afdwalingen, bespotting van de verweekelijken en van de dragers der nieuwe bewustwording, vinden wij een roep om terugkeer tot het geloof der vaderen. Doch wat zijn haar uitdrukkingsmiddelen anders, dan dezelfde godslasteringen, dezelfde triomfantelijke obsceniteiten, dezelfde sophismen, die zij anderen verwijt?

Na tien jaren strijd met afwisselenden uitslag, in 421, werd de oorlog met Sparta, vooral door toedoen van den bezadigden Nicias, onderbroken. Dat mishaaide jongeren en eierzuchtigen, en een verblindende figuur trad naar voren, vol sluwheid en van meesleepende schoonheid, om den roem van het Atheensche volk te verhoogen, om den oorlog weer op gang te brengen: Alcibiades, demagoog van hoogen adel.

II. Alcibiades

Alcibiade, che si spesso Atena
Come fu suo piacer volse e rivolse
Con dulce lingua e con fronte serena.
Petrarca, Trionfo della Fama II 25 e.v.

De familie der Eupatrieden waartoe hij behoorde, beroemde zich op het stamvaderschap van Zeus ²⁾. Een zoo eerwaardige afstamming maakte zelfs in dezen tijd grooten indruk. Vroeg verloor hij zijn vader; Pericles werd één zijner voogden. Snel

¹⁾ Aeschylus fr. 2 bij Foucart blz. 58. ²⁾ Isocrates, or. de bigis 351 c.

werkte hij zich omhoog tot een leider; het volk achtte de democratie bij hem veilig — voor zijn heftige eerezucht was deze staatsvorm zeker de verkieslijkste.

Over zijn uiterlijke verschijning komen wonderlijke verhalen ¹⁾ tot ons. Alcibiades placht lange purperen gewaden te dragen — purper is een Hoogepriesterlijke kleur — en op zijn prachtig verguld schild was niet het voorvaderlijk embleem, doch een bliksemtorsende Eros geschilderd. Overal waar hij verscheen viel het licht op hem; verwondering ontstond, waar hij zich vertoonde ²⁾. Zijn schoonheid en buitensporigheid hielden aller nieuwsgierige aandacht op hem gericht. Een klein spraakgebrek ³⁾, een lispelen, gaf aan zijn spreken bekroring.

In heel Hellas drong zijn roem door na een weergalooze zege bij de wagenrennen op de Olympische Spelen. Koninklijk was hierbij zijn vrijgevigheid; koninklijk waren de eeregaven die verscheidene Grieksche steden hem brachten. Had hij zich in de Atheensche volksvergadering over iets te verantwoorden, dan verzuchtten zijn tegenstanders, „dat hij dáárover wel weer niets zeggen zou, doch des te meer over zijn overwinning in Olympia” ⁴⁾ waarmede hij Athene's aanzien immers zoo verhoogd had! „Hoewel hij voor niemand onderdeed in natuurlijke en krachtigen lichaamsbouw, had hij een minachting voor gymnastische wedkampen, wetende dat sommige der atleten van geringe afkomst waren, geboortig uit onbelangrijke stadjes, en maar een bescheiden opvoeding hadden genoten. Daarentegen legde hij zich wél toe op het paarden-houden, bezigheid slechts der welvarendsten, welke geen gewoon man ooit zou aanvatten; en hij zegevierde niet alleen over zijn eigen tegenstanders, doch ook over al diegenen die zelf eenmaal overwinnaar waren gebleven” ⁵⁾.

Was hij eenerzijds geheel van den nieuwen, „verlichten” geest doortrokken, toonde hij zich een meester in de sophistische kunsten der zelfstandigheid en overredingskracht — anderzijds was hij, met een kleine gemeenschap van geestverwanten, volgeling van de Groote Moeder Kotytto en van haren ithuphallen dienst. De comediedichter Eupolis heeft in het jaar 415 dezen cultus in

¹⁾ Zie vooral Plut. Alc. ²⁾ Zie bijv. Plinius, Hist. nat. XXXVI 28.

³⁾ Aristoph. Vespae 42—45. ⁴⁾ [And.] contra Alc. or. I. 25.

⁵⁾ Isocrates, or. de bigis 353 cd.

al zijn mysterieuze afstootelijkheid op het tooneel gebracht en zonder twijfel mikte hij zijn spot op Alcibiades ¹⁾.

Allen omringden hem, door genegenheid en door politiek belang gedreven; allen zochten zijn gezelschap en voerden hem tot plan-
nen die verder reikten dan Athene; waardige tegenspelers zag hij wellicht slechts in koningen, van Sparta, van Perzië. Hij was een mensch met vele gestalten, met ontwakend bewustzijn zich vormend naar zijn omgeving, verfijnder dan een kameleón volgens Plutarchus ²⁾. „Aan één kleur, naar men immers zegt, kan dit dier zich niet aanpassen, n.l. aan het wit, maar voor Alcibiades, of hij nu door rechtschapen of door slecht gezelschap gegaan kwam: niets was voor hem onnavolgbaar, niets voor zijn aanpassingskunst onbereikbaar. In Sparta was hij bedreven in athletische sport, de eenvoud zelve, knorrig; in Ionië vol weelde-schittering, een genietter, een lichtzinnige; in Thracië steeds aan het drinken; in Thessalië een paardenliefhebber; en aan het hof van den satraap Tissaphernes overtrof hij in gewichtige praal en weelderigheid zelfs Perzische grandezza.”

Alcibiades heette „den volke welgezind” ³⁾, hij wist de menigte door houding, schoonheid en woordkunst te vangen en mee te sleepen, terwijl hij den enkeling placht te hoonen en te beleedigen. Zóó minacht hij u, waarschuwde een redenaar het volk. „Hij spreekt als een volksvriend en handelt als een heerscher, wetend dat gij u bekommert om den naam, niet om de werkelijkheid” ⁴⁾. Maar het volk, hem minnend en hem vrezend, voelde zich onontkoombaar tot hem aangetrokken. Het herkende in Alcibiades zichzelf:

„’t Volk smacht naar hem, en haat hem: kán niet buiten hem” ⁵⁾.

Alcibiades is een veelslachtige figuur, aan wien alle vastheid van het verleden is ontnomen. Hij is een worp naar een nieuwen mensch; de Eros op het schild, het purper van zijn gewaden, zijn geheele levenslot schijnt aankondiging van de komst van den

¹⁾ Eupolis fr. 59—77 Runk. Men vermeldt althans het volgende wraakgedicht van Alcibiades (Scholiasta Aristidis bij Runkelius, Pherecratis et Eupolidis fragmenta, blz. 99): „Βάπτες μ’ ἐν θυμέλῃσιν, ἐγὼ δὲ σὲ κύμασι πόντου/βαπτίζων ὀλέσω νόμασι πικροτάτοις.”

²⁾ Alc. XXIII. ³⁾ [And.] contra Alc. or. I. 16. ⁴⁾ t.a.p. 27.

⁵⁾ Aristoph. Ranae 1425.

Verlosser. Maar het is te vroeg. Alcibiades, beeld van zijn generatie is slechts

„Een vogelmensch, zonder stavast, een vliegende,
Niet te bereek'nen, zonder vastheid, welke ook" ¹⁾).

III. Socrates

„Te zuiver en te waar te zijn dan dat
men schrijft of leert."

OLDEWELT ²⁾

Nog een andere figuur doet veel van zich spreken. Hij wil niet de menigte vleien en beheerschen, doch is de vrijwillig aanvaarde leermeester van een kleinen kring, van dezen of genen. Maar de kracht die van hem, van zijn woord uitgaat is zoo groot, dat hij van het leven van ieder zijner volgers een onvergankelijk bestanddeel wordt. Na zijn dood, als zij van hem gaan getuigen, geven zij ook hetgeen *van henzelven* het beste is, aan hem, aan Socrates in den mond. Zij weten het onderscheid zelve niet recht meer tusschen hetgeen hij was, en hetgeen zij zelf door hem geworden zijn. Zij beschrijven zijn verschijning en geestesarbeid dus onderling zeer verschillend. Wellicht ware het anders geweest, indien Socrates een *leer* had onderwezen of iets op schrift had gesteld. Maar, „hij *brenghet* niet het antwoord, hij zelf is dat antwoord. Niet wat hij spreekt is zijn wijsheid, hij leeft de wijsheid" ³⁾). — Ook de comediedichters beelden hem uit, met een spot die grof en diepzinnig tegelijk is. Ook voor hen is Socrates meer dan een enkeling. Hij is een stuk nieuw, gevaarlijk Atheensch cultuurleven voor hen; hij is verpersoonlijking van iets gevaarlijks dat in allen aanwezig is. — En tot in de twintigste eeuw na Christus' geboorte vindt ieder onderzoeker in Socrates iets van zichzelf. Zelfs de waarde der bronnen wordt naar eigen diepste behoefte beoordeeld. „Een ethische persoonlijkheid" ⁴⁾, „een rationalist" ⁵⁾, „een sociaal hervormer", dat alles heeft men in

¹⁾ Aristoph. Aves 169, 170 v. Leeuwen. ²⁾ blz. 250. ³⁾ t.a.p. blz. 248.

⁴⁾ Zie bijv. H. Maier, Sokrates. ⁵⁾ Karl Joël, Der echte und der Xenophontische Sokrates I. Band blz. 203—307 kent aan Aristoteles' beeld van Sokrates zelfstandige en beslissende waarde toe.

Socrates weten te ontdekken¹⁾. Voor elk standpunt zijn in de werken van Socrates' tijdgenooten grondslagen te vinden; van hemzelf is ons geen letter gebleven. Nog steeds komt men omtrent dit verheven raadsel tot telkens nieuwe opvattingen: autobiographieën vaak, in den besten zin des woords!

Zooals Xenophon hem ziet

Xenophon's „Herinneringen aan Socrates” mogen dan wellicht slechts gedeeltelijk door Xenophon zelven geschreven zijn — het in dit werk gegeven beeld van Socrates' persoonlijkheid kan niettemin als geheel worden gezien. Wij beleven een Socrates die zich verheugt in goede vrienden, en „indien ik wat goeds heb zoo leer ik het hun”. Het is bezonnenheid en deugdbetrachting, het is een op bezonnen inzicht berustende levenspraxis waartoe Socrates die vrienden roept. Het is vooral de staatsmanskunst, welke eischt dat de mensch sober zij, met het minste tevreden, ontvliedend „de genietingen van liefde en maag”²⁾, en streve naar de gelukzaligheid der deugdbetrachting. Duidelijk doet Socrates het uitkomen, dat de tijden waarin het burgerschap *op zichzelf* reeds mondig maakte tot regeeren, voorbij zijn; naartig heeft de mensch thans karakter en kundigheden te *ontwikkelen*. Ook de band des bloeds heeft *op zichzelf* geen kracht meer: als vader en zoon elkaar niet met begrip en overleg werkelijk *van dienst zijn*, is een verhouding van gezag en onderdanigheid zinloos. Socrates zegt, „dat noch de zieken, noch de in een rechtsgeding betrokkenen door hun *bloedverwanten* gebaat worden, doch de eersten door de artsen, de anderen door de rechtsgeleerden”³⁾. Het bloed bindt voortaan slechts als ook de geest toegewijd is.

Alles in Xenophon's geschrift is gericht op den mensch en op zijn werk — daarom wijst deze Socrates⁴⁾ op de dwaasheid der natuurphilosophen, die immers nagaan „*door welke oorzaken elk der dingen des hemels geschiedt*”, wier stelsels in onbestemde hoogten blijven zweven. Sommigen dier onderzoekers beweren „dat het zijnde één is”, anderen dat het „oneindig is in veelheid”; sommigen beweren „dat alles wordt en vergaat, anderen dat er nooit iets geworden is of vergaan is”. — „Zelf sprak hij”, schrijft Xenophon, „altijd over *de dingen der menschen*, nagaande wat god-

¹⁾ Zie hiervoor Ueberweg blz. 133 e.v. en Gomperz, Sokr. Frage blz. 377 e.v. ²⁾ Mem. I II 1. ³⁾ Mem. I v 5. ⁴⁾ Mem. I I 11—16.

vruchtig is, wat goddeloos; wat schoon, wat schandelijk; wat rechtvaardig, wat onrechtvaardig”

Zooals de bezonken, mondige mensch arbeidzaam zijn leven verwerkelijk, zoo heerscht in het heelal een wijze, doelmatige voorzienigheid. In twee beroemde hoofdstukken ¹⁾ vinden we, wat in den schrijver voortleeft van Socrates' godsdienstige opvattingen. — In de achttiende eeuw heeft men voornamelijk uit *deze* gedeelten vereering voor den grooten Verlichter Socrates geput — doch in de tijden der Romantiek heetten diezelfde gedeelten smakeloos en onecht ²⁾.

Een heilzame, verstandige macht heeft alles voor den mensch naar beste weten geregeld ³⁾. „Geloof ge dan niet, dat hij, die de menschen in den aanvang maakte, hun *voor hun nut* datgene gegeven heeft, waardoor zij alle dingen waarnemen: de oogen, om het zichtbare te zien, de ooren om het hoorbare te hooren?” Omringd zijn wij door „de kunstwerken van een wijzen en liefdevollen meester”. En hoe ongerijmd ware het wanneer buiten den mensch nergens eenig verstand aanwezig was — „terwijl ge toch weet, dat ge van de groote aarde slechts een klein deel in uw lichaam hebt, en van het vele water slechts een weinig. . . .”. „En kunt ge dan volhouden, dat *alleen de geest* nergens anders kan zijn, maar gij hem door een gelukkigen greep geroofd hebt — en dat al die onmetelijke en oneindig vele dingen der wereld door een *onverstand* zoo schoon geordend zijn?”

Dit wijsgeerig geloof vervreemdde, naar de meening van Xenophon, Socrates echter niet van het dienen der Atheensche goden, van het vervullen van zijn godsdienstige burgerplichten. „Dikwijls zag men hem offeren, en te huis, dikwijls ook op de openbare altaren der stad” ⁴⁾. Maar toch hooren we van iets dat alleen Socrates, en niet den anderen burgers eigen is: hem is gegeven te handelen *naar een innerlijke stem, naar de inspraak van het „daimonion”*. Praktischen, taktischen raad schenkt hem dit innerlijk-goddelijke, raad dien hij aan anderen doorgeeft: „velen van zijn genooten ried hij, dat te doen, dat niet te doen, daar het daimonion het zoo aangeduid had, en die hem gehoorzaamden, baatte het; die hem niet gehoorzaamden berouwde het” ⁵⁾.

Zoo is de „Xenophontische Socrates” een mensch, die een be-

¹⁾ Mem. I iv en IV iii. ²⁾ Gomperz, Sokr. Frage blz. 379.

³⁾ Mem. I iv 5—8. ⁴⁾ Mem. I i 2. ⁵⁾ Mem. I i 4.

zonken oordeel met vreugde en godsvertrouwen in de dagelijksche daad omzet; de jeugd brengt hij tot gehardheid, zelfbeheersching en eenvoud. Hij is een mensch die ten volle op deze aarde leeft, doch die ook het heelal opgebouwd en bestuurd ziet met die doelmatigheid en deskundigheid, welke hijzelve in dit leven wil verwelijken.

Voor Cicero leeft een hiermede verwante Socrates-gestalte. In beroemd geworden beelden beschrijft hij het nieuwe dat Socrates aan de wereld brengen kwam: „... Van de oude philosophie af tot aan Socrates... hield men verhandelingen over getallen en bewegingen, werd uitgevorscht waaruit alles ontstond, waartoe alles zou vervallen; en met ijver werd onderzocht der sterren grootte, tusschenruimte, loop — kortom alles wat zich aan den hemel afspeelt. Socrates echter was de eerste die de wijsbegeerte *uit den hemel naar omlaag riep* en haar in de steden inkwartierde, haar zelfs *de huizen binnenvoerde* en haar dwong onderzoekingen te doen over het leven, over goed en kwaad” 1).

Zoals Plato hem ziet

Meer een ingewijde, een voortdurend geïnspireerde, is de Socrates welken Plato gekend heeft en dien hij in zijn Dialogen heeft geteekend, als een mensch, dien men in diepen eerbied volgt als een goddelijk wonder. „... Als een stem van het geweten, een roep van de hoogere waardigheid der ziel, verguisd en vergeten achter het schimmenspel der dagelijksche levensbelangen” 2), zo had Socrates' woord geklonken.

Had Xenophon over het algemeen vèr van Athene, vèr van Socrates zelven geleefd, Plato had zijn jeugd doorgebracht in den kring van den meester. Zijn herinneringen vergroeiden met zijn eigen wezen; wijsheid die Plato zelf verworven had, liet hij, in de Dialogen, door Socrates uitspreken. Dit is wel de ware dankbaarheid: dat de jongere den oudere in en door zichzelf doet voortleven. — Doch in een groep jeugdwerken wist Plato den eigen aard, de eigen persoonlijkheid van Socrates nog duidelijker te onderscheiden.

Socrates wil zijn leven zien als verwerkelijking van een goddelijke zending. Hij aanvaardt de opdracht, het vernieuwend woord

1) Tusc. disp. V iv 10; verg. Acad. I 15. 2) Oldewelt blz. 245.

van den Delphischen tempel: het „ken uzelfven”, te gaan spreken op de Atheensche pleinen. Daar nadert hij een gevierden sophist of een zelfbewusten jongeling om, zooals hij zegt, van dezen die zich zoo wijs dunken, leering te trekken! Hij luistert aandachtig, gaat vragen stellen, gaat voortbouwen op de stellingen van den ander, totdat beider redeneering op het schoonste punt in onzin omslaat. Daardoor heeft Socrates den overmoedige een oogenblik voor het niets gesteld, en hij roept heilzame wanhoop daardoor wakker: de bekentenis van onwetendheid. Samen zoeken zij verder — „Wahrheit ist gemeinsames Denken” ¹⁾ — samen (Socrates geduldig en goedmoedig, het slachtoffer knorrig en beschoornd) zoeken zij naar iets dat stand houdt, naar het algemeene: het goede, het rechtvaardige, het godvruchtige. Door regelmatig te leeren denken — van het bijzondere voorbeeld naar den algemeenen regel opklimmend, en met de hier verworven zekerheid weer in het concrete leven terug — zal de mensch een werkelijk weten over de deugd verwerven, een weten dat meer is dan de traditie van den ouden, en meer dan den twijfel van den nieuwen tijd. Er is een weten te verwerven, zóó verheffend, dat het deugdzzaamheid en gelukzaligheid in zich vereenigt ²⁾).

Vaak schijnen de gesprekken niet tot een resultaat te voeren; toch is een mensch tot actief denken gebracht. Socrates laat, als eerste beproeving, bij den ander de vooroordeelen loskomen en aan eigen verwarring bezwijken. Dan eerst kan het nieuwe in den mensch gewekt worden, dan eerst kan Socrates aanwenden wat hij zijn „verloskunst” noemt: het vermogen de waarheid niet op te dringen doch zelf te doen vinden. Voor Socrates is het woord dus geen wapen, doch een wekroep. Zoo verwoest hij sophistischen eigendunk en brutale betrekkelijkheidsleer en tracht hij, in dagelijkschen arbeid op de Atheensche pleinen, persoonlijkheden te vormen.

Voor Plato is Socrates dus een hervormer van den mensch, een profeet van 's menschen mogelijkheden. Socrates krijgt door hem de wereldhistorische beteekenis van dengeen, die, de „vollendete Sündhaftigkeit” der verwarrende Sophistiek ten volle doorlevend, de *vrijheid* behoudt, doch hieraan de vastheid, den stut der *waar-*

¹⁾ Windelband, Präl. blz. 71.

²⁾ Zie hiervoor Hoffmann blz. 63; verg. Arist. Eth. Nicom. 1144b 19: φρονήσεις ὥστε εἶναι πάσας τὰς ἀρετάς.

heid hergeeft ¹⁾. Want Socrates laakt zoowel de *dichters* die nog „door een zekere natuurgave en in vervoering” hun werk tot stand brengen, als het jeugdig slag der moderne *staatslieden*, wier prale-rige alwetendheid slechts toont hoe verre hun eerzucht hun wezens-ontwikkeling vooruit is ²⁾. Zij allen, menschen van den ouden en van den nieuwen tijd, missen het *begrip*; zij hebben zichzelf nooit *vragen* gesteld. Daarom stelt Socrates de *handwerkers* hooger; bij dezen vindt hij wel inzicht omtrent hun arbeid aanwezig — zij dragen in den geest immers reeds een beeld van het toekomstig werk hunner handen, en dit is veiliger leidsman dan dichterlijke inblazing en dan zelfingenomenheid. Evenmin is Socrates de *wetenschap* van die dagen: de natuurphilosophie voorbijgegaan. Ja hij meende een oogenblik in Anaxagoras den waren leermeester gevonden te hebben. Stelde deze niet een ordenend wereldver-stand in het middelpunt van zijn leer? Maar Socrates bemerkte, dat Anaxagoras deze gedachten niet ten einde had kunnen voeren: deze kon, zooals we gezien hebben, voor de hemelverschijnselen tenslotte slechts de mechanische oorzaken vinden, en zoo heeft Socrates zich van hem afgewend, om zelfstandig het zoeken naar den diepsten grond van wereld en mensch te beginnen ³⁾.

Dit zoeken, dit levenswerk wordt in Socrates, zooals Plato hem ziet, geschraagd door een diepe vroomheid. Hij voert de wijsbe-geerte „de huizen weer uit” naar het rijk van goddelijk gebod en van bezieling. Ook Plato spreekt er over, hoe Socrates de stem van den god in zichzelf, tot zichzelf spreken hoort. Bij Xeno-phon was dit daimonion de stem van practisch overleg — doch Plato spreekt van dit „goddelijke en daimonische” ⁴⁾ als van iets dat beslissende leiding geeft op de keerpunten van het leven. De stem behoedt hem, houdt hem alleen af van zekere dingen, zonder hem ooit tot iets te drijven. Ook in droomen gaan gestalten tot hem spreken; eens, als hij te velde getrokken is, overvalt een in-geving hem zoo heftig, dat hij een dag en een nacht onbeweeglijk in zichzelf verzonken staan blijft ⁵⁾. Als het nacht wordt, halen zijn nieuwsgierige krijgsmakkers hun dekens naar buiten, en zij zijn er getuige van, hoe Socrates daar staat tot aan het aanbren-ken van den nieuwen dag, dan bidt tot de Zon en weggaat.

Het daimonion spreekt tot Socrates alléén — de bewustzijns-

¹⁾ Fichte bij Windelband blz. 78. ²⁾ Apol. Socr. 22 CDE.

³⁾ Phaedo 97, 98. ⁴⁾ Apol. Socr. 31 D. ⁵⁾ Symposion 220 D.

ontwikkeling der menschheid schrijdt in hem als het ware een stap voorwaarts. Tot het *volk*, door *uiterlijke* orakelteekenen had tot dusverre de godheid zich over het menscheijk lot uitgesproken. Nu spreekt zij *in den enkelen mensch*. In dezen tijd wordt voorbereid het ontstaan van het geweten ¹⁾. „Der Dämon des Sokrates ist so als ein wirklicher Zustand zu nehmen, und darum merkwürdig, weil er nicht krankhaft, sondern durch den Standpunkt seines Bewusstseins notwendig gefordert war. Denn der Mittelpunkt der ganzen weltgeschichtlichen Conversion, die das Princip des Sokrates macht, ist, dass an die Stelle der Orakel das Zeugnis des Geistes der Individuen getreten ist und das Subject das Entscheiden auf sich genommen hat” ²⁾.

IV. De vriendschap van Socrates en Alcibiades

Is het niet wonderlijk, dat er hechte lotsverbondenheid is geweest tusschen Socrates en Alcibiades? Zij is reeds spoedig na beider heengaan een veelbesproken raadsel geworden. Alcibiades heeft waarschijnlijk niet tot den kring behoort van hen, die als leerlingen dagelijks om den meester heen waren ³⁾; hun beider vriendschap was méér, was diepe geestverwantschap ⁴⁾, en werd als zoodanig door de tijdgenooten erkend. Een symbool is deze vriendschap: niet alleen twee individuen treden elkaar nader, maar twee bewustzijnsstroomingen. Met spanning volgen wij haar: komt een vereeniging tot stand, en daarmede een vernieuwd menschengeslacht? Is de, door alle „verlichting” en verwarring heengescheden mensch rijp, om door de wijsheid, door een hooger zelf, te worden verlost? Zal Socrates Alcibiades kunnen redden van zijn vluchtigheid en hoogmoed?

¹⁾ Hegel, Gesch. d. Phil. blz. 322 „Der ‚Dämon’ des Sokrates steht demnach in der Mitte zwischen dem Aeusserlichen der Orakel und dem rein Innerlichen des Geistes....” ²⁾ t.a.p.

³⁾ Zie Philippi blz. 13 e.v., n.a.v. Isocr. Bus. 222 cd.

⁴⁾ waarvan beide rijker werden: verg. Aesch. Socraticus fr. 4 Krauss: „Εγώ (Socrates) δὲ διὰ τὸν ἔρωτα, ὃν ἐτύγγαλον ἐρῶν Ἀλκιβιάδου, οὐδὲν διάφορον τῶν Βακχῶν ἐπεπόνθειν. Καὶ γὰρ αἱ Βάκχαι, ἐπειδὴν ἐνθεοὶ γίνονται, ὅθεν οἱ ἄλλοι ἐκ τῶν φρεάτων οὐδὲ ὕδωρ δύνανται ὑδρεύεσθαι, ἐκεῖναι μέλι καὶ γάλα ἀρύονται.”

Zooals Xenophon haar ziet

Xenophon oordeelt aldus, dat niet genegenheid beiden tot elkaar heeft gebracht, doch de wil van den eierzuchtigen jongere, de kunst van het staatsbestuur te leeren. Hij hoopte door Socrates „zeer sterk te zullen worden in zeggen en in doen” ¹⁾, maar wat zou hem hebben moeten aantrekken in de soberheid en ingetogenheid van zijn leermeester? Het is waar dat hij gedurende dien leertijd zijn luimen inhield, maar, had hij moeten kiezen tusschen den dood en een leven zooals het door Socrates geleefd werd — hij had den dood gekozen. Zoodra hij zich dan ook bekwarmer achtte dan zijn mededingers, sprong hij weg.

Zooals Plato haar ziet

Plato verhaalt over hun hechten band met plechtigen ernst. Onweerstaanbaar worden zij tot elkaar aangetrokken, en de leerlingen uiten soms vriendelijken spot over Socrates' schroomvallige jacht op deze beroemde schoonheid ²⁾.

In Plato's beschrijving van het drinkgelag bij Agathon ³⁾ komt dan in helderheid tot uiting wat hen beiden verbindt, als Alcibiades in Dionysischen roes, het hoofd omkranst, de rustige feestgenooten overvalt, welke beurtelings, Socrates het laatst en het verhevenst, een lofrede op Eros gehouden hebben. In toomeeloos enthousiasme gaat hij in dezen kring belijden de heilige onrust die deze vriendschap hem geeft. In Socrates vond hij iemand die hem niet om lichamelijke schoonheid zocht ⁴⁾, doch iemand die zijn ijdelheid door reinheid brak. In Socrates ziet hij het beste van zichzelf belichaamd: een hardnekkig zelfverwijt. „Jij hier? Lag je daar alweer om me te beloeren, zooals je altijd plotseling mij verschijnt, waar ik je het allerm minst verwachtte?” ⁵⁾ Deze vriend is de eenige bij wien hij stil is, bij wien hij inziet dat zijn leven zooals het nu is, niet waard is geleefd te worden. Maar het geschenk van Socrates is niet louter een reeks moreele lessen: het is een vervoering des geestes, heftiger dan die van dansende Corybanten, het is de slangenbeet in het hart, waarvan men aan oningewijden niets vertelt, 't is eenheid van liefde en wijsheid. Maar sterk werkt, tegenover dit geschenk, de prikkel tot afweer, tot een laf wegvluch-

¹⁾ Mem. I II 15. ²⁾ Protagoras 309A e.v. ³⁾ Symposion 212 D e.v.

⁴⁾ Zie ook Plut. Alc. IV, en Diog. Laert II 31 „καὶ τὸ κάλλος ὑπερεῖδεν Ἀλκιβιάδου”. ⁵⁾ Symp. 213 BC.

ten. Voor Socrates' Sirenenwijsheid, wijsheid die vernietigt en herboren doet worden, stopt hij zich dan de ooren dicht. „Vaak had ik ook maar liever, dat hij niet op aarde was. Maar wanneer dit werkelijkheid werd, weet ik zeker, dat mij dat nog veel meer smarten zou” ¹⁾. Dan gaat Alcibiades het heiligste dat tusschen hen voorgevallen is vertellen, nadat de bedienden hun ooren met zware deuren hebben moeten sluiten. Maar in den aanvang heeft hij, schertsend, de tragische waarheid uitgesproken, en in de toekomst gezien: „tusschen ons is er geen verzoening” ²⁾.

Elders ³⁾ beschrijft Plato het eerste gesprek tusschen de beide vrienden, waarin echter een verre toekomst reeds onthuld wordt. Jarenlang heeft Socrates den jongen held slechts gevolgd en door een zwijgende aanwezigheid gekweld; nu eerst staat de stem hem toe, te spreken. Ook Alcibiades nam zich juist voor, eens te vragen wat Socrates toch eigenlijk wil, en welke verwachtingen hij toch eigenlijk nastreeft met zijn hardnekkige nabijheid. Alcibiades pleegt zijn vereerders weg te stooten door een ondraaglijke hooghartigheid. Wat zocht Socrates al die jaren, en waarom gaat hij nu spreken?

Socrates vertelt wat hij heeft zien groeien in den ander: een eerezucht, welke alle landsgrenzen heeft overschreden. „Ik meen dat je behalve aan Cyrus en Xerxes wel aan niemand eigenlijk veel waarde toekent” ⁴⁾. Thans is die eerezucht op het hoogtepunt gekomen, en nu mag Socrates waar maken, dat Alcibiades zijn persoonlijkheid de kroon niet kan opzetten zonder zelfkennis en zelfoverwinning: zonder Socrates! En dan begint Socrates te vragen, te peilen — dan begint het smadelijk falen, telkens weer opnieuw, van den jongere die alles van nature meester meende te zijn. Het weten van Alcibiades blijkt opgeblazenheid, schijnweten; en wanneer hij waagt zich er op te beroepen, dat zijn medeburgers toch zeker even dom zijn, straft de meester hem gevoelig. „Hoe onwaardig je gestalte en je overige hoedanigheden. . . . Het doet mij leed om ons beider liefde wanneer je je slechts afmeet naar de menschen hier” ⁵⁾. Want wat is de rijkdom en de stamboom van een Athener, zelfs van een Alcibiades, vergeleken bij het goud en het aanzien der koningen van Sparta? Wat is een Atheensche opvoeding vergeleken bij die verheven inwijding in wijsheid, recht-

¹⁾ Symp. 216 C. ²⁾ t.a.p. 213 D. ³⁾ Alcibiades I.

⁴⁾ t.a.p. 105 C. ⁵⁾ t.a.p. 119 C.

vaardigheid, bezonnenheid en dapperheid, welke het deel is van een Perzisch koningszoon? Tot de vernieuwende nederigheid van de Delphische spreuk: ken uzelf! wordt ook Alcibiades geleid. Dat woord lijkt hem „soms iets heel gewoons en onbeduidends, maar dikwijls ook iets heel moeilijks” ¹⁾. In plechtige rhythmten gaat de dialoog naar het einde toe. Zooals een menschelijk oog, ziende in een ander oog, op zoek naar het beste daarin, *zichzelve* ziet, zoo moet ook de menschelijke ziel, om tot kennis van zichzelf te komen, schouwen in een andere ziel en wel in het schoonste deel daarvan. Heeft men dit goddelijke gezien, dan heeft men ook de macht zichzelf te kennen. Met deze gedachten wijden ze ten slotte hun vriendschap ²⁾. „En ik wil van nu af aan mij in gerechtigheid bekwamen”. „En ik zou willen dat je dat ook volbrengen kunt. Maar ik ben in vreeze — niet alsof ik je natuur wantrouwde, maar alleen bij het beschouwen van de macht der stad, dat zij jou en mij verpletteren zal”.

V. Het proces tegen Alcibiades

In de jaren na den vrede van Nicias, resultaat van bedachtzaamheid en inzicht, werkt Alcibiades met al zijn onnavolgbare behendigheid en overredingskracht aan het weer op gang brengen van den oorlog. In 415 komt, niet voor de eerste maal, een gezantschap uit Segesta, een stad op Sicilië, Atheensche hulp vragen tegen het machtige Syracuse. En wat Pericles, in evenwichtigheid en zelfbeperking, altijd had afgewezen, dat ziet zijn pupil plotseeling als natuurlijke expansiemogelijkheid voor zichzelf en voor de stad. Men ziet spoedig de krijgshaftige jeugd onder zijn bezielende leiding in worstelscholen en op de pleinen der stad kaarten teekenen op den grond. Niet alleen van Sicilië — dat is slechts uitgangspunt! — doch van het geheele Westelijke bekken der Middellandsche zee, met Lybië, Carthago, met het uiterste punt: de zuilen van Hercules. — Er wordt tot den oorlog tegen Syracuse besloten; tot aanvoerdere worden benoemd Nicias, Alcibiades en, als tegenwicht tegen deze beide uitersten, de dappere Lamachus. In een volgende volksvergadering ³⁾, omtrent de lentenachtevening van

¹⁾ t.a.p. 124 AB. ²⁾ t.a.p. 135 E.

³⁾ Zie hieromtrent: Thucydides VI 16 e.v.; Plut. Alc. XVIII, Nic. XIII.

het jaar 415, gaat men de plannen uitwerken. Vergeefs wijst Nicias op de groote gevaren; zijn redevoering heeft tot eenig gevolg dat de expeditie nog reusachtiger zal worden uitgerust. Alcibiades spreekt wederom over zijn overwinning in Olympia, over zijn doorluchtige afkomst, en over een verruimd, wereldbeheerschend Athene. Een onbeheerscht enthousiasme komt over de menigte; juist hoort men op de daken in de rondte de extatische rouwklachten van de vrouwen om den gestorven Adonis ¹⁾ — het is de eerste dag van zijn jaarlijksch feest, waarbij dood en herrijzenis van den geliefden knaap doorleefd en uitgebeeld worden ²⁾. Doch een redenaar weet dit somber voorteeken te overschreeuwen en voor de strategen onbeperkte volmacht te verkrijgen. Tijdens de geweldige voorbereidselen vermeerderen zich, naar de schrijvers vermelden, de booze teekenen ³⁾: een volgeling van de godin Astarte springt op een Atheensch altaar en verminkt zich; van een gouden palmboom in Delphi, door de stad Athene gewijd, pikken raven de gouden vruchten af — teekenen van gespannenheid en verwarring in goden en menschen juist op dit oogenblik van opperste machtsontvouwing. Dan is er op een morgen ontzetting in de stad: van de Hermes-beelden, die in lange rijen staan op de straten en pleinen, is in den afgeloopen nacht de phallus afgeslagen ⁴⁾. Voor het bewustzijn der Atheners was dit iets veel schokkenders dan voor ons een standbeeldschending, want die beelden droegen iets in zich van de krachten van vruchtbaarheid, verjonging en beveiliging ⁵⁾, welke Hermes bezit. Hermes is middelaar tusschen goden en menschen. Hij draagt het mysterieuze leven waarover de doodsgoden beschikken te midden van de wereld der menschen ⁶⁾. Hij wordt in de worstelscholen vereerd om de jeugd die hij schenkt, en tevens schenkt hij de wijsheid van den dood.

¹⁾ Aristoph. *Lysistrata* 387 e.v. ²⁾ Zie Roscher, *Lexicon* I 73.

³⁾ Plut. *Nic.* XIII.

⁴⁾ Anders Plut. *Alc.* XVIII — dit echter onjuist volg. Van Leeuwen (*Vogels* blz. V noot 1) die wijst op Aristoph. *Lys.* 1093 en Schol. in *Lys.* 1093.

⁵⁾ „..... Sein Ursprung weist auf den *Steinhaufen*, den ἑρμαῖος λόφος” (Kern blz. 132). „Von dem Steinhaufen und dem Steinpfeiler müssen wir ausgehen. Wenn jener zu dem Sitze eines Gottes wird, der die Wanderer auf ihren Wegen durch das friedlose Draussen schützt, so schützt der Pfeiler das Haus, vor dem er steht, gegen das Eindringen des Schädenden” (Wilamowitz-M., *Glaube d. Hell.* I blz. 159).

⁶⁾ Kristensen, *De Goddelijke Bedrieger* blz. 16 e.v.

Daarom hadden op de graven veel Hermes-beelden de gelaatstreken van den overledene, omdat men dezen immers Hermeskracht, „leven uit den dood” toewenschte. En de beeldhouwers namen als model voor hun beelden van dezen hemelschen bode den schoonste dien zij vinden konden; zij hadden, zoo verzekeren twee latere schrijvers ¹⁾, hun beelden in deze jaren naar Alcibiades gevormd. Wilde ook deze mensch een middelaar op aarde zijn?

In de algemeene opwinding tracht men te gissen naar den oorsprong van deze kwetsende misdaad. Dat het slechts een streek is van dronken feestgangers, gelooft men niet. Dat de Corinthiërs, de kolonisators van Syracuse, de expeditie door een boos voorteecken hebben willen verhinderen, evenmin. Er moet in de stad zelve een samenzwering bestaan, een geheime groep die zoowel naar omwenteling als naar opheffing van de democratie streeft ²⁾. Snel volgen bewogen volksvergaderingen ³⁾ elkaar op; er wordt besloten, dat ieder wien ook maar iets van een godsdienstig vergrijp, van welken aard ook, bekend is, dit zonder vrees kan aangeven. Nu geschiedt het onverwachte, dat omtrent *de verminking der Hermes-beelden* vooreerst niet veel naders blijkt, dat daarentegen van verschillende kanten een andere aantijging komt: *dat er Atheners zijn, die in hun huizen de heilige Eleusinische mysteriën nabootsen*. En zeer in het bijzonder wordt de naam van Alcibiades hierbij genoemd. Men duidt aan dat hij „een gemeenschap om zich heen verzamelt gericht op omwenteling, en dat deze lieden tijdens hun gelagen in het huis van Pulition de mysteriën vierten” ⁴⁾. Alcibiades zelve — kunnen we het anders verwachten? — zou zich Hoogepriester ⁵⁾ noemen, een ander Heraut, een derde Toortsdrager, de overigen zouden zich Ingewijden noemen.

Op het vrome volk maakten deze aanklachten ontzettenden indruk. *Ononderscheiden* voelde de menigte hierin een vergrijp tegen het allerheiligste der goddelijke traditie; tegen haar eigen onaanastbare macht: de democratie; tegen de oude zedelijke ordening van de stad Athene. Dat iemand het durfde bestaan, zich in wel lustigen roes een eigen Eleusis te scheppen, dat beteekende tevens een streven naar tyrannie, dat duidde tegelijk op een loszinnige

¹⁾ Clem. Alex. Protr. IV 47; Proclus in Plat. Alc. I p. 114 (bij Hecker blz. 39 n. 42). ²⁾ Zie voor het volgende i.h.b. Andoc. or. de mysteriis.

³⁾ Thuc. VI 28, 60. ⁴⁾ Isocr. or. de bigis 348a. ⁵⁾ Plut. Alc. XIX, XXXII.

zelfstandigheid van het zedelijk bewustzijn. Alles duidde op den nieuwen tijd.

Er is geen reden om de „feitelijke ongegrondheid” dezer aanklacht aan te nemen. Alcibiades' zoon wilde het later doen voorkomen ¹⁾, alsof zij niets was dan een handgreep van zijns vaders politieke vijanden, een eerste stoot der oligarchen tegen den man, die voor het volk de democratische gedachte belichaamde. Dit moge zoo zijn. Niettemin zagen die vijanden de historische betekenis van Alcibiades' verschijning zeer scherp, wanneer zij „de zaak in grooteren samenhang plaatsten, en schreeuwden dat op vernietiging der volkskracht zoowel de mysterie-schendingen als de vermindering der Hermes-beelden zouden uitloopen, en dat niets van dat alles buiten zijn werkingssfeer lag . . .” ²⁾.

Tegen vergrijpen aan het volksbestaan door ambtsdragers in functierichtte men zich niet met de gewone schriftelijke aanklacht, in te dienen bij den koning-archont, doch met de door het verzamelde volk goed te keuren „eisangelie” ³⁾ — dezelfde welke Diopeithes immers ook voor processen tegen ongeloovigen had doen invoeren ⁴⁾. — Zulk een eisangelie wordt nu in de volksvergadering tegen Alcibiades ingediend. Wat men hem ten laste legt, raakt immers het heil van volk en godheid beide.

De vergadering die over de toelating der aanklacht beslissen moet heeft een treffend verloop. Alcibiades eischt hetzelfde als zijn aanklagers: toelating der eisangelie, snel recht, en als hij mocht blijken schuldig te zijn: de doodstraf. Hij weet hoe hij kan vertrouwen op zijn invloed en overredingskracht, hij weet dat hulptroepen uit Argos en Mantinea hebben verklaard, dat ze aan de expeditie slechts om zijnentwille deelnemen, en naar hun land zullen terugkeeren als hem leed geschiedt. Het Atheensche volk zal hem vrijspreken, het zal zijn evenbeeld niet verloochenen. Maar hij misrekent zich: „vrienden” staan op, en met stemmen zoet als honing komen zij verklaren hoe dwaas zij het vinden, dat men den aanvoerder van een zoo groote expeditie hier vasthoudt om een kleinigheid en wellicht hem een beslissende kans op goeden uitslag laat ontgaan. „Laat Alcibiades uitgezonden onder gunstige

¹⁾ Isocr. or. de bigis 347d.

²⁾ Thuc. VI 28; evenzoo Plut. Alc. XX en Nepos, Alc. 3, 6.

³⁾ Zie hiervoor Lipsius I blz. 176 e.v.; Schoemann I blz. 523; P. W. V 2138 e.v. ⁴⁾ Zie hierboven blz. 13.

lotsbeschikking, en laat hij, wanneer de oorlog is afgelopen, zelve zich komen verdedigen volgens de wetten des lands" ¹⁾). Want zij weten dat het volk eerst weer toegankelijk zal zijn voor den ernst der aanklacht, als Alcibiades dagreizen ver is, en de menigte zich in zijn schoonheid niet meer spiegelen kan ²⁾). En hun voorstel wordt aangenomen, het proces tot na den tocht opgeschort; Alcibiades moet vertrekken, in het besef dat de tegenpartij nu met zijn lot spelen kan. In het begin van den zomer zeilt de vloot uit. De geheele burgerij doet haar uitgeleide, in trots over dit verheven schouwspel, doch tevens in onbestemde onrust en in vreeze voor de toekomst.

Er volgt voor de stad, nu zij haar leider en haar weerbaarheid heeft weggezonden, een tijd van verwarring. Aanvankelijk tracht men bovenal de verminkers der Hermes-beelden op het spoor te komen; de Demos voelt zich door verraders omringd. In zijn wurgenden angst schenkt hij geloof aan iedere aanwijzing waarbij namen worden genoemd; gevangennemingen en terechtstellingen volgen elkaar snel op. Niemand voelt zich meer veilig; als de Raad van Vijfhonderd wordt bijeengeroepen, vluchten de burgers hun huizen binnen, uit vrees te worden gearresteerd. Het gebeurde in dien lentenacht blijft niettemin een geheimzinnig raadsel. Dan wordt de gepijnigde menigte zich weer bewust, dat ook de mysterieschennis nog ongewroken is. Wien zal men treffen? De argwaan tegen Alcibiades herleeft, en zijn vijanden krijgen vrij spel. Men meent hem nu eerst goed te doorzien: een Spartaansch leger staat plotseling op den Isthmus, en het bericht komt, dat in Argos de democratie is omvergeworpen door gastvrienden van Alcibiades. De „Salaminia", het schip waarmede hooge aanvoerders naar hun rechters in Athene worden gebracht, wordt uitgezonden. Onder groote ontsteltenis der soldaten verlaat Alcibiades de expeditie; het schijnt dat hij zich schikken zal en zich naar Athene zal laten voeren. Doch als de Salaminia in een tusschenhaven binnenloopt, ontkomt hij; hij vlucht naar den ervvijand, naar Sparta, en biedt zijn diensten Koning Agis aan, welke deze dankbaar aanvaardt. Niemand kent Athene's zwakke plekken immers beter dan Alcibiades. — En nog anderen rampspoed treft de stad Athene nadat zij haar evenbeeld heeft willen krenken. In Sicilië blijft als aan-

¹⁾ Plut. Alc. XIX. ²⁾ Isocr. or. de bigis 348 ab.

voerder tenslotte alleen de bijgeloovige talmer Nicias over; Sparta zendt — op aanraden van Alcibiades — aan het bedreigde Syracuse hulp, en de schitterende Atheensche expeditie neemt na langere strijd een gruwelijk einde. Wie niet sneuvelt, wordt slaaf in de steengroeven. — Inmiddels is Alcibiades door de Atheensche volksvergadering, wegens nabootsing der mysteriën, bij verstek ter dood veroordeeld en zijn zijn goederen verbeurd verklaard ¹⁾. Het vonnis bevatte een gebod tot alle priesters en priesteressen, zijn naam plechtiglijk te vervloeken.

In de jaren die Alcibiades nog te leven heeft, doet hij zijn vaderstad veel kwaad, als handlanger van haar vijanden. Hij wordt nog eens in triomf door haar teruggeroepen en wederom verstooten; zóózeer zijn verlangen naar hem en haat tegen hem onafscheidelijk verbonden. Tot het allerlaatst blijft het verlangen naar hem bestaan: als Athene door den Spartaanschen veldheer Lysander is ingenomen en de oligarchie der dertig tyrannen haar schrikbewind viert, gevoelen noch deze, noch de Spartaansche overheerschers zich veilig, zoolang het volk Alcibiades in leven weet ²⁾. In een dorpje in Phrygië waar hij met een minnares is heen getrokken, als naar een laatste schuilplaats voor zichzelf en voor het leven, wordt hij door hun handlangers gezocht en overhoop gestoken.

Trek na trek hebben het Athene van die dagen en deze volksleider gemeen: den droom van het omspannen der wereld, en de innerlijke verdeeldheid die onmachtig maakt, den droom te verwelijken. Zij zijn op elkaar aangewezen, voelen zich één met elkaar, verraden elkaar, dooden elkaar. Beiden zijn zeer rijk en rusten zich met onnavolgbare pracht uit voor een avontuurlijke veroveringstocht, doch zij rusten niet voor zij zichzelf ondergraven hebben. In beide is gisting, ongeloof, zwakheid.

Maar Socrates, de brenger, de vertegenwoordiger van de nieuwe vastheid en werkelijke vrijheid, Socrates heeft zich met Alcibiades in 't bijzonder verbonden geweten. Daarop hebben hun tijdgenooten bijzonderen nadruk gelegd. Daardoor, dat Alcibiades ook een eerste verweliking van Socrates' levensvorm is geweest, dat hij het nieuwe heeft geweten, maar nog geen wilskracht bezat die door Liefde gestaald was — daardoor is in zijn gestalte die tragische gespletenheid die hem maakt tot een ons zeer verwanten mensch.

¹⁾ Plut. Alc. XXII; de inventaris bij U. Köhler blz. 392 e.v.

²⁾ Isocr. or. de bigis 355 bc.

VI. Het proces tegen Socrates

Politieke aanleidingen

Athene, innerlijk verzwakt, vechtend tegen groote overmacht, heeft den oorlog verloren. De stad werd in het jaar 404 door Ly-sander, den berekenenden veldheer van Sparta, ingenomen. De muren die de stad met den Piraeus verbonden werden geslecht, hetgeen beduidt dat Athene de heerschappij ter zee verloren heeft. Onder Spartaansche bescherming maakten de „dertig tyrannen” zich van de regeering meester. Van dit oligarchisch schrikbewind was Critias de leider.

Maar de stad blijkt de kracht te hebben tot innerlijke genezing¹⁾.

Een leger van uitgeweken, democratisch-gezinde burgers doet zich gelden en weet zich terugkeer in de stad te veroveren. De democratie wordt hersteld — doch geenszins in haar ouden vorm. Dat blijkt onder meer hieruit, dat de „soldij” voor de deelnemers aan volksvergadering en volksrechtbank voorloopig niet opnieuw ingevoerd wordt. Inderdaad had deze vinding van Pericles van het staatsbestuur een broodwinning voor den grooten hoop gemaakt ²⁾. Ook in andere opzichten gaat gematigdheid heerschen. Men onderneemt en volvoert een algeheele herziening en codificatie der wetten. „Geen overheid mag ongeschreven wetten gebruiken”. „Een besluit van het volk of van den Raad zal nooit meer kracht hebben dan een wet” ³⁾. En opdat het verleden van verscheurdheid en ellende in vergetelheid rake, „mag niemand aangaande de voorbije dingen tegenover wien dan ook haatdragend zijn” ⁴⁾. Ook de leden der volksrechtbanken, de Heliasten, moeten zweren: „ik zal niemand het verleden nahouden, noch anderen aanzetten, dat te doen; integendeel, ik zal mijn stem uitbrengen volgens de bestaande [dat zijn dus de zoo juist gecodificeerde] wetten” ⁵⁾.

De stad Athene heeft den droom harer jonge generatie, machtig te worden over velen, moeten opgeven. Zij is weer op zichzelf aangewezen, heeft weer alles te wachten van eenvoud, van degelijken burgerzin, van langzamen en naarstigen economischen op-

¹⁾ Over de politieke ontwikkeling in deze jaren, zie Menzel, Untersuchungen.

²⁾ [Aristot.] Athen. Pol. XXVIII. ³⁾ Andoc. or. de myst. 87.

⁴⁾ [Aristot.] Athen. Pol. XXXIX. ⁵⁾ Andoc. or. de myst. 91.

bouw. Men merkt wat de nieuwe ideeën gebracht hebben: een veroveringsstreven, dat tot den ondergang van de eigen stad geleid heeft, een systeem van onderricht dat tyrannen en opportunisten heeft gekweekt. Men merkt waartoe men komt, als men het recht als een tijdelijk, toevallig verschijnsel leert beschouwen, als men de jeugd zich laat oefenen in rhetorica en grammatica, in de vaardigheden waarmede men macht krijgt over anderen.

En het is een treffende betuiging van den wil, tot het goede oude weer te keeren, als de uitgeweken Democraten, bij hun wederin-tocht in de stad, allereerst de Acropolis optijgen en der stede schutsgodin een plechtig offer brengen. „Die Idee der Cultgemeinschafft, das charakteristische Merkmal der griechischen Polis, trat wieder schärfer hervor, als Athen zum Stadtstaate herabgesunken war” ¹⁾.

Hier vereenigen zich de tradities van aristocratie en van onge-rept gebleven volkskracht om in bedachtzaamheid opnieuw te beginnen.

Het moest nu opvallen en pijnlijk treffen, dat, wat ook veranderde, Socrates zichzelf gelijk bleef, dat hij zijn gesprekken, welke bij de jeugd zelfstandigheid en critischen zin wekten, voortzette, dat in hem de „nieuwe geest” was blijven voortleven. Het drong tot veler bewustzijn door, dat Socrates, hoezeer hij ook van burgerzin en krijgsmansmoed had doen blijken, juist datgene in anderen wakker riep, waarvan men, als van een dwaling zijns weegs, wenschte terug te keeren.

Daar was reeds het uiterlijk van dezen mensch dat wantrouwen opwekte. Men zag hem veel op de openbare plaatsen der stad de menschen goedsmoeds aanspreken, soms ook heftig terechtwijzen ²⁾. Ook in kleinen kring leidde hij zijn vormende gesprekken; men praatte spottend over den man „die met drie of vier jongentjes in een hoekje zit te smoezen” ³⁾. Zijn wonderlijke kop met de dikke lippen en uitpuilende oogen bleef nergens onopgemerkt. Zijn gehardheid tegen ontberingen, de uiterste eenvoud ja de haveloosheid van zijn kleeding trokken aller aandacht. Alcibiades roemde deze gehardheid als symbool van levensmoed ⁴⁾. Toen eens

¹⁾ Menzel blz. 47. ²⁾ Verg. Alcibiades' redevoering Plat. Symp. 215 B.e.v.

³⁾ Plat. Gorgias 485 D. ⁴⁾ Plat. Symp. 220. Wat bij Socrates natuurlijke askese bleef, werd bij sommigen van zijn volgelingen strenge leefregel. Zij werden bedel-philosophen. „Geen druppel olie komt er op hun huid, en in een bad gaan, nee, dat kan niet lij'en” (Aristoph. Nubes 836 e.v.).

het Atheensche leger in den winter te velde stond, liep Socrates zonder mantel en blootsvoets over den bevroren grond.

Doch in deze heerschappij over het lichaam lag, voor vele Atheensche burgers, hoogmoed en — *anti-nationale gezindheid* ¹⁾. Want het was *tegen Atheensch gebruik*, om geen mantel te dragen, doch slechts een gewoon armoedig onderkleed ²⁾. Dat deden slechts uitzonderlijke wijsneuzen — en Spartaansgezinden! In uiterlijke levensgewoonten zag men wezensuitdrukking. „Lang haar, en hongerig, en smerig — doen als Socrates” ³⁾ — dat was kenmerkend voor hen die zich, in gebruiken en gedachten, te veel naar Sparta richtten.

De Atheners hadden gezworen, elkaar het verleden niet te zullen nahouden. Toch leefde het nog in de herinnering, hoe Socrates onderricht had gegeven aan dien geest van verraad en tyrannie — aan Critias ⁴⁾ — en aan dien geest van wereldomspannend willen — aan Alcibiades. Kon de leermeester wel een getrouw Atheensch burger zijn? — En Plato verhaalt, met welk een bewondering Socrates wees op andere volken, andere staatsvormen. Het was juist Alcibiades, bij wien hij eerbied opwekte voor den rijkdom van Sparta, waar het goud van heel Hellas heenstroomt — men ziet het er nooit weer uitkomen. En hoe veel meer beteekent, als mensch, een Perzisch vorstenkind dan een burger van een Grieksche stad! Bij de geboorte van zulk een troonopvolger viert heel Azië feest, „maar wanneer wij ter wereld komen, merken . . . zelfs de bureu er niet veel van” ⁵⁾.

De Oudheid heeft in Socrates steeds den wereldburger geëerd, den geest die geschapen was „tot het opmeten van de geheele wereld” ⁶⁾.

Al mocht zijn trouwe verbondenheid aan de vaderstad onloochenbaar zijn, zij was dus anders geaard dan die van vorige geslachten. Zij was niet meer zoozeer een *natuurlijke* gebondenheid, reeds meer de vrucht van een bewuste keuze.

De aanklacht

Maar in Athene wilde men in deze jaren dit alles, deze geestelij-

¹⁾ Zie hiervoor Gomperz, Sokr. Frage blz. 395 e.v. ²⁾ Zie Aristoph. Vespae 1145, 1157. ³⁾ Aristoph. Aves 1282.

⁴⁾ Xen. Hell. II III 34 καλλίστη μὲν γὰρ δῆπου δοκεῖ πολιτεία εἶναι ἡ Λακεδαιμονίων. Zie de fragm. uit Critias' πολιτεία Λακεδαιμονίων bij Diels fr. B 6—8, 32—37. ⁵⁾ Alc. I 121 CD. ⁶⁾ Toespeling in Aristoph. Nubes 204.

ke vernieuwing, juist *bestrijden*. Men zag in Socrates den man die alle kenmerken daarvan, zelfs aan den lijve, vertoonde. Zoo kan het ons niet verwonderen, dat het tot een aanklacht en tot een proces tegen hem kwam, hetwelk door zijn rustige onverzettelijkheid met een doodvonnis eindigde.

Anytus, een aanzienlijk lederhandelaar, Meletus, wellicht een dichter, en de redenaar Lycon dienden in het jaar 399 een aanklacht wegens asebeia ¹⁾ in, waarschijnlijk aldus geformuleerd:

„Socrates doet onrecht, doordat hij de goden welke de stad eert, het verschuldigde niet toekent, en andere nieuwe godheden invoert; hij doet ook onrecht, doordat hij de jongelingen bederft” ²⁾.

Twee tenlasteleggingen dus; doch zij *hangen nauw samen*. „*Waardoor* zeggen ze dat ge de jeugd bederft?” wordt in Plato's Eutyphro aan Socrates gevraagd. „'t Is onzinnig genoeg, mijn waarde, als ge het zoo hoort: *ze zeggen dat ik een vervaardiger* (ποιητής) *van goden ben . . .*” ³⁾. Eigenlijk was, voor zijn vijanden, Socrates „in zijn geheel” misdadig ⁴⁾.

Hoe Aristophanes Socrates ziet

Wat de aanklagers in deze formule uitspraken, wordt eerst begripelijk, als een derde „Socrates-beeld” ons voor den geest treedt, dat van Aristophanes. In zijn comédie „de Wolken”, in 423 voor 't eerst opgevoerd, had hij Socrates ten tooneele gevoerd als leider van een „speculatieve inrichting”. Met alle nieuwlichterij van den tijd: met natuur-philosophie zoowel als met sophistenwijsheid, is deze Socrates omhangen. Tusschen astronomische toestellen, meetwerktuigen en landkaarten zijn bij den aanvang van het stuk zijn toegewijde discipelen in zonderlinge houdingen aan het vorschén naar „de dingen boven en onder de aarde” ⁵⁾. Daar huldigt men plechtiglijk het nieuwe inzicht

¹⁾ Plat. Apol. 35 D ἀσεβείας φεύγοντα, verg. Xen. Apol. 22.

²⁾ Diogenes Laertius II 40 (overgenomen van Favorinus) en, met kleine afwijkingen, Xen. Mem. I 11 en Apol. 10. Korter, minder nauwkeurig, is Plat. Apol. 24 B: Σωκράτη φησὶν ἀδικεῖν τοὺς τε νέους διαφθείροντα καὶ θεοὺς οὓς ἡ πόλις νομίζει οὐ νομίζοντα, ἕτερα δὲ δαιμόνια καινά.

³⁾ Eutyphro 3 B; in dezen geest ook Plat. Apol. 26 B.

⁴⁾ „ἀδίκη” duidt een wezenstoestand aan, niet slechts een of ander handelen. „Jede Verfehlung ist ein ἀδικημά; so lange sie nicht gebüsst ist, dauert das ἀδικεῖν: Man redet darüber immer im Präsens” (Von Wilamowitz — M., Aelt. Strafr. blz. 24). ⁵⁾ Nubes 133 e.v. Starkie.

„als dat de hemel is een doofpot om ons heen . . .
en wij daarin de doove kolen" ¹⁾).

De vereerde meester zelve hangt in een hangmat ²⁾, hoog boven aardsche belemmeringen. „De lucht doorwand'lend peins 'k in zonnescferen" ³⁾, spreekt hij. Doch tevens kan men in dit „Phrontisterium" de kunst van rede en overtuiging leeren, de Sophistische kunst om het kromme recht te praten. — Want Aristophanes zag beide: natuuronderzoek en verstandspraktijk, als één gevaarlijk gezwel in het geestelijk leven. En hij zag hoe er in Athene iemand rondging die al dit nieuwe doorleefd had — en er tegen jongeren van sprak. Op die figuur richtte hij al zijn spot, en de toeschouwers herkenden den Socrates dien zij dagelijks zagen.

De beschuldiging van het bederven der jeugd

1. Bij Aristophanes

Wordt ons uit Aristophanes' comedie duidelijk, wat de aanklagers als Socrates' jeugdbedervenden invloed gezien hebben? We moeten ons voorstellen, hoe in de „Denkanstalt", waar hoog in de lucht de meester over de zonnebanen peinst, een degelijk, ouderwetsch Attisch boertje zijn heil komt zoeken. Deze Strepsiades zit in zorgen, hij behoort tot hen, die door oorlog en beschaving naar de stad verdreven zijn. Hij de eenvoudige, met zijn sfeer „van most en moer en zondoorstoofde vijgen" ⁴⁾, trouwde met een steedsche, van adellijk geslacht en van verlichte zeden, „riekend naar lavendel, zalf en myrrhe" ⁵⁾. En er is een zoon, Phidippides, die naar zijn moeder aardt; het rijden en rossen is hem liever dan zijns vaders eenvoudig bestaan. Hoe zal de vader de schulden van zijn spruit kunnen voldoen? Maar leert men niet bij Socrates en zijn discipelen recht te praten wat krom is, schulden weg te redeneeren, de „zwakkere redeneering" te doen zegevieren? Phidippides, de sierlijke wagenmenner, voelt aanvankelijk niets voor een leertijd bij die „barvoeters" en „bleekgezichten" ⁶⁾. Zoodat de oude vader — ironie van het lot — het eerst naar binnen gaat, het

¹⁾ t.a.p. 95 e.v.

²⁾ Het geheele beeld (Nub. 218 e.v.; zie ook Acharn. 395 e.v.) zou een parodiëring van de schildering der wijsgeerlijke verhevenheid in Plato's Theaitetos 173 E, 174 kunnen zijn! Hieruit blijkt, hoezeer Aristophanes zijn uitbeelding van de filosofische wereld aan de werkelijkheid ontleende. Zie Gomperz, Sokr. Frage, blz. 405 e.v. ³⁾ Nubes 225. ⁴⁾ t.a.p. 50. ⁵⁾ 51. ⁶⁾ 102 e.v.

eerst zich wil laten inwijden in 't nieuwerwetsch vernuft. Maar zijn oude hersens falen, en op zijn krachtig aandringen gaat dan de zoon denzelfden weg. Zoo is de vader schuldig aan den nieuwen geest die in den zoon gevaren komt! Zwaar zal zijn straf zijn.

Phidippides ziet in de denkschool van Socrates voor zich afspeelen een verheven twistgesprek ¹⁾ tusschen Rechtvaardige en Onrechtvaardige Rede, de eerste in zware anapesten, de tweede in luchtige iamben sprekend. Het is een geestelijke strijd tusschen wat Aristophanes ziet als oudere en jongere generatie, tusschen reinheid en perversie, tusschen gehoorzaamheid aan de ouders en overgave aan de nieuwe, „bruikbaarere” normen, tusschen het onderwijs in gymnastische en muzische vaardigheden en de ondermijnende denkscholing der Sophisten. Aristophanes laat hier het Nieuwe, het Onrecht overwinnen. Geheel doordrenkt met Socrates' leeringen, — dat zijn natuurlijk die van het Onrecht — komt de zoon bij zijn vader terug. „O zaligheid, in den frisschen stroom van het nieuwe te zijn opgenomen, en verachting te kunnen hebben voor de gevestigde ordeningen”, zoo zingt hij ²⁾. Doch hoe moet Strepsiades boeten voor de zwakheid die hem tot Socrates voerde! Aan den vredigen huiselijken disch (de schuldeischers zijn werkelijk verjaagd) vraagt ³⁾ Strepsiades zijn zoon een landelijk oud liedje te zingen, vraagt om een paar regels van den eerwaarden Aeschylus. Hij wordt uitgelachen: wie zingt er in dezen verlichten tijd aan tafel behalve oude vrouwen? Wie reciteert er Aeschylus, dien lawaaiigsten en hoogdravendsten aller dichters? Neen, de nieuwe tijd behoort aan Euripides, den uitbeelders van verstandelijken twijfel en van zielsconflicten ⁴⁾; hij zingt van dezen dichter enkele zeer kwetsende verzen. En deze twist tusschen vader en zoon voert den zoon tot de bitterste consequentie van Socrates' onderricht; hij hanteert het sterkste argument dat hij in de denkschool van Socrates heeft leeren gebruiken: hij slaat zijn vader. Dit is het gevolg van iedere bevrijding uit den bloedsband: dat de zoon den vader slaat. Wee het oudere geslacht dat, zij het argeloos, zelf hiervoor de mogelijkheden geschapen heeft ⁵⁾.

¹⁾ 889 e.v. ²⁾ 1399 e.v. ³⁾ 1361 e.v. ⁴⁾ Zie Pohlenz, griech. Tragödie blz. 477 e.v. ⁵⁾ In Nubes 840 e.v. toont Aristophanes bekendheid met het gebruik, dat Socrates en zijn leerlingen van het Delphische woord: „Ken Uzelven” maakten.

Wat leert ge bij Socrates voor bruikbaars? vraagt Phidippides aan zijn

Dit is het conflict dat Aristophanes in Athene waargenomen heeft en weergegeven met die voor ons onbenaderbare mengeling van grofheid, fijnzinnigheid en eerlijke verontrusting. Diep prenten deze beelden zich in den geest der menigte in.

2. Bij Xenophon

Maar verhalen Xenophon en Plato niet van een gansch anderen Socrates, welken aan te klagen groot onrecht ware? We hooren Xenophon in krachtige bewoordingen Socrates prijzen om zijn matigheid, zijn gehardheid, „daar hij toch vooreerst van alle menschen de aanvechtingen van de zinnelijke liefde en van zijn maag het best wist te beheerschen, zeer gehard was bovendien tegen koude, tegen warmte, tegen alle beproevingen” ¹⁾. Ook toont Xenophon ons, in eenige bijtende anecdotes, Socrates' supérieure afwijzing van verkeerd gericht hartstocht ²⁾. — Hoe zou nu zulk een matig man anderen tot *onmatigheid* kunnen opvoeden, gaat Xenophon voort; „veeleer bracht hij velen daarvan af, en deed hen de deugd begeeren” ³⁾. „En toch beweerde hij nooit, daarin leermeester te zijn, doch door in zijn daden, zichtbaar voor allen, *zelf zoo te wezen*” ⁴⁾, zoo hield hij in jongeren de hoop op de deugd brandende. En hij besluit met de woorden: „hoe zou dan zulk een man de jongelingen bederven? Indien althans niet de betrachtting der deugd bederf is!” ⁵⁾

Xenophon verdedigt hier zijn meester tegen de aantijgingen, welke de rhetor Polycrates tegen Socrates, na diens dood, had openbaar gemaakt. Nu is het merkwaardig dat Xenophon, daarna deze aantijgingen afzonderlijk besprekend, ze niet weerlegt: hij *neemt ze veeleer over* — doch hij geeft er alleen een anderen zin aan.

Polycrates had bijvoorbeeld geschreven, „dat Socrates zijn genooten *de bestaande wetten deed verachten*, zeggende dat het dwaas is, de bestuurders van den staat door het lot aan te wijzen” ⁶⁾. Wie is zoo roekeloos om een stuurman, een timmerman, een fluitspeler *door het lot* aan te wijzen? De *bekwame* moet regeeren, en niet ieder is van nature bekwam. — Dat zijn, volgens Polycrates, opruiende woorden, dat is een veroordeeling van het grondbegin-

vader. Alle wijsheid die menschen kunnen bevatten, is het antwoord. „Je zult jezelf leeren kennen als een ongeletterde botterik” — γνώση δὲ αὐτὸν ὡς ἀμαθὴς εἶ καὶ παχύς. ¹⁾ Mem. I II 1. ²⁾ bijv. t.a.p. I III 8 e.v. ³⁾ I II 2.

⁴⁾ I II 3. ⁵⁾ I II 8. ⁶⁾ I II 9 e.v.

sel der Atheensche democratie ¹⁾. — Xenophon kan niet ontkennen, dat dergelijke inzichten door Socrates werden verbreid; hij ontkent alleen dat zulke woorden, in Socrates' mond, de jeugd tot gewelddaden hebben kunnen aanzetten ²⁾.

Polycrates had ook geschreven: „Maar... twee van degenen die met Socrates omgingen, *Critias en Alcibiades*, hebben den staat groote onheilen berokkend” ³⁾. — Xenophon loochent niet dat Socrates tot hen in nauwe betrekking gestaan heeft. Maar hij zet uiteen, hoe zij beiden juist bij Socrates een kort tijdperk van ingetogenheid en zielsvrede gekend hebben, dat echter hun overmoed tenslotte sterker bleek te zijn dan de kracht van het voorbeeld. Het komt bij Xenophon niet op, dat door een geestelijke vernieuwingsbeweging, welke de leider verwerkt en blijft beheerschen, onrijpe volgelingen zouden kunnen worden gedreven op wegen van heerschzucht en misdaad.

Ook *aantasting van het ouderlijk gezag* was door Polycrates aan Socrates verweten. „En daar hij nu de jongelingen overreedde dat hij zelf de wijste was, en het bekwaamst om anderen wijs te maken, bracht hij zijn leerlingen zoo ver, dat voor hen alle anderen in vergelijking met hem niets waren” ⁴⁾. Xenophon loochent dit niet; hij *weet* dat Socrates „over de vaders en andere verwanten en over de vrienden die dingen zeide” ⁵⁾. Maar Socrates, zegt Xenophon, bedoelde er dit mede: de tijd is voorbij dat verwantschap op zichzelf reeds wederzijdsche hoogachting medebrengt. Weest *nuttig*

¹⁾ Busolt-Swoboda 2. H. blz. 1063 „Die entschiedene Demokratie unter Ephialtes und Perikles ersetzte die Auslesung aus Vorgewählten durch die reine Losung”.

²⁾ Merkwaardig is, dat latere denkers wier leer in sterke mate Socrates' invloed had ondergaan, zooals Antisthenes en Aeschines Socraticus, inderdaad het „geldende recht” zeer laag, bekwaamheid en doortastendheid der regeerders d.e.t. zeer hoog stelden.

³⁾ Xen. Mem. I II 12 e.v. Een beschuldiging welke ten tijde van het proces niet openlijk kon worden geuit (wegens de amnestie), doch enkele jaren later toch naar voren moet zijn gekomen.

⁴⁾ I II 52, verg. de duidelijke toespeling bij Xen. Cyropaed. III 1 : 38—40.

⁵⁾ I II 53, zie ook Xen. Apol. 19, 20. Socrates vraagt hier aan Meletus, of hij wel iemand noemen kan, dien hij aldus bedorven heeft. Ja zeker, is het antwoord, „het soort dat jij er toe gebracht hebt jou méér te gehoorzamen dan hun ouders”. „Toegegeven, voor zoover het de opvoeding betreft...!” (περί γε παιδείας, τοῦτο γὰρ ἴσασιν ἐμοὶ μεμεληκός).

voor hen, door wie gij geacht wilt wezen. Hernieuwt den bloedsband door bewuste dienstbaarheid!

3. Bij Plato

Plato toont duidelijk zijn overtuiging, dat de beschuldiging van Anytus en de zijnen een kreupel stuk menschenwerk geweest is. We vinden daarom in Socrates' verdedigingsrede zooals Plato ons die mededeelt slechts een luchthartig spel met dit deel van de aanklacht. Waartoe Socrates zijn jongeren herschiep, waarmede hij hen bezielde, dat herdenkt Plato elders, waar hij ook zijn gedachten over de liefde door Socrates laat uitspreken: diens jacht op de uiterste kuishheid van ziel en lichaam, zijn dienstbaarheid aan Eros vinden wij niet in de Apologie doch in het „Symposium” verheerlijkt. Overal door het werk van Plato verstrooid vinden we verder zijn herinneringen aan de onrustige gejaagdheid, ja de bezetenheid, en tegelijk het strenge zich intoomen van Socrates tegenover jongeren. Over Plato's schilderijen ligt de vreugde der inwijding — de psycho-analyse spreekt hier van een treffende sublimering ¹⁾.

In de Apologie vermeldt Plato echter toch iets van zijn geliefden meester, dat den wrok der Atheners en de aanklacht tegen hem begrijpelijk maakt ²⁾. Socrates zou tot zijn rechters hebben gesproken over den onbedwingbaren lust zijner jeugdige volgers, zijn voetsporen te volgen, en óók de menschen op straat aan te spreken en hun schijnweten te ontmaskeren. „De jongeren die mij vergezellen en den meesten vrijen tijd hebben, namelijk de zoons van rijken huize, hooren met graagte hoe de menschen worden ondervraagd, en dikwijls volgen zij mij na, en ondernemen het dan, anderen te ondervragen. En dan, meen ik, vinden zij een overvloed van lieden die meenen iets te weten, doch [in werkelijkheid] weinig of niets weten. Dan worden degenen die door hen zijn ondervraagd, toornig — op mij en niet op zichzelf, en zeggen dat Socrates een allerafschuwelijkst wezen is en dat hij de jeugd bederft”. Socrates heeft dus volgers die zijn vraagmethode zelf gaan toepassen en daarmede de gezeten Atheensche burgers bestoken en lastig vallen. Wat wonder zoo dit verontrusting wekte?

Zoo blijkt tot onze verwondering, dat de beschuldiging van het

¹⁾ Zie Gomperz, Psychol. Betrachtungen blz. 62 e.v. ²⁾ 23 C.

bederven der jeugd aannemelijk wordt ook door hetgeen we over Socrates van bewonderaars en leerlingen vernemen ¹⁾).

De beschuldiging van ongodvruchtigheid

1. Bij Aristophanes

Is het waar, dat, zooals de aanklagers staande hielden, Socrates den goden der stad Athene den hun verschuldigden eerbied onthield, en dat hij „andere, nieuwe godheden”, of letterlijk vertaald: „goddelijke dingen”, goddelijkheden ²⁾, invoerde? Aristophanes heeft ook ten aanzien hiervan den weg der aanklagers gebaad.

In het Phrontisterium heerschen rede en natuurwetenschap. En wie hemel en aarde met menschelijk vernuft doorvorscht — hij gaat de goden voorbij. „In luchtsfeer zweef ik, denk over den zonneweg”, zegt de meester en begrijpend antwoordt de leerling: „Dan denk je dus vanuit je mand over de goden weg” ³⁾. Dat is de waarschuwing die den toeschouwers ten deel valt!

Maar niettemin blijkt ook deze bleeke peinzers Socrates nog goddelijke wezens aan te roepen: niet de aloude, boven menschen-nietigheid verhevene — het zijn de evenbeelden van de menschelijke gedachten: de *Wolken*, de luchtige, immer veranderlijke, voor elke gedaantewisseling vatbare Wolken. „Ze worden van alles, al naar het haar lust” ⁴⁾. Zoo vloeiend als de nieuwe welsprekendheid, zoo plooibaar als de nieuwe menschen — zóó substantieeloos en ijl is het geestelijk leven, zijn de „goden” der Sophisten. Voor den verbaasden Strepsiades verschijnen zij, in statig koor, de ten godentoon verheven menschelijke wijsheden, „ons schenkend oordeel, dialektiek en rede” ⁵⁾. Als vage nevelen besluipen zij den menschelijken geest. — Bevend vraagt Strepsiades wat er dan met de oude goden is. Verzinsels. Maar wie laat het dan donderen en regenen, wie anders dan Zeus op den Olympus? Er bestaat geen Zeus, is het antwoord. Zeus is niet meer, en in zijn plaats regeeren nu de natuurkrachten, regeert nu Dinos, de Werveling ⁶⁾. Dinos, de Wer-

¹⁾ Hoezeer, tot in details, Aristophanes, bij het schrijven van „De Wolken” bij de realiteit aanknoopte, toonen Philippson, Sokr. Dialektik blz. 30 e.v. en Gomperz, Sokr. Frage blz. 404 e.v.

²⁾ Menzel blz. 16 zet uiteen hoe in de formule van de aanklacht opzettelijk deze veelomvattende term *δαίμόνια* moet zijn gekozen. Het *δαίμόνιον* kon men op deze wijze ook treffen.

³⁾ Nubes 225 e.v., de Hollandsche woordspeling is van den vertaler Dr. Chr. Deknatel. ⁴⁾ 348. ⁵⁾ 317. ⁶⁾ 366 e.v.

veling ¹⁾ is het en niemand anders, die de volle wolken op elkaar doet botsen, zoodat ze met gedreun bersten — net zooals Strepsiades' maag te keer gaat na een stevig soepje. En het is een Drie-eenheid der Verlichting, waarin Socrates, naar Aristophanes' meening, zijn discipelen inwijdt: „*de Chaos*” — de eindelooze ruimte, het ongeschapene, „*de Wolken*” — de middelaressen, en „*de Taal*” — het strijdmiddel van den menschelijken Geest, „*die Drie*” ²⁾).

Deze leer nu schenkt de boersche vader aan zijn weelderigen zoon, maar als dan het gevolg van zijn daden op hem is teruggevallen: als hij door dien zoon is geslagen, en dan het Koor aanklaagt om wat het hem heeft aangedaan — dan geeft Aristophanes aan dat Koor der Wolken nog een andere, genezende strekking. Zij kwamen als verzoeking — doch zij wilden den mensch daardoor van zijn ongeloof juist *genezen*. De dwaling vernietigt zichzelf. In een plechtige samenspraak tusschen den gekastijden vader en het Koor, wordt deze genezing voltrokken. Zelf aanvaardt Strepsiades de schuld van al het leed dat over hem gekomen is.

Str. „Dat al, o Wolken, heb ik doorgestaan door U,
U wien ik had gewijd al wat ik 't mijne noem.”

K. „Gij zelve voor U zelf zijt daarvan schuldoorzaak,
Gekeerd als ge U hebt tot schade en tot schand.”

Str. „Waarom hebt gij mij dat niet indertijd gezegd,
Veel eer mij, 't boersche oudje, nog op hol gebracht?”

K. „Wij doen dat telken maal wanneer wij zoo een mensch
Vervuld zien van begeerte naar wat schandelijk is,
Totdat wij hem hebben gestort in 't ongeluk —
Opdat de goden hij voortaan te vreezen weet” ³⁾).

En Strepsiades beweent zijn waanzin, „de goden te hebben weggegoorpen om Socrates”, en onder ijselijk misbaar klimt hij op het dak van het Phrontisterium om er den brand in te steken.

2. Bij Xenophon

Weer rijst een vraag: maar leeft in de herinnering van Xenophon en van Plato dan niet een godvruchtige, de volksgoden nauwgezet eerende Socrates? Weer heeft het antwoord twee zij-

¹⁾ Hier wordt de leer van een natuurphilosoof uit die dagen, Diogenes van Apollonia, aan Socrates toegeschreven. Zie Starkie, blz. 99 n. 380.

²⁾ Nubes 424. ³⁾ 1452 e.v.

den. Socrates, zooals we hem door hen geteekend vinden, vernietigt de oude tradities niet — doch hij vervult deze van een nieuwen geest en maakt ze daardoor voor velen onherkenbaar. De aanklacht heeft haar goeden zin gehad.

Grooten nadruk legt Xenophon op de trouw en zorgvuldigheid waarmede Socrates zijn godsdienstige burgerplichten vervulde. Hij legt het den meester zelve in den mond. „Maar ik, mannen, vraag mij in verwondering af, hoe Meletus er toch toe komt om uit te spreken, dat ik niet in de goden geloof welke de stad erkent — waar immers zoowel de aanwezigen als ook Meletus indien hij gewild had, mij hadden kunnen zien offeren tijdens de gemeenschappelijke feesten en op de altaren des volks” ¹⁾. „Nooit is aan den dag gekomen dat ik, in plaats van aan Zeus en aan Hera en aan de goden die bij hen behooren, aan eenige vreemde godheden geofferd heb. . . .” ²⁾. Wat kan dan verontrusting wekken bij de burgers? Xenophon meent het te weten: het is *de innerlijke stem* die Socrates tot levensgids was, het daimonion. „Socrates beweerde dat het daimonion hem teekenen gaf; daarom zelfs vooral beschuldigden zij hem, nieuwe goden in te voeren” ³⁾. En de rechters maakten rumoer, toen Socrates van die stem sprak, „sommigen omdat zij niet geloofden wat hij zeide, anderen omdat zij hem misgunden, dat hij van de goden meer zou erlangen dan zijzelven” ⁴⁾.

Xenophon wil aantoonen dat er in deze religieuze ervaringen van Socrates niets nieuws en ongekends school ⁵⁾. Zij verschillen voor Xenophon niet van wat ervaren wordt bij het bestudeeren van vogelteekens, bij het ontvangen van waarzeggingen, het beschouwen der ingewanden bij de offers: ook hierbij geeft de godheid immers teekens. Ieder schenkt hieraan vertrouwen; waarom dan niet aan de innerlijke stem die Socrates zeide te hooren? En met ijver tracht Xenophon in dit verband aan te toonen dat het godsgeloof en het godsdienstige leven van zijn leermeester geweest is, zooals men dat van een vroom burger niet zuiverder en plichtsgetrouwer wenschen kan.

Niettemin trekt het de aandacht dat in de „Herinneringen” slechts weinig keeren de namen der Olympiërs worden genoemd,

¹⁾ Xen. Apol. 11. ²⁾ t.a.p. 24.

³⁾ Mem. I 1 2; ook Apol. 11, 12: (waarop berust de beschuldiging aang. de καινὰ δαιμόνια?) „ὅτι θεοῦ μοι φωνὴ φαίνεται σημαίνουσα ὅ τι χρὴ ποιεῖν.”

⁴⁾ Apol. 14. ⁵⁾ Mem. I 1 3 e.v.

en in plaats daarvan onbepaalde aanduidingen voorkomen: afwisselend wordt er gesproken van „de godheid”, „de god”, „het goddelijke” ¹⁾. Verheerlijkt wordt het Alverstand, de Wijze Voorzienigheid die het heelal zinvol heeft opgebouwd. Ook deze Almacht wordt in de „Herinneringen” somtijds als het „daimonion” aangeduid ²⁾. En het is voor het begrijpen der godsdienstige overtuigingen van dien nieuwen tijd, en voor het begrijpen van de aanklacht, wellicht van beteekenis, dat in dit geschrift voor de innerlijke stem van Socrates en voor dat goddelijk Alwezen hetzelfde woord wordt gebruikt ³⁾.

3. Bij Plato

Ook Plato spreekt over het geloof van Socrates als over een luisteren naar „den god”. Het is naar Plato’s inzicht de Delphische God welke Socrates’ leven leidt. Zijn orakelspreuk, „dat niemand wijzer is dan Socrates”, is het, waarmede deze mensch de wereld wordt ingezonden om nieuwe krachten in de andere menschen wakker te roepen. Zoo wordt dit leven een daad van gehoorzaamheid aan den Delphischen God, aan „den God”. Ook het sterven aanvaardt Socrates in het besef van hooger gebondenheid. Plato, evenals Xenophon, ziet in, dat het godsdienstig vergriep voor aanklagers en rechters voornamelijk bestaat in het luisteren naar de stem, wier bestaan men niet goed ontkennen kan, maar die men weet iets nieuws te zijn, iets dat aan de orakels afbreuk doet omdat alleen Socrates de stem hoort en ernaar handelt en raad geeft. Die stem wordt voorzichtig en aarzelend door Socrates aangeduid als „iets goddelijks en daimonisch” ⁴⁾, „de bij mij veelvuldig voorkomende waarzeggingsgave van het daimonion” ⁵⁾, „een of andere stem” ⁶⁾ — als iets dus *wat hem overkomt*. Is nu ook deze stem afkomstig van „den God”? ⁷⁾

Het is mogelijk dat Plato, de Apologie op schrift stellend, den lezer langzamerhand van het inzicht in deze herkomst heeft willen doordringen ⁸⁾. „Mij is”, zoo spreekt Socrates, zijn levensroeping

¹⁾ „de goden”, bij uitzondering, nog in Apol. 8 ὁρθῶς δὲ οἱ θεοὶ τότε μοι ἠγαντιοῦντο: „Terecht hebben de goden (door het daimonion) mij er toen van afgehouden [mijn verdediging voor te bereiden]”.

²⁾ bijv. I iv 10. ³⁾ Zie hiervoor Gomperz, Ankl. g. Sokr. blz. 151 e.v.

⁴⁾ Apol. 31 D. ⁵⁾ 40 A. ⁶⁾ 31 D.

⁷⁾ „de goden”, bij uitzondering, nog Apol. 41 D. οὐδὲ ἀμελείται ὑπὸ θεῶν τὰ τούτου πράγματα.

⁸⁾ Zie hiervoor Gomperz, Ankl. g. Sokr. blz. 168 e.v.

samenvattend, „dit werk tot taak gegeven door den God zoowel in orakelspreuken als in droomen, kortom *op elke wijze*, waarop ooit eenig goddelijk bestier een mensch wat ook gelastte” ¹⁾. En aan het einde noemt hij de goddelijke stem niet meer een voorval, iets wat hem overkomt, doch „het teeken van den God” ²⁾. Ook hier schijnt dus de gewetensstem als goddelijke openbaring te gelden: als openbaring van „den God”, den Wijzen, Alwetenden — die ook in de laatste woorden welke Socrates tot zijn rechters ³⁾ spreekt, genoemd wordt. „Doch thans is het tijd om heen te gaan, ik om te sterven, gij om verder te leven. Wie van ons het beste tegemoet gaat, het ligt voor ieder verborgen, behalve voor den God.”

In een van Plato's latere dialogen, den „Timaeus” ⁴⁾, wordt de gedachte van Anaxagoras, dat er een geest is die alles beweegt en ordent, weer opgenomen en ten einde gedacht. Plato aanvaardt hier dien Geest als Schepper van den Kosmos uit den Chaos, als Demiurg, wiens wezenseigenschap de *goedheid* is. Hij is „de Vader die alles verwekt, alles geschapen heeft”. Hij is de heerscher over al wat goddelijk wezen is. Alle verschijningen zijn uit Hem ⁵⁾.

Tot dit geloof in een God-Vader is Plato gekomen mede door hetgeen Socrates in zijn leven beteekend heeft. Hebben de Atheensche aanklagers en rechters deze geestelijke omwenteling niet voortreffelijk voorvoeld, toen zij, beducht voor de traditiën der stad, dezen „verloskundige” vonnisten?

De Apologieën

Van de behandeling der aanklacht door de volksrechtbank kennen wij de feitelijkheden niet. Plato geeft ons zijn „Verdedigingsrede van Socrates”; we hebben een relaas van Socrates' verdediging dat aan Xenophon wordt toegeschreven. Maar beiden schrijvers is het niet zoozeer om een zorgvuldig reproduceeren der gebeurtenissen te doen; zij verhalen hoe zij die gebeurtenissen *zien*, wat daarvan in henzelfen is blijven leven, wat „hun” Socrates te zijner verdediging aan te voeren heeft. Zij herscheppen de feiten

¹⁾ Apol. 33 C. ²⁾ 40 B. ³⁾ tot hen die voor zijn leven gestemd hebben; t.a.p. 42. ⁴⁾ Tim. 37 C e.v., 41 A.

⁵⁾ Ook is deze Timaeusplaats als het ware een voortzetting van Phaedo 97, 98, waar Socrates spreekt van zijn aanvankelijk geboeid-zijn door Anaxagoras' leer en van de teleurstelling die daarop volgde (zie hierboven blz. 10).

tot, voor hen zinvolle, beelden. Daarom zijn de twee Apologieën zeer verschillend van inhoud en vorm.

1. Volgens Xenophon

Xenophon biedt ons een korte, zorgvuldige weerlegging van de beschuldigingen. Nauwgezet wordt Anytus' aanklacht besproken. Xenophon wil de *onschuld* van zijn meester bewijzen ¹⁾. — Niettemin, de Socrates welke hier spreekt wil geen vrijspraak — onverhuld komt de wensch naar voren, de bezwaren van den ouderdom, het zwakker worden der zintuigen, te ontgaan ²⁾. „Hij oordeelde voor zich het oogenblik gekomen om te sterven”. Ook de godheid wil zijn sterven nu. Daarom is zijn houding uitdagend en stemt hij zijn rechters tot onverzoenlijkheid.

2. Volgens Plato

Voor Plato is de aanklacht van Anytus en de zijnen een zeer ondergeschikt verschijnsel, zijn de aanklagers beklagenswaardige ledepoppen. Socrates staat hun wel te woord, maar hij speelt met hen. Hij verwaardigt zich niet, de bewoordingen der aanklacht zuiver en letterlijk op te vatten — omdat Plato in dit geheele proces slechts de spiegeling ziet van een veel geweldiger conflict.

Niet Anytus, niet Meletus, niet Lycon immers zijn de werkelijke aanklagers: „... *Velen* zijn het er geweest die mij bij u aanklaagden, en sinds vele jaren al geschiedde dat — niets waars voeren zij aan” ³⁾. „Daar is een zekere Socrates (zoo zeggen zij), een wijs man, die een doorvorschier is van de hemelverschijnselen, en die wat onder de aarde is, onderzocht heeft, en recht weet te praten wat krom is”. Precies zoo had ook Aristophanes hem den volke laten zien. Zóó velen zijn het er, dat men vergeefs naar namen zoekt „tenzij wellicht die van een comediedichter”. — „Dàt is het ook wat mij ten val zal brengen — als het mij ten val zal brengen; niet Meletus, niet Anytus zal het mij doen, doch de laster en de nijd der menigte” ⁴⁾. En tegenover dezen verpletterenden aanval der talloozen stelt Plato dan ook niet een minutieuze weerlegging van de aanklacht, ten aanhoore van de rechters — hij geeft een beeld, voor allen die het hooren willen, van het onvergankelijke in Socra-

¹⁾ Xen. Apol. 6, 23, 32. ²⁾ t.a.p. 5, 6.

³⁾ Plat. Apol. 18 B. De „aanklacht de velen” luidde volgens Socrates aldus (t.a.p. 19 B): Σωκράτης ἀδικεῖ καὶ περιεργάζεται, ζητῶν τὰ τε ὑπὸ γῆς καὶ οὐράνια καὶ τὸν ἥττω λόγον κρείττω παιῶν καὶ ἄλλους τὰ αὐτὰ ταῦτα διδάσκων.

⁴⁾ t.a.p. 28A.

tes' levenswerk: het wekken, onder goddelijke bezieling, van nieuwe krachten in de menschelijke persoonlijkheid. — „Ik zal den God méér gehoorzamen dan u" ¹⁾, zoo spreekt hij tot zijn rechters. Voor elke wereldlijke macht een onduldbaar woord!

Deze Socrates *zoekt* den dood niet, als een welkome afsnijding van de kwalen des ouderdoms — hij *aanvaardt* hem, omdat hij vóór alles aan zijn leven trouw wil blijven. En omdat, wie zijn leven in gehoorzaamheid aan de Atheensche wetten geleefd heeft, zich ook schikken moet in het doodslot dat deze wetten hem opleggen ²⁾.

Schuldigverklaring, vonnis en strafvoltrekking

Met geringe meerderheid werd het „schuldig" over Socrates uitgesproken.

Zijn aanklagers, zijn rechters hebben volgens het recht gehandeld ³⁾. Het is tot hen doorgedrongen dat de wijze waarop Socrates over de goden sprak, in den grond een algeheele vernieuwing beteekende, al eerbiedigde hij oprechtelijk de oude vormen. Zij hebben ingezien, dat hij het onderricht der Sophisten en de leeringen der natuurphilosophen voortzette en voltooide; dat hij de jeugd nieuwe opgaven stelde, haar tot zelfkennis en vrijheid voerde, haar van haar oude wortels afrukte. Met hetgeen in het Atheensche recht gold als „asebeia", is het levenswerk van Socrates in treffende overeenstemming ⁴⁾. „Beide Teile sind die Unschuld die schuldig ist und ihre Schuld büsst" ⁵⁾.

Voor Socrates lag nu nog ten volle de mogelijkheid open om aan den dood te ontkomen. Wanneer hij zich aan het „schuldig" der rechters onderwierp, en, zooals het Atheensche recht dit toestond, zelf een voorstel deed ten aanzien van straf en strafmaat, zouden de nog aarzelende rechters hun kans, de handen rein te houden, zeker aangrijpen. Hij zou verbanning kunnen voorstellen, hij zou kerkerstraf ⁶⁾ kunnen voorstellen, en de belofte kunnen afleggen, zijn verderfelijk onderricht te staken. Maar wat allereerste eisch was, en geenszins vernederend, want het was in een Attisch proces

¹⁾ 29 D. ²⁾ 28 B.

³⁾ Treffend Karl Joël, *Gesch. d. ant. Phil.* I blz. 826 e.v.

⁴⁾ Maier blz. 490. ⁵⁾ Hegel, *Gesch. d. Phil.* blz. 338.

⁶⁾ Deze kwam toen reeds voor, blijkens [Andoc.] contra Alc. or. I. 3 en andere plaatsen bij P. W. V blz. 251 e.v.

gebruikelijk, dat was een deemoedige houding, een vastgrijpen van handen, dat waren tranen en smeekbeden om een zachte straf. — Doch Socrates versmaadde dit alles: hij had zijn leven naar den eisch der godheid geleefd; hij kon dit leven niet ontrouw worden. Hoe strijdbaar ook op den weg naar het goede — tegenover den aanval van het lage vond hij de kracht der weerloosheid. „Zóó iemand”, had de sofist Callicles gezegd, „zoo iemand kan men, om het wat ruw te zeggen, ongestraft een klap tegen de slaap geven” ¹⁾.

Weer zien Xenophon en Plato de houding van hun leermeester verschillend:

De eerste verhaalt bondig, hoe Socrates, „gelast worden op den eisch af te dingen, dit noch zelve deed, noch zijn vrienden toeliet dit te doen, en zelfs nog zeide dat zoo iets gelijk staat met een bekentenis” ²⁾ — en hoe hij van dezen trots niet was af te brengen.

Wat Plato hem op dit oogenblik doet zeggen ³⁾, schijnt waanzinnige overmoed en argeloosheid tegelijk: Socrates vraagt, in plaats van een straf, voor zichzelf het grootste eerbewijs dat aan een burger van Athene kan worden toegekend. „Niets, mannen Atheners, is zóó passend als dat een zoodanig man [van staatswege] in het Prytaneum gespijzigd wordt; veel passender dan dat die eer verleend wordt aan iemand uwer die met een renpaard of een tweespan of een vierspan in Olympia overwinnaar geworden is. Want zóó iemand maakt dat gij gelukkig *schijnt*, ik maak dat ge het *zijt*. En *hij* heeft geen behoefte aan levensverzorging, ik wel. Indien ik dus volgens het recht mij een waardige straf moet toeschatten, dan schat ik mij dit toe: spijziging in het Prytaneum.” Maar eenige leerlingen — waaronder Plato zelf — weten Socrates tenslotte te bewegen, een *boete* voor zichzelf te vragen, van dertig minen.

De rechtbank heeft daarop het doodvonnis uitgesproken, en naar men zegt was de meerderheid ditmaal groter dan die voor het „schuldig”. Nogmaals heeft Socrates daarna gesproken, de laatste oogenblikken vóórdat de gerechtsdienaren hem zouden wegleiden, benuttend voor prophetische woorden. Xenophon ⁴⁾ ziet hem een luchtig, opbeurend gesprek voeren met ontstelde en

¹⁾ Plat. Gorgias 486 C. ²⁾ Xen. Apol. 23.

³⁾ Plat. Apol. 36 DE. ⁴⁾ Xen. Apol. 29 e. v.

bedroefde leerlingen. Anytus komt voorbij. Socrates vertelt wat hem den haat van dezen bezorgd heeft: „Dat ik hem den raad gaf, zijn zoon niet in zijn lederhandel op te voeden”. Deze jongen is niet onbegaafd, maar in zijns vaders slavenberoep ligt voor hem geen heil; „en doordat hij een goeden verzorger mist, zal hij ten offer vallen aan schandelijke begeerte. . . .” Het aloud gezag, aldus wellicht de zin dezer voorspelling, dat den zoon bindt aan zijns vaders ambacht, is ondermijnd, en zelfs door de terechtstelling van Socrates kan men het niet meer redden; *mogelijk* is van nu af aan slechts een gezag dat bewust kan worden aanvaard. — Plato ziet nog verder. Naar zijn overlevering ¹⁾ spreekt Socrates nog tot zijn rechters, tot de stad Athene, ten derden male. Dingen die vóór zijn dood gestemd hebben wil hij propheteeren wat zij van hun overwinning te wachten hebben. Hij propheteert hun den voortgang van zijn werk op aarde. „. . . . De toekomst begeer ik u te voorspellen, u die mij hebt veroordeeld. Want ik ben immers reeds op het punt, waar de menschen in het bijzonder aan het voorspellen gaan: wanneer zij namelijk gaan sterven. Zoo verkondig ik dus, o mannen die mij ter dood hebt gebracht: dadelijk na mijn dood zal een vergelding u treffen, bij Zeus, veel zwaarder dan die van dit doodvonnis. Gij hebt dit immers tot stand gebracht in de meening, daardoor nu bevrijd te zullen zijn van het geven van rekenschap over uw leven. Zooals ik zeg: het zal juist andersom met u afloopen. Verscheidenen zullen er zijn die u rekenschap komen vragen, welke ik tot nog toe tegenhield en die gij dus niet bemerkt hebt. En lastiger zullen zij het u maken naarmate zij jonger zijn, en te grooter zal uw ergernis zijn”. — Woorden van verheven troost spreekt Socrates dan nog tot hen die vóór zijn leven gestemd hebben ²⁾. Hun behoeft hij niet te voorspellen hoe het op aarde zal gaan; hij laat hen deelen in zijn vertrouwen dat de dood geen smarten brengt.

Over de dagen tusschen veroordeeling en sterven kon Xenophon, die ten tijde van deze gebeurtenissen ver van Athene verward was, niet schrijven. Hier is Plato onze eenige gids. Deze beschrijft hoe Socrates een hem door vrienden geboden mogelijkheid tot vluchten afwijst — omdat dit een wedervergelden van het kwade *met het kwade* zou zijn — en hoe in vreugde en ontspan-

¹⁾ Plat. Apol. 39 CD. ²⁾ t.a.p. 39 E e.v.

nen-zijn het afscheid en het einde gekomen is ¹⁾). Voor den Griekschen mensch moet het sterven minder schokkend zijn geweest; de caesuur tusschen leven en dood was voor hen nog niet zoo scherp. De doodstraf was nog een *offer*, noodwendig geworden, en daarom eerbiedig aanvaard door voltrekker en geofferde beide. Langzaam neemt de godheid, bij dit drinken van den scheerlingbeker, Socrates tot zich, „der weil er des Ewigen gewisz ist, sich zum Tode wie zu jeder Handlung des Lebens mit stiller Besonnenheit anschickt” ²⁾).

De Socrates-legende

In de jaren daarna werden talrijke geschriften opgesteld, ter verdediging van Socrates zoowel als ter rechtvaardiging der aanklagers. Legendes begonnen zich te vormen. Verhaald werd ³⁾, hoe Socrates na zijn sterven verschenen is aan een man uit Chios, die naar Athene was gekomen om den meester te zien, dezen niet meer in leven vond, en in de nabijheid van het graf ingesluimerd was. — Plutarchus ⁴⁾ meldt ons het jammerlijk uiteinde der aanklagers. Door allen veracht en vervloekt zouden zij zich smadelijk hebben opgehangen. Maar van Anytus althans weten wij, dat hij tien jaar na het proces archont is geweest, en dus toen nog zeer in aanzien stond ⁵⁾.

Ook vertelt de overlevering ⁶⁾, dat het Atheensche volk van wroeging geweend heeft, toen het weinige jaren na Socrates' sterven in een tragedie van Euripides het droevig lot van Palamedes uitgebeeld zag, dien „onschuldig gevonniste” uit de Grieksche sage. Palamedes was het geweest, die den sluwen Odysseus ontmaskerd had, toen deze waanzinnigheid veinsde om zich aan den tocht naar Troje te onttrekken. Daarom moest Palamedes sterven. En het was nu, alsof de Atheensche burgers het zichzelf hoorden toeroepen:

„Gedood, gedood hebt gij, Danaërs, d'alwijze schuldellooze nach-
[tegaal,

gedood hebt gij den beste der Grieken” ⁷⁾. — Nu weten wij dat ten tijde van het proces Euripides niet meer leefde. Niettemin blijft de

¹⁾ resp. in den Crito en in den Phaedo. ²⁾ Windelband, Präl. blz. 91.

³⁾ Suidas Lexicon i. v. Σωκράτης. ⁴⁾ de invidia et odio Mor. 538 A.

⁵⁾ Zie Menzel blz. 41 e. v. ⁶⁾ Auctor argumenti Isocratis Bus. bij Nauck fragm. Eurip. 326. ⁷⁾ Eurip. fr. 591 Nauck.

overlevering zinvol, wanneer we bedenken, dat Palamedes in de Oudheid de uitvinder heette van letters, maten en gewichten, en van de vuurseinen ten behoeve der scheepvaart — een verbreider dus van kennis en van licht ¹⁾.

In later eeuwen, tot in onze dagen, werd leven en levenseinde van Socrates door velen gezien als een voorbereiding tot het leven dat op Golgotha zijn aardse afsluiting vond. Een der eerste Apologeten, Justinus Martyr, achtte „den Christus ten deele door Socrates gekend” ²⁾. Inderdaad, verdiept men zich in beider lijdensweg, dan ziet men, hoezeer die „groote ingewijden” wegen gegaan zijn die elkaars beeld zijn en waarvan de eene aankondiging, de andere vervulling schijnt. En niet alleen in de menscheidsgeschiedenis, ook in het levensverloop van elken jongen mensch kan de bezinning op eigen bewustzijnskrachten als het ware de voorbereiding zijn van een offerleven in alles-omvattende liefde.

Al moeten wij bij het beschouwen van Socrates' lot telkenmale denken aan wat ons de Evangelisten verkondigd hebben, niettemin bestaat een wezensverschil ³⁾. Plato verhaalt hoe de gevangenisdienaar sprak over Socrates als over „den edelsten en zachtmoedigsten en besten man van die hier ooit gekomen zijn”. Doch de hoofdman over honderd zeide na de kruisiging: „Waarlijk deze mensch was Gods Zoon!”

¹⁾ Zie Gorgias bij Diels fr. B. 11a (30).

²⁾ Χριστῷ δὲ, τῷ καὶ ὑπὸ Σωκράτους ἀπὸ μέρους γνωσθέντι [Justinus] Apol. II 10. 8. ³⁾ Zie Plat. Phaid. 116 C en Marcus 15: 39.

TWEEDE HOOFDSTUK

HET GODSLASTERINGSDELICT IN DE WETGEVING EN IN DE JURIDISCHE THEORIE TOT AAN DE AUFKLÄ- RUNG

§ 1. INLEIDING

I. Leviticus

De toorn Gods

Voor de profeten van Israël was het duidelijk dat de toorn Gods gevolg is van de zonde der menschen; gericht is tegen een volk, dat ontrouw is geworden aan de heilige verbintenis met zijn God, dat zwelgt in weelde en afgoderij. Oorspronkelijk had men meer de, menschelijk begrip tebovengaande, *noodwendigheid* beleefd waarmede op sommige woorden en handelingen het verzen-gend vuur van Jahve's toorn (Deut. 4 : 24; 32 : 22), de aard-beving (Ps. 18 : 8), het onweer (Ps. 18 : 14) volgt. Onheilen bre-ken los wanneer de mensch zich buiten de hem gestelde orde be-geven heeft. In 2 Samuel 6 wordt geschreven van de onbedacht-zaamheid van Uzza, die de ark van Jahwe aangeraakt had — zon-der dat van misdadige bedoelingen gerept wordt ¹⁾. „Toen ontstak de toorn des Heeren tegen Uzza, en God sloeg hem aldaar om deze onbedachtzaamheid; en hij stierf aldaar bij de ark Gods”. Later beleefde men, zooals gezegd, deze onheilen meer als *straf*. „Wäh-rend nämlich für die ältere Zeit es oft ein Rätsel bleibt, wie der Zorn Gottes so plötzlich hereinbricht, wissen die Späteren, dass die Sünde des Volkes es ist, die Jahve in Erregung versetzt” ²⁾. De ontsteltenis om een onbegrijpelijk natuurgebeuren werd in lateren tijd tot een begrijpen en aanvaarden. „Ik zal des HEEREN

¹⁾ Zie hiervoor Pohlenz blz. 1; Förster blz. 40.

²⁾ Pohlenz blz. 2; zie ook R.G.G. i. v. „Zorn Gottes” (V col. 2134).

gramschap dragen, want ik heb tegen Hem gezondigd" (Micha 7 : 9).

Leviticus 24 : 10 e. v.

Wij mogen de godslasteringswet uit den Pentateuch (Lev. 24 : 10 e. v.) beschouwen als een wet van ouden datum, afkomstig van vóór de Babylonische ballingschap ¹⁾. Eerst wordt, in sobere woorden, de gebeurtenis geschilderd welke Mozes bracht tot het uitvaardigen eener algemeene wet. Deze volgt dan in vers 15 en 16.

15. „En tot de kinderen Israëls zult gij spreken, zeggende: Een ieder, als hij zijnen God gevloekt zal hebben, zoo zal hij zijne zonde dragen;

16. en wie den naam des HEEREN gelasterd zal hebben, zal zekerlijk gedood worden, de gansche vergadering zal hem zekerlijk steenigen. . . .”

Men was en is vrij algemeen van oordeel, dat hier *twee delicten* naast elkaar staan ²⁾. Alwie „zijn God” vloekt, zal zijn zonde, d.w.z. *de daad met de gevolgen daarvan*, hebben te dragen, „shall bear the consequences of his sin”, zooals Driver ³⁾ vertaalt, „soll seine Schuld tragen”, zooals Eerdmans ⁴⁾ vertaalt, „fällt der göttlichen Rache anheim”, zooals deze ⁵⁾ nader omschrijft. „Wer irgend seinem Gotte flucht, der läßt Sünde auf sich” (Kautsch-Bertholet ⁶⁾). Hier dus geen voltrekking der straf door de gemeenschap; die is niet noodig; aan den ondergang van den vloeker bestaat geenerlei twijfel.

Anders is het in vers 16; waar de typische volksjustitie van het handopleggen en steenigen beschreven wordt ⁷⁾. Het handopleggen is, behalve teeken van schuldigverklaring, ook symbool van het gemeenschappelijk aanvaarden der verantwoordelijkheid voor

¹⁾ Eerdmans A. S. blz. 118.

²⁾ De wettekst is immers over twee verzen verdeeld. Een andere meening vindt men in den commentaar van Spence and Exell, blz. 384 e. v. „The Scriptures recognize but one God, and he is the Lord Jehovah. Whoever curses him *shall bear his sin*, that is, shall be guilty in such a way that his sin must be purged either by punishment or by sacrifice, and it is then further declared that this particular sin can be purged only by the death of the offender at the hand of the congregation.”

³⁾ blz. 46. ⁴⁾ A. S. blz. 119. ⁵⁾ t. a. p. blz. 97. ⁶⁾ I blz. 196; Förster blz. 51. ⁷⁾ Weismann blz. 94 e. v.

de strafvoltrekking; bovendien zie men er een teeken in van schuldoverdracht ¹⁾! Zooals de lasteraar door zijn daad allen en alles: het volk en zijn grond, heeft ontwijd en in gevaar gebracht, zoo is de sacrale dooding welke aan hem wordt voltrokken, een reiniging van *aller* smet.

Wat zijn nu de *onderscheidende* elementen dezer beide delicten? Volgens Diestel ²⁾ zijn de twee werkwoorden in 24 : 11 („lasterde” en „vloekte” in de Statenvertaling) synoniem. „So kann”, redeneert hij, „in 24, 15 nicht in dem *Verbum* der Unterschied von V. 16 liegen, sondern im *Objecte*”. Michaëlis ³⁾, in overeenstemming hiermede, vindt nu het verschil hierin, dat vers 15, zeer in het algemeen, zegt, dat vervloeking *van welken God ook*, 't zij van een Heidenschen, 't zij van den God van Israël, „eene zwaare zonde” is. „Een zoodanige zal zynen Rechter niet ontkomen; nochtans behoeft de Overheid zich daar niet verder mede te bemoeijen; zy kan het aan dien waaren of valschen Godt overlaaten, dat die zyn Rechter zy.”

Diestel ⁴⁾ zelve meent, dat vers 15 uitsluitend op vreemdelingen betrekking heeft.

Ook Eerdmans zoekt het onderscheid tusschen beide delicten in de tegenstelling: „zijn God” en „de naam des Heeren”, „Elohim” en „Jhvh”. Maar hij geeft aan die tegenstelling een andere beteekenis: „*Sein Gott* kann hier nur auf den *persönlichen Schutzgott* des Menschen gehen” ⁵⁾. „Elohim bezeichnet den Schutzgott, den ilu der assyrischen Litaneien” ⁶⁾. „Wir verstehen Lev. 24, 15 f. wenn wir an die Vorstellungen der assyrischen Beschwörungstexte denken. Jeder Mensch hat seinen Gott, seinen Genius. Wenn dieser Gott den Menschen verlässt, wird er krank oder von Unglück getroffen. Ein solcher Genius wird an mehreren Stellen erwähnt ⁷⁾, ohne freilich durch die Ausleger erkannt zu sein” ⁸⁾. „Jahve dagegen ist *der grosze Gott*. Wir sind hier also in einem religiösen Gedankenkreise, welcher ein recht altertümlicher ist” ⁹⁾. Als de oor-

¹⁾ Eerdmans A. S. blz. 120. ²⁾ blz. 291 n. 2. ³⁾ § 251. ⁴⁾ blz. 291.

⁵⁾ A. S. blz. 98. ⁶⁾ t.a.p. blz. 119.

⁷⁾ Eerdmans noemt: Gen. 28 : 3 („En *God almachtig* zegene U”); 43 : 14; 48 : 16 waar Jakob, Jozef's zonen zegenend, spreekt: „*Die Engel*, die mij verlost heeft van alle kwaad, zegene deze jongelingen”; en Ruth 1 : 21 „daar de HEERE tegen mij getuigt, en *de Almachtige* mij kwaad aangedaan heeft”.

⁸⁾ t.a.p. blz. 98. ⁹⁾ t.a.p. blz. 119 e.v.

spronkelijke beteekenis van dit Bijbelwoord geldt hier dus, dat wie het geesteswezen, dat den mensch op zijn levensweg begeleidt, ontrouw wordt, het hoont, vervloekt — tenondergaat door bovenmenschenlijke straf. Lastert hij echter den naam van den God van Israël, den Heiligen Verbondsnaam, dan is het het volk, hetwelk in opdracht van Jahve de reinigende straf voltrekt ¹⁾).

Het Talmoedische recht

In het latere Joodsche recht van den Talmoed, zien we weer sterker het besef tot uitdrukking komen, dat alleen al het *uitspreken* van den Verbondsnaam catastrophale werking heeft, Gods toorn onmiddellijk teweeg brengt. Het belangrijkste element van de godslastering wordt dan, dat de dader den naam Gods duidelijk uitsprekt (Mischna Sanhedrin VII 5a ²⁾). Dat hier niet allereerst de zondige bedoeling bij het uitspreken des Naams, maar werkelijk alleen reeds het feit van dat uitspreken het onheil heette teweeg te brengen ³⁾, blijkt uit het voorschrift waarbij zelfs *den getuigen* verboden werd de gehoorde godslastering voor de rechters te herhalen. Slechts één hunner mocht het, noodgedrongen, doen, niet voordat alle anderen waren verwijderd. Nadat hij de vreeseelijke woorden gesproken had, stonden de rechters op en verscheurden hun kleederen ⁴⁾.

De „Lex Dei”

De Mozaïsche wet heeft de rechtsontwikkeling van het Christelijk-Romeinsche keizerrijk beïnvloed. Zoo is uit het begin der vijfde eeuw bewaard gebleven een geschrift van een onbekend Christelijk auteur, in de handschriften getiteld *Lex Dei quam Dominus dedit ad Moysen* ⁵⁾. In deze *Lex Dei* worden wetsvoorschriften uit den Pentateuch met uitspraken van klassiek-Romeinsche juristen vergeleken ⁶⁾. De analogieën worden met nadruk naar voren gebracht. Jahve's verbod van toovenarij en magie (Deut. 16 : 10—14) staat naast Diocletianus' wet tegen de goddelooze en staatsgevaarlijke Manichaeërs ⁷⁾.

¹⁾ Zie ook: Eerdmans, *Godsd. v. Isr.* I blz. 132 e. v. ²⁾ blz. 219 e. v.

³⁾ The Jew. Encycl. III blz. 237 e. v. ⁴⁾ Mischna Sanhedrin VII 5b, blz. 219 e. v. ⁵⁾ sinds de 16e eeuw meer algemeen bekend als *Collatio (legum mosaicarum et romanarum)*: ⁶⁾ Zie hiervoor Goodenough blz. 214 e. v. ⁷⁾ *Collatio*, Tit. XV, blz. 128 e. v.; zie hieronder blz. 63 e. v.

II. Het Romeinsche godsdienstdelict

Scheiding tusschen goddelijk en menschelijk recht

Al mogen we aannemen, dat ook in Rome oorspronkelijk „goddelijke en menschelijke dingen”, goddienst en overheidsbewind, nog veelszins ononderscheiden waren — deze vóórtijd is, naar Mommsen's beeld ¹⁾, „wie untergesunken”: slechts schaarsche resten van dezen ouden toestand zijn voor het historisch onderzoek aanwijsbaar. Typisch voor den Romeinschen staat tijdens de Republiek is juist „die Scheidung zwischen profanem und religiösem Recht, die wir im Orient vergebens suchen” (Ihering ²⁾), „scharfe Scheidung des Gemeindepriesterthums, der *sacerdotes publici populi Romani*, und der Gemeindemagistratur, der *magistratus publici populi Romani*”; „Verweltlichung der Magistratur” (Mommsen ³⁾). Eerst tijdens het Principaat, vooral onder Diocletianus en de op hem volgende Christelijke keizers, zien we regeeringstaak en priesterschap weer langzamerhand tot een éénheid worden ⁴⁾.

De opvatting dat men in Rome geen godsdienstdelicten gekend heeft

Dat evenwel het Romeinsche recht (behalve een rudiment als de bestraffing der onkuischheid van de Vestaalsche Maagden ⁵⁾) vóór de periode van het Christelijk keizerschap geen godsdienstdelicten zou gekend hebben — een nog steeds voorkomende meening — is slechts ten deele juist. Ten onrechte hebben zij, die de onhoudbaarheid van het begrip: godsdienstdelicten wilden aantoonen, zich altijd op verstandig Rome beroepen. Gold niet, zoo vraagt met name de Aufklärung, in Rome het prachtige woord van Keizer Tiberius (Tac. Ann. I 73) „deorum iniurias, dis curae”? En men kon ook wijzen op Cicero's aanhalingen uit de XII Tafelen (de legibus II 8, 19 en 10, 25): „Ad divos adeunto caste, pietatem adhibento, opes amovento. *Qui secus faxit, deus ipse vindex erit*”. „Quod autem non iudex, sed deus ipse vindex constituitur, praesentis poenae metu religio confirmari videtur.” Tenslotte op de zelfs in den Codex van Justinianus (IV, 1, 2) gehandhaafde straffeloosheid van den meened: „iurisiurandi contempta religio satis deum ultorem habet”.

¹⁾ Strafr. blz. 58. ²⁾ Geist blz. 258. ³⁾ Abr. blz. 88. ⁴⁾ t.a.p. blz. 352 e. v. ⁵⁾ t.a.p. blz. 94 e. v.

Bescherming van het gemeenebest

Juister is het te zeggen dat „in Rome” een vergrijp tegen den godsdienst slechts gestraft werd — maar dan ook wel degelijk — als *tevens het gemeenebest der burgers*, de orde door de overheid gehandhaafd, daardoor op eenige wijze gevaar liep. En onder dit straffen moeten we niet slechts begrijpen het rechterlijk uitspreken en doen voltrekken eener straf (iurisdictio), doch ook het krachtens ambtsmacht optreden van een magistraat (coercitio)¹⁾. Een goed voorbeeld van zulk een optreden, in den jare 428 v. Chr., vinden we bij Livius (IV 30). Angstige onrust was over de menschen gekomen bij een buitengewone droogte. Met allerlei, meereendeels uitheemsche, godsdienstige gebruiken trachtte men zijn bijgeloovigen angst te stillen, „... totdat eindelijk het openbare eergevoel (publicus pudor) bij de vooraanstaande burgers begon te spreken, die zagen hoe in alle dorpen en kapellen uitheemsche, ongebruikelijke zoenoffers werden gebracht om de gunst der goden af te dwingen. Den Aedielen werd daarom opgedragen er op te letten, dat geen andere dan de Romeinsche goden vereering zouden erlangen en op geen andere dan de voorvaderlijke wijze”.

Hier trad de overheid dus wel degelijk op, zij het ook niet om de Godheid zelve te verdedigen²⁾. In den vorm van een rechtsregel vinden we hetzelfde beginsel uitgesproken door den jurist Paulus³⁾ (derde eeuw na Chr.): „Qui novas et usu vel ratione incognitas religiones inducunt, ex quibus *animi hominum* moveantur, honestiores deportantur, humiliores capite puniuntur”. En een keizerlijk rescript van eendere strekking kreeg een plaats in de Pandecten: „Si quis aliquid fecerit, quo leves hominum animi superstitione nuministerrentur, divus Marcus huiusmodi homines in insulam relegari rescripsit”⁴⁾. „Das beigefügte Motiv”, aldus Mommsen, „zeigt, dass der Religionsstifter als Unruhstifter bestraft wird”⁵⁾.

Onrust onder de menschen, onheil over het volk brengt ook hij, die zich — als particulier burger — met magie, astrologie, kortom met *de geheime wetenschappen* inlaat⁶⁾. Reeds in de Twaalf Tafelen zou straf bedreigd zijn, „zoo iemand met de bedoeling te

¹⁾ Mommsen, der Religionsfrevel blz. 404 en Strafr. blz. 63 e. v.

²⁾ Mommsen, Strafr. blz. 579. ³⁾ Sent. Lib. V Tit. XXI § 2.

⁴⁾ Modestinus, Dig. 48; 19, 30. ⁵⁾ Strafr. blz. 579 n. 2.

⁶⁾ Huttmann blz. 85 e. v., 162.

schaden een magische formule uitspreekt”¹⁾, ofwel „door bezweringsformules veldvruchten van haar plaats heeft weggelokt”²⁾. Doch dergelijke strafbepalingen moesten de eeuwen door worden herhaald, hetgeen doet zien, hoe onleschbaar der Romeinen verlangen was naar deze geheime wetenschappen. „Vetus haec prohibitio est”, zegt Ulpianus³⁾. Zij die meenen „van een god vervuld te zijn”, worden verbannen, schrijft Paulus. „Vaticinatores, qui se deo plenos adsimulant, idcirco civitate expelli placuit, ne humana credulitate publici mores *ad spem alicuius rei* corrumpere-
tur, vel certe ex eo populares animi turbarentur”⁴⁾. — Ook hier de overweging, dat „lichtgeloovigheid” leidt tot staatsgevaarlijke gezindheid, omwentelingsgeest (*spem alicuius rei*). En toen in den Keizertijd deze magi, harioli, Chaldaei zich veel gingen bezighouden met het trekken van des keizers horoscoop (ten nutte van kwaadgezinde leden der keizerlijke familie, van veldheeren en usurpatoren), traden de Keizers ook hiertegen streng op⁵⁾. „Sae-
pissime denique interdictum est fere ab omnibus principibus, ne quis omnino huiusmodi ineptiis se inmiseret, et varie puniti sunt hi, qui id exercuerint, pro mensura scilicet consultationis, nam qui de principis salute capite puniendi sunt, vel qua alia poena graviore adfecti; enimvero si qui de sua suorumque levius. Inter hos habentur vaticinatores, quamquam ii quoque plectendi sunt, quoniam nonnumquam *contra publicam quietem imperiumque populi Romani* improbandas artes exercent”⁶⁾. „Qui de salute Principis vel de summa rei publicae mathematicos, ariolos, haruspices, vaticinatores consulit, cum eo qui responderit, capite punitur”⁷⁾. — Men ziet hoezeer de bescherming der publieke rust hier in het middelpunt staat.

„Non tantum divinatione quis, sed *ipsa scientia* eiusque libris melius fecerit abstinere”, aldus vervolgt Paulus⁸⁾. Niet alleen op-
roer, politieke spanningen duchtte men van het opsporen van ver-
borgten samenhangen, van het speuren naar toekomstigen ontwik-

¹⁾ qui malum carmen incantassit; Bruns VIII 1a.

²⁾ qui fruges excantassit; t.a.p. VIII 8; zie ook 8b: . . . neve alienam se-
getem pellexeris . . .

³⁾ Ulpianus libro VII de officio proconsulis sub titulo de mathematicis et
vaticinatoribus (= Collatio Tit. XV, 2, 1, blz. 128).

⁴⁾ Sent. t.a.p. § 1. ⁵⁾ Zie Mommsen Strafr. 584 n. 4 en Tac. Ann. XII 52.

⁶⁾ Ulpianus t.a.p. ⁷⁾ Paul. Sent. t.a.p. § 3. ⁸⁾ t.a.p. § 4.

kelingsgang. Ook het inzicht, dat wie daarnaar zoekt, krachten oproept die moeilijk te beheerschen zijn, *zich eigenlijk begeeft buiten wat den mensch en zijn zoeken als grens gesteld is* — ook dit inzicht bepaalde het strafrechtelijk optreden. Het was de vrees voor een „toorn Gods”, de vrees van den Zauberlehrling. Heel scherp geeft een constitutie van Keizer Theodosius I uit het jaar 392 hieraan uitdrukking: „Sufficit enim ad criminis molem *naturae ipsius leges velle rescindere, illicita perscrutari, occulta recludere, interdicta tentare, finem quaerere salutis alienae, spem alieni interitus polliceri*” ¹⁾. Aan het slot weer de politieke toespitsing!

Bijéén vinden we de vrees voor ordeverstoring en die voor het ontsluiten van verborgen krachten in de voorschriften welke, waarschijnlijk door Keizer Diocletianus in den jare 297, gegeven werden aan den proconsul van Africa. De Keizer beoogde de bestrijding van de *Manichaeërs*, dat zijn de volgelingen van Mani, die in de derde eeuw na Christus in het Tweestroomenland en, op groote reizen, ook daarbuiten, een leer gepredikt had welke Hellenistische, Oostersche en Christelijke wijsheid omvatte. Deze leer, door zijn volgelingen geestdriftig en met merkwaardige snelheid door het geheele Romeinsche rijk verbreid, is vooral in den aanvang der vierde eeuw een ernstige bedreiging geweest voor de Katholieke Kerk. Keizer Diocletianus schreef aan zijn provincialen bevelhebber het volgende ²⁾:

„Een overmaat van lediggang brengt somtijds menschen van een onaangenaam soort ertoe, de grenzen die aan de menschelijke natuur gesteld zijn, te overschrijden. . . . Doch de onsterfelijke Goden hebben in hun voorzienigheid gelieven te ordeneeren en te beschikken, wat goed is, en wat waar, opdat door het beleid zoowel als door het optreden van vele rechtschapene, uitnemende, allerverstandigste mannen, dit ware en goede ongeschokt zou worden aanvaard en in zijn kracht bevestigd — waartegen in te gaan of zich te verzetten een vergriep is aan het goddelijke Recht. — Ook mag niet een oude religie door een nieuwe met woord of daad worden afgebroken. Een bij uitstek groot misdrijf is het, te tornen aan datgene, wat, door de Ouden eenmaal vastgesteld en afgebakend,

¹⁾ C. Th. XVI, X 12 § 1.

²⁾ Gregorianus libro VII sub titulo de maleficis et Manichaeis (= Collatio Tit. XV, 3, blz. 129 e. v.): Impp. Diocletianus et Maximianus AA. [et Constantius] et Maximianus nobilissimi [CC.] Iuliano proconsuli Africae.

zijn vastheid en zijn koers bezit en behoudt. . . . Van de Manichaeërs is het dat wij zeer onlangs gehoord hebben, dat zij als het ware als nieuwe, door niemand vermoede monstergedochten naar deze beschaafde wereld uit den ons vijandigen Perzischen stam zijn opgebroken en voortgetrokken en hier vele wandaden begaan — immers zij brengen rustige volken in opschudding en berokkenen den onderscheiden deelen van het staatsbestel allerheftigste nadeelen. En het is te vreezen, dat, zooals dit te geschieden pleegt, zij in het verloop van den tijd zullen trachten door die vloekwaardige gewoonten en verschrikkelijke wetten der Perzen, lieden van onschuldiger aanleg — zooals het eenvoudige en rustige Romeinsche volk, ja de geheele bevolking van ons wereldrijk te vergiften met hun kwaadwilligheid”.

En „opdat derhalve deze pest van verdorvenheid grondig verdelgd kan worden uit onzen allergelukzaligsten regeeringstijd”, moeten de leiders met hun afgrijselijke schrifturen verbrand worden, de volgelingen, al naar hun stand, zullen worden gedood of naar de mijnen gezonden.

Een lange rij van constituties ¹⁾ ook der Christelijke Keizers, waarin tegen Mani's volgelingen de strengste straffen werden bedreigd, was hiermede geopend. Hiervoor worde verwezen naar den Codex Theodosianus ²⁾. 't Zijn wetteksten vol van een zwaar en dreunend rhythme; vaak wordt, ter verklaring van de strafbaarheid der Manichaeërs, gewezen op het staatsgevaarlijke hunner godsdienstige afwijking. Men beseft de dreigingen van oproer en van den goddelijken toorn. Zoo decreteerden de Keizers Arcadius en Honorius in een constitutie van het jaar 407: „Huic itaque hominum generi nihil ex moribus, nihil ex legibus sit commune cum ceteris. Ac primum quidem volumus esse publicum crimen, quia *quod in religione divina committitur, in omnium fertur iniuriam*”³⁾.

Soms scheen het, of, een waarschuwing voor allen, de straf Gods aan enkelen reeds voltrokken werd. Toen in het jaar 404 een Manichaesche vrouw de stad Gaza was binnengetrokken en daar dat mengsel „van het gif van verschillende slangen”, dat de Manichaeërs „voor de verwoesting der zielen” bereidden, was gaan rond-

¹⁾ Syst. overzicht bij Huttman blz. 77 e. v.

²⁾ naar den langen vijfden titel van het zestiende boek. Zie ook de Novel-len van Valentinianus III, tit. XVII.

³⁾ C. Th. XVI, V 40 pr. = C. Just. I, 5, 4.

dragen, voerde de bisschop, de Heilige Porphyrius, een dispuut met haar. — Julia zelf is een bejaarde vrouw; als zij voor den Heilige verschijnt, vergezellen haar twee jonge vrouwen en twee jonge mannen — jong en bleek en mooi, vertelt Marcus Diaconus. Hun optreden is zacht, innemend — maar „woedende wolven zijn het van binnen”. Uren duurt het dispuut; dan verdoemt de bisschop Julia's godslasterlijken mond en zij sterft onmiddellijk daarop in krampen en met stomheid geslagen ¹⁾).

Bescherming van de maiestas des volks, der volksreligie, des Keizers

Het Romeinsche godsdienstdelict kan ook nog vanuit een ander gezichtspunt beschouwd worden, n.m. uit dat der *majesteitsschending* ²⁾. „Maiestas” beteekent letterlijk het hooger-zijn. De maiestas van het Romeinsche volk bestond in het verheven-zijn boven de onderworpen landen rondom, en ook boven den individueelen Romeinschen burger. Mommsen ³⁾ citeert Livius' teekenende uitspraak: „maiestatem populi Romani comiter colunto, sie sollen freundlich das höhere Ansehen des römischen Volkes verehren”.

Met de Lex Julia maiestatis van Keizer Augustus begon de ontwikkeling van het majesteitsdelict, zooals we die in het 48ste Boek der Pandecten en in het 9de Boek van den Codex kunnen volgen. „Lex duodecim tabularum iubet, eum, qui hostem concitaverit, quive civem hosti tradiderit, capite puniri. — Lex autem Julia maiestatis praecipit, eum, qui maiestatem publicum laeserit, teneri, qualis est ille, qui in bellis cesserit, aut arcem deseruerit aut castra concesserit” ⁴⁾. En Ulpianus ⁵⁾ definiëerde het delict aldus: „Maiestatis autem crimen illud est, quod adversus populum Romanum, vel adversus securitatem eius committitur. . . .”.

De eerbiedige onderworpenheid van het overwonnen volk moest in de eerste plaats *op godsdienstig gebied* blijken. Het is bekend, dat de Romeinen van de onderworpenen niet het prijsgeven van de eigen goden eischten, doch slechts een cultische eerbetuiging, het brengen van offers aan de goden van den overwinnaar, in het bijzonder aan Iuppiter Capitolinus. Dat was de wijze waarop de maiestas populi Romani: hier de maiestas *religionis* populi Romani,

¹⁾ Zie hiervoor Marc. Diac., Vita Porphyrii 8, 5—9 bij Burkitt blz. 8 e. v.

²⁾ Mommsen, der Religionsfrevel blz. 396 e. v. ³⁾ Strafr. blz. 538 n. 3.

⁴⁾ Dig. 48, 4, 3. ⁵⁾ Dig. 48, 4, 1 § 1.

zoowel door de Romeinsche burgers als door de onderworpen volkeren moest worden aanvaard en geëerbiedigd.

We mogen aannemen, dat *Tertullianus'* systematiek van het majesteitsvergriep (Apologeticum XXIV en XXVIII) in vele opzichten beantwoordt aan vanouds in Rome bestaande rechtsopvattingen ¹⁾. Hij somt de motieven op die in zijn tijd de Romeinsche keizers en stadhouders leidden bij de onderdrukking en bestraffing der Christenen. Reden kan volgens hem *niet* zijn, dat de Christenen een eigen Godheid hebben, welke in het Romeinsche Pantheon oorspronkelijk niet voorkomt. Zulks zou niet verboden zijn. „Unicuique etiam provinciae et civitati suus deus est, ut Syriae Atargatis, ut Arabiae Dusares, ut Noricis Belenus, ut Africae Caelestis, ut Mauritaniae reguli sui” ²⁾. Neen, het *crimen laesae publicae et maxime Romanae religionis*³⁾, dat den Christenen wordt ten laste gelegd, is gegrond in het feit, dat de Christenen weigeren, *den God der Romeinen* eer te bewijzen. Dit weigerende, stellen zij zich buiten de staatsgemeenschap, houden zij op Romeinen te zijn. „Sed nos soli arcemur a religionis proprietate. Laedimus Romanos nec Romani habemur, quia nec Romanorum deum colimus” ⁴⁾.

Doch in den Keizertijd werd die majesteit van het Romeinsche volk en van zijn geloofsbezit steeds meer verpersoonlijkt gezien in de majesteit *van den vergoddelijkten keizer* ⁵⁾! Reeds Tacitus ⁶⁾ schreef over „impietas in principem”, verhaalde hoe gerechtelijk onderzocht werd of iemand „qua de Augusto inreligiose dixisset”. Reeds het verkoopen van een beeld des keizers gold als crimen ⁷⁾. Geheel in overeenstemming daarmee is een wet van Keizer Alexander uit het jaar 223: „Etiam ex aliis causis maiestatis crimina cessant meo saeculo, nedum etiam admittam te, paratum accusare iudicem propterea crimine maiestatis, quod *contra constitutionem meam* dicis pronuntiasset” ⁸⁾.

¹⁾ Zie hiervoor Beck blz. 46 „Rechtliches Denken in bezug auf die Gottheit ist . . . eine typisch römische Erscheinung” en passim; zie ook Mommsen, Strafrecht blz. 569 n. 2.

²⁾ XXIV 7. ³⁾ XXIV 1. ⁴⁾ XXIV 9.

⁵⁾ Syst. overz. v. d. maiestas imminuta, of m. laesa, in den Keizertijd bij Rein blz. 528 e. v.

⁶⁾ Ann. VI 47; II 50; zie hiervoor Mommsen, Strafr. blz. 583 e. v.

⁷⁾ Tac. Ann. I 73 Falanio obiebat accusator . . . quod . . . venditis hortis statuam Augusti simul mancipasset. ⁸⁾ C. J. XI, 8, 1.

En een offergebed gericht tot de Christenen, hetwelk zoo vaak aankondiging was van een vervolging, bestond volgens Bludau ongetwijfeld in het bevel te offeren, niet slechts aan de *populi Romani*, doch ook aan den genius des keizers. „Denn im Kaiserkulte gipfelte die offizielle römische Religion, wie sie faktisch damals Reichsreligion geworden war” ¹⁾.

Het is dus niet verwonderlijk dat Tertullianus als grond voor het strafrechtelijk en ambtelijk optreden tegen de Christenen, naast de *laesa maiestas religionis populi Romani*, vermeldt: de schending van de majesteit *des keizers*. „Gij zijt. . . ertoe gebracht om ons te dwingen, te offeren voor het welzijn des keizers” ²⁾. — „Zoo zijn wij dan gekomen tot een tweede punt van beschuldiging: de beleediging van een nog verhevener majesteit (*ad secundum titulum laesae augustioris maiestatis*). Immers gij dient met grooter angst en feller ontzag den keizer, dan Iuppiter op den Olympus zelf. En terecht, indien ge u daarvan ook reken-schap zoudt geven. Want wie van de levenden, onverschillig wie, is niet meer waard dan elken doode ³⁾ ? Doch ook ten aanzien hiervan handelt ge niet zoo zeer uit bewust overleg, als wel omdat ge rekening houdt met een macht welke zich terstond kan doen gelden” ⁴⁾.

Deze hooge, verre boven het vlak der gewone menschen verheven plaats behielden de keizers, toen zij Christenen geworden waren, en het Christendom, aanvankelijk een vervolgte secte, staats-godsdienst werd.

Vegetius, schrijver van een krijgskundige verhandeling uit de vierde eeuw, schrijft over den krijgseed zijner dagen het volgende ⁵⁾: „Iurant per deum, et per Christum, et per sanctum spiritum, et *per maiestatem imperatoris* quae secundum Deum generi humano diligenda est et colenda. Nam imperatori, cum Augusti nomen accipiat, *tamquam praesenti et corporali deo* fidelis est praestanda devotio, et impendendus pervigil famulatus. Deo enim vel privatus, vel militans servit, cum fideliter eum diligit, qui deo regnat auctore.”

Nog in de Digesten ⁶⁾ opgenomen werd de uitspraak van den jurist Venuleius: „Qui statuas aut imagines Imperatoris iam consecratas con-flaverunt . . . lege Iulia maiestatis tenentur”.

¹⁾ blz. 20. Met name maakt Bl. dit waarschijnlijk t. a. v. de vervolging tijdens het principaat van Decius (248—250). ²⁾ Apol. XXVIII 2.

³⁾ Tert. zet n.m. uiteen dat de heidensche goden oorspr. gewone menschen geweest zijn, vaak „misdadigers” (t.a.p. XI 14). ⁴⁾ t.a.p. XXVIII 3, 4.

⁵⁾ Instit. rei mil. II 5. ⁶⁾ 48, 4, 6.

III. Het woord „blasphemia” vóór Justinianus

ΒΛΑΣΦΗΜΙΑ¹⁾, blasphemia, is een klassiek-Grieksch woord; het komt o.a. voor bij Euripides, Menander en Plato.

In *Euripides'* Ion²⁾ heeft het den zin van „een woord van slechte voorbeteekenis”, „quod male dictum est”. Ion brengt een gewijden beker aan zijn lippen, in welken zijn moeder vergif gedaan heeft. Doch vlak vóór hij drinkt, spreekt één der dienaren een „blasphemie” uit³⁾. Dan weet Ion dat er onheil dreigt.

In een fragment van *Menander* moeten we het woord wellicht èn als „beschimping” opvatten èn, wederom, als „roekeloze uitspraak”: „Wie met smalende taal zijn vader beschimpt, oefent zich' daarmede op blasphemie tegen de goddelijke macht”⁴⁾.

*Plato*⁵⁾ gebruikt het woord reeds in een zin, dien het voor de latere strafrechtstheoretici ook zal hebben. Gewaarschuwd worden alle moeders voor het euvel, haar kinderen over de goden schrikkelijke verhalen te vertellen, *den goden materiële, „mensche-lijke” eigenschappen toe te schrijven*, en zodoende den kinderen angst aan te jagen — „opdat zij niet, al lasterend over de goden, tegelijkertijd haar kinderen tot lafaards maken”⁶⁾.

Elders⁷⁾ geeft Plato als zijn meening, dat door het gebruiken van dergelijke „zondige” woorden, men buiten de beschutte orde der dingen treedt, gevaarlijk spel speelt. „Gesteld dat [terwijl een offer gebracht wordt] iemand godslastering op godslastering uit, zouden wij dan niet zeggen, dat door zijn woorden hij bij zijn vader en andere verwanten tweegbrengt een moedeloosheid, en een somberen blik op een rampspoedige toekomst?” —

Uit het *Nieuwe Testament* volgen hier slechts enkele plaatsen. — Als Jezus tot den geraakte spreekt: „Mensch! uwe zonden zijn

¹⁾ Zie Muller, Gr. Wb. i. v. βλάσ-φημος: „μλας + φήμη-; W. mel-, arm. met *fout, zonde*; gr. μέλεος *vergeefs*; m. ier. mell *zonde*; lit. melas *zonde*”.

²⁾ 1184—1191. ³⁾ βλασφημίαν τις οἰκετῶν ἐφθέγγετο.

⁴⁾ fr. 169 Meineke Ὁ λοιδορῶν τὸν πατέρα δυσφύμῳ λόγῳ, τὴν εἰς τὸ θεῖον ἐκμελετᾷ βλασφημίαν. Ook δυσφύμος heeft beide beteekenissen.

⁵⁾ Politeia 381E.

⁶⁾ ἵνα μὴ ἅμα μὲν εἰς θεοὺς βλασφημῶσιν, ἅμα δὲ τοὺς παῖδας ἀπεργάζωνται δειλοτέρους.

⁷⁾ Leges 800 B e. v.; zie ook Alc. II 149 B e. v. = „kwaad van de goden afsmeeken”(?) (Muller).

u vergeven", dan mompelen de schriftgeleerden: „Wie is deze, die godslasteringen spreekt? wie is bij machte, zonden te vergeven, dan God alleen" ¹⁾? — Als Jezus, sprekende tot de Joden, zegt: „Ik en de Vader zijn één", dan willen de Joden hem steenigen „om een godslastering, en wel omdat gij, hoewel maar een mensch, uzelf tot God maakt" ²⁾. Als godslasteraar wordt dus beschouwd de mensch die in overmoed *zichzelven* goddelijke eigenschappen, *goddelijkheid toekent*. — Maar ook hij die — zooals Stephanus — beschuldigd wordt ³⁾, *goddelijke dingen*: de „heilige plaats", de wet van Mozes, *smalend omlaag te halen*, was naar de toenmalige opvatting een blasphemant. — En wanneer de eerste Christenen geprest werden, hun geloof af te zweren, eischte men van hen, behalve een verloochening, ook een *lasterend vervloeken* van den Christus ⁴⁾. Men kende de overtuiging der Christenen, dat zulk een handeling een volkomen en reddeloze breuk met hun God en hun geloofsgemeenschap beteekende.

In lateren tijd — Cyprianus vertelt daarvan — werd de verloochening den Christenen somtijds gemakkelijker gemaakt. In het bijzonder de Africaansche proconsules namen vaak genoegen met een *verklaring dat men geofferd had* aan Iuppiter — zonder dat dit behoefde te zijn gebeurd. Een uitdrukkelijk lasteren van den Christus werd dan niet geëischt. Toch moest zulk een loochenaar bevreesd zijn voor den goddelijken toorn. Een goddelijke vergelding werd somtijds onmiddellijk voltrokken: de lasteraar werd stom. „Unus ex his qui sponte capitolium negaturus ascendit postquam Christum negavit obmutuit. Poena inde coepit unde coepit et crimen, ut nec rogare iam posset, qui verba ad precum misericordiam non haberet" ⁵⁾.

Het godslasteringsbegrip bij de Kerkvaders

Wat verstonden de Christenen uit de eerste eeuwen onzer jaartelling, wat verstonden met name de Kerkvaders onder blasphemie, het „mala verba de Deo dicere" in de omschrijving van Au-

¹⁾ Lucas 5 : 20, 21. ²⁾ Joh. 10 : 30 e. v. ³⁾ Hand. 6 : 8 e. v.

⁴⁾ Zie bijv. Justinus 1 Apol. c. 31 „Want in den onlangs gevoerden joodschen oorlog heeft Bar-Chochba, het hoofd van den joodschen opstand, alleen Christenen op verschrikkelijke wijze laten folteren, wanneer zij Jezus Christus niet verloochenden en lasterden" (εἰ μὴ ἀρνοῖντο Ἰησοῦν τὸν Χριστὸν καὶ βλασφημοῖεν); en Tertull. Scorp. c. 9 „ut qui se Christianum negasset, ipsum quoque Christum compelleretur blasphemando notare".

⁵⁾ de lapsis 24.

gustinus ¹⁾? Geen delict is zóó ernstig als dit, aldus *Johannes Chrysostomus* in een zijner oraties over Noodlot en Voorzienigheid ²⁾. „*Quinam sunt qui Deo maledicunt? Qui sapientiae eius providentiae fati confusionem et necessitatem ceu murum opponunt*”: „zij die tegenover Zijn wijsheid en voorzienigheid, als een muur het rede-looze en het dwingende van het noodlot stellen”. Wie Gods voorzienigheid loochent en in plaats daarvan het bestaan van dat menschelijk bedenkfel: het noodlot, aanneemt, is een godslasteraar.

Een blasphemie is het volgens *Augustinus*, God door het kwaad aantastbaar te verklaren. Aan deze loochening van Gods almacht maakten met name de Manichaeërs ³⁾ zich schuldig. Zij zagen alom, in de wereld en in den mensch, het licht met de duisternis, de Goddelijke met de Duivelsche machten in een grooten, wèrkelijken strijd gewikkeld. Zij wisten, dat er Lichtkrachten gevangen, gebonden liggen op deze aarde; zij zagen den lijdenden, gekruisigden Jezus Christus overal, „hangend aan ieder stuk hout”. Maar een dergelijk inzicht was voor Augustinus, die, na een lang worstelen om de waarheid, in het kwaad slechts iets *onwerkelijks* was gaan zien, een onwerkelijke richting van 's menschen eigenwillig en ongepast zoeken, godslasterlijk. God is voor Augustinus het volstreckte, onschendbare Goed. „*Ad oris enim signaculum* ⁴⁾ *dicitis pertinere, ab omni continere blasphemia. Est autem blasphemia, cum aliqua mala dicuntur de bonis. Itaque iam vulgo blasphemia non accipitur, nisi mala verba de Deo dicere: de hominibus namque dubitari potest: Deus vero sine controversia bonus est. Si ergo ratio convicerit, neminem de Deo peiora quam vos dicere, ubi erit memorabile oris signaculum* ⁵⁾?” — „*Deus igitur vobis auctoribus, si*

¹⁾ Zie hieronder. De woorden *blasphemia* (*blasphematio*, *blasphemare*, *blasphemator*) vindt men alleen in de Bijbelvertalingen (bijv. de *Vulgata*) en bij Christelijke schrijvers. Het oorspr. Latijnsche woord hiervoor is *maledictio*. Naast elkaar de beide woorden in *Vulgata* *Levit. 24 : 11* „*Cum . . . blasphemasset nomen et maledixisset ei*”.

²⁾ *De Fato et Providentia* Or. II, P. G. 50 col. 753.

³⁾ Zie hierboven blz. 63 e. v.

⁴⁾ *signaculum oris*: het zegel van den mond, één der drie levensgeboden van de Manichaeërs, krachtens hetwelk al wat de mensch spreekt, rein moet zijn.

⁵⁾ *de moribus* II 20.

quidem pars Dei est Deus ¹⁾, et stultitia corrumpitur, et cadendo mutatus est, et amissa perfectione violatus, et opis indiget, et debilis morbo, et oppressus miseria, et servitute turpatus est" ²⁾. „Haec et multa huiuscemodi de secta vestra si potestis auferre, tunc demum dicite os vestrum carere blasphemiiis" ³⁾. — „Summum bonum omnino, et quo esse aut cogitari melius nihil possit, aut intelligendus, aut credendus Deus est, si blasphemiiis carere cogitamus" ⁴⁾.

Hier is het dus een loochenen van Gods wezenseigenschappen of een Hem toeschrijven van wat des menschen is, waarin het kenmerkende gezien werd van de blasphemie.

Ook van een anderen, reeds genoemden ⁵⁾ vorm van godslastering is uit den tijd der Kerkvaders een voorbeeld bekend.

Men kan immers ook, in hoogmoedige verblindings, *den mensch stellen op de hoogte Gods*, men kan zich zelfs inpraten, sterker dan God te zijn. Synesius, bisschop van Ptolemaïs, vertelt in één zijner brieven ⁶⁾, hoe hem eens ter oore was gekomen, dat de Gouverneur Andronicus iemand aan het martelen was. De bisschop snelde dadelijk zijn woning uit, om in het ongeluk van den gemartelde te deelen, en dezen te troosten door zijn sterkende aanwezigheid. Doch dat prikkelde Andronicus tot een heftige uitbarsting van woede, en ten slotte riep hij uit: „dat [zijn slachtoffer] vergeefs op de Kerk zijn hoop gevestigd had, en dat niemand aan de handen van Andronicus zou ontsnappen, zelfs niet indien hij zich vastklampte aan de voeten van den Christus". Synesius vertelt, hoe Andronicus met excommunicatie gestraft werd. Zooals „de duivel geenerlei deel heeft aan het paradijs", zoo zouden dezen lasteraar de sacramenten worden onthouden, ja, zou elke leek zich moeten onthouden van eenige gemeenschap met hem.

Deze beide vormen van blasphemie: God verkleinen — den mensch vergrooten, vinden we, naar het mij toeschijnt, naast elkaar

¹⁾ pars Dei: toespeling op de overtuiging der Manichaeërs, dat God aan het wereldbegin een deel van Zichzelven, den Eersten Mensch, de Oerziel, naar omlaag heeft gezonden om de krachten der Duisternis te bestrijden. Deze Mensch werd daar geboeid en van zijn wapenrusting beroofd; sindsdien zijn licht en duisternis, goed en kwaad met elkaar vermengd.

²⁾ t.a.p. 22. ³⁾ t.a.p. 23. ⁴⁾ t.a.p. 24.

⁵⁾ Zie hierboven blz. 68 e.v. de teksten uit het Lucas- en uit het Johannes-Evangelie. ⁶⁾ Epist. LVIII, P. G. 66 col. 1401.

gesteld in *Augustinus' Belijdenissen* ¹⁾. Hoewel het woord blasphemie niet genoemd wordt, werpt deze plaats misschien licht op de *levenshouding* die zich, naar de overtuiging van dien tijd — en van eeuwen later —, in de godslastering uitsprak. Van *de beoefenaars der natuurwetenschap* schrijft Augustinus namelijk: „Zij verliezen zich in hun ijdele gedachten en zeggen, dat zij wijs zijn door *zich zelven toe te kennen, wat het Uwe is*, en diensvolgens ijveren zij in averechtsche verblindings ook *U toe te kennen, wat het hunne is*, door namelijk leugens over te brengen op U, die de waarheid zijt, en de heerlijkheid van den onverderfelijken God met de gelijkenis van een verderfelijk mensch en der vogels en der viervoetige en kruipende dieren te verwisselen. En zoo verkeeren zij Uwe waarheid in leugen en eeren en dienen het schepsel méér dan den Schepper.”

Wereldlijke straffen reeds vóór Justinianus?

Andronicus onderging een kerkelijke straf, welke zeker ook zijn maatschappelijk leven zal hebben beïnvloed. Maar werd godslastering, vóór Justinianus, ook reeds door den wereldlijken rechter gestraft? *Johannes Chrysostomus*, sprekend tot de bewoners van Antiochië, beweerde in elk geval dat zulks behoort te geschieden ²⁾. Hij gaf zijn hoorders den raad, om, bij het hooren van een godslastering, bijvoorbeeld op straat, flink op te treden en zijn vuisten te gebruiken. Wanneer men u dan voor den rechter wil brengen, moet ge gewillig meegaan en als de rechter u ondervraagt, breng hem dan tot de overtuiging dat uw aanklager „den Koning der Engelen gelasterd heeft”. „Want (en nu volgt een argument dat de eeuwen zal trotseeren), indien zij die *de koningen van deze wereld lasteren*, gestraft moeten worden — *hoe veel te eer zij, die Hem krenken*”.

In enkele geschriften worden wetten tegen godslastering vermeld, die afkomstig zouden zijn van Keizers vóór Justinianus. Wel niet geheel betrouwbaar is *Nicephorus Callistus* (14de eeuw), die in zijn kerkhistorie melding maakt van een wet, door Constantijn den Groote uitgevaardigd. „Legem fert, ut qui posthac per blasphemiam Christo maledicere aut quemquam qui eius censeren-

¹⁾ V 3, vert. Dr. Fernhout. ²⁾ ad populum Antioch. Hom. I, P. G. 49 col. 32.

tur nomine iniuria afficere auderet, dimidiam partem bonorum suorum amitteret" ¹⁾).

Dat reeds onder de regeering van Keizer Valenti(nia)nus (van welken wordt niet vermeld) de godslastering strafbaar was, zou kunnen worden opgemaakt uit de z.g. *Lex Romana Raetica Curiensis*, een bewerking van Koning Alarik de Tweede's verzameling van Romeinsch-Keizerlijke constituties. In deze Raetische wet, die vermoedelijk in de 8ste eeuw ontstaan is, en gelding heeft gehad in de landstrook van Wallis tot Zuid-Beieren, vinden we n.m. een constitutie welke het aan slaven en vrijgelatenen mogelijk maakt, hun heer van lasteringen tegen God te beschuldigen ²⁾).

Van deze beide wetteksten is in den Codex van Justinianus geen spoor te vinden.

§ 2. DE 77STE NOVELLE VAN KEIZER JUSTINIANUS I

De persoonlijkheid van den Keizer

De wetgeving van Keizer Justinianus I (527—565) vertoont sporen zoowel van de systematiek van het Romeinsch-rechtelijke godsdienstdelict als van de inzichten der Kerkvaders, en van de Mozaïsche strafrechtsbeginselen ³⁾. Justinianus was immers zoowel wetgever als kerkvorst. „Die kirchliche Gesetzgebung", aldus Alivisatos ⁴⁾, „ging vollständig in die kaiserliche über. Die Kanones wurden ein Stück des Ius publicum".

De Keizer wist zich handhaver van wereldlijk en kerkelijk recht

¹⁾ Eccl. hist. VII 34 bij Haenel C. L. blz. 193.

²⁾ „Imp. Valentinus. Data Id. Mar. Interpretatio. Si quis servus dominum suum aut libertus patronum suum acusare voluerit, nisi forsitam probare potuerit, quid ipse dominus aut ipse patronus contra Deum blasfemasset, aut paganus eos probare potuerit, de tale acusatione licenciam habeant. Et si vero dixerint, ipse libertus aut servus sine omne iniuria liberi abscedant; nam si de hoc mentierint, aut si forsitam de alia quaecumque causa libertus patronem aut servus dominum suum ad quaecumque iudicem acusaverint, de presentem in ipsa ora acusationis iudex eos capite punire faciat" (Lib. IX, III).

³⁾ Voor *Oostersche* invloeden zie Collinet blz. 10 e. v. ⁴⁾ blz. 19.

beide. Men hoore den aanhef van de 137ste Novelle ¹⁾ (de creatione episcoporum et clericorum): „Si civiles leges, quarum potestatem nobis deus pro clementia sua credidit, ad securitatem subditorum per omnia firmiter servari studemus, *quanto maius studium in observatione sanctorum canonum et sacrarum legum*, quae pro salute animarum nostrarum constitutae sunt, *collocare debemus*”.

En hij was de beste dogmaticus van zijn tijd ²⁾. Kwam in zijn theologische geschriften, zelfs in zijn hymnen en zijn brieven, overal de autoriteit van den wetgever naar voren — de van hem uitgaande wetten waren tevens belijdenis en vastlegging van geloofswaarheid. Sterk spreekt deze verheven eenheid uit de eerste wet van den Codex welke van hemzelven afkomstig is (I 1, 5), en waarvan hier het begin volgt :

Imp. Justinianus ad omnes subditos.

Quum recta atque irreprehensibilis fides, quam praedicat sancta Dei catholica et apostolica ecclesia, nullo modo innovationem recipiat, nos sequentes sanctorum apostolorum et eorum, qui post eos in sanctis Dei ecclesiis claruerunt, dogmata, iustum fore existimavimus, cunctis manifestum facere, qualiter de fide, quae in nobis est, sentiamus, sequentes traditionem et confessionem sanctae Dei ecclesiae catholicae.

§ 1. Credentes enim in Patrem et Filium et sanctum Spiritum, unam substantiam in tribus personis, adoramus unam deitatem, unam potestatem, Trinitatem consubstantialem. . . .

§ 2. Haec igitur quum ita se habeant, anathematizamus omnem haeresin, praesertim vero Nestorium, . . . iubemus enim tales tanquam confessos haereticos competenti animadversioni subiici.”

De 77ste Novelle

Hoezeer in de godsdienstwetgeving van Justinianus de tot dusver in dit hoofdstuk besproken lijnen convergeeren, blijkt ook uit zijn godslasteringsconstitutie: de beroemde 77ste Novelle (waarschijnlijk in 't jaar 535 uitgevaardigd), welke op haar beurt uitgangspunt zou worden voor de Europeesche godslasteringswetgeving tot aan de Verlichting der 18de eeuw.

¹⁾ Zie hiervoor Pfannmüller blz. 51 e. v. ²⁾ Zie Alivisatos blz. 8.

„Ut ¹⁾ non luxurietur contra naturam, neque iuretur per capillos Dei aut aliquid huiusmodi, neque blasphemetur in Deum.

Omnibus hominibus, qui recte sapiunt, manifestum esse putamus, quia omne nobis est studium et oratio, ut *crediti nobis a domino deo* bene vivant, et eius inveniant placationem, quoniam et dei misericordia non perditionem, sed conversionem et salutem vult, et delinquentes, qui corriguntur, suscipit deus. . . .

Igitur quoniam quidam diabolica instigatione comprehensi et gravissimis luxuriis semetipsos inseruerunt et ipsi naturae contraria agunt, et *istis iniungimus accipere in sensibus dei timorem et futurum iudicium* et abstinere ab huiusmodi diabolicis et illicitis luxuriis, *ut non per huiusmodi impios actus ab ira dei iusta inveniantur et civitates cum habitatoribus earum pereant*. Docemur a divinis scripturis, quia ex huiusmodi impiis actibus et civitates cum hominibus pariter perierunt. § 1. Et quoniam quidem ad haec, quae diximus, et *blasphema verba et sacramenta de deo* iurant, deum ad iracundiam provocantes, et istis iniungimus abstinere ab huiusmodi et aliis blasphemis verbis, et iurare per capillos, et caput, et his proxima verba. Si enim *contra homines factae blasphemiae impunitae non relinquuntur, multo magis, qui ipsum deum blasphemat*, dignus est supplicia sustinere. *Propterea igitur omnibus huiusmodi praecipimus a praedictis delictis abstinere, et dei timorem in corde percipere et sequi eos, qui bene vivunt*. Proper talia enim delicta et fames et terrae motus et pestilentiae fiunt et propterea admonemus abstinere ab huiusmodi praedictis illicitis, ut non suas perdant animas. Sin autem et post huiusmodi nostram admonitionem inveniantur aliqui in talibus permanentes delictis, *primum quidem indignos semetipsos faciunt dei misericordia, post haec autem et legibus constitutis subiiciuntur tormentis*. § 2. Praecipimus enim gloriosissimo praefecto regiae civitatis permanentes praedictis illicitis et impiis actibus et post hanc nostram admonitionem et comprehendere et *ultimis subdere suppliciis*, ut non ex contemptu talium inveniatur et civitas et respublica per hos impios actus laedi. Si enim et post hanc nostram suasionem quidem tales invenientes, hos subtercelaverint, similiter a domino deo condemnabuntur. Ipse etenim gloriosissimus praefectus, si invenerit quosdam tale aliquid delinquentes, et vindictam in eos non intulerit

¹⁾ Gecit. n. d. Authenticum-tekst.

secundum nostras leges, primum quidem obligatus erit dei iudicio, post haec autem et nostram indignationem sustinebit."

Opmerkelijk is allereerst, dat in een en dezelfde constitutie *een godsdienstig vergrijp en een delict tegen de zeden* behandeld worden, blasphemie en de luxuria contra naturam, onderscheiden reeds, doch (getuige de algemeene inleiding) nog van uit één gezichtspunt beschouwd. En wat de Keizer zegt over de bekeering die komen moge vóór de keizerlijke straf, zegt over Gods wraakoefening die dreigt los te breken, dat zegt de Keizer met betrekking tot beide delictsvormen evenzeer.

Treffend is de aanhef, gericht tot hen „welke ons door God den Heer zijn toevertrouwd". „Het dient opgemerkt te worden", aldus de 16e-eeuwsche jurist Rittershusius ¹⁾, „dat onze Keizer in deze Novelle niet slechts optreedt als wetgever, doch ook de taak van leider des volks en van priester vervult. Immers hij vermaant diegenen, welke te voren eventueel schuldig aan dergelijke misdaden geleefd hadden, tijdig daarvan af te laten, en daarom laat hij hun den tijd om tot berouw te komen, laat hij hun de mogelijkheid, tot „de goede vrucht' weer te keeren". Rittershusius wijst erop, hoezeer Justinianus verstaan heeft het woord van den profeet Ezechiël (18 : 27): „Maar als de goddelooze zich bekeert van zijne goddeloosheid, die hij gedaan heeft, en doet recht en gerechtigheid, die zal zijne ziel in het leven behouden".

„En wij binden hun op het hart, *de vreeze Gods in zich op te nemen*", „opdat dergelijke onvrrome handelingen niet de oorzaak zijn, dat zij bezocht worden door den rechtvaardigen toorn Gods, en de steden mèt haar inwoners te gronde gaan" „Wij schrijven derhalve allen denzulken voor, zich van voornoemde delicten te onthouden, en de vreeze Gods in het hart te dragen, en te volgen hen die van rechten wandel zijn. Want wegens dergelijke vergrijpen ontstaan hongersnooden en aardbevingen en epidemieën" ²⁾. Met volle overtuiging stelt Keizer Justinianus de goddelijke strafoefening als dreiging, ja als realiteit, ook voor hen, die den bedrijver van zulk een delict aan zijn gerechte straf doen ontkomen (§ 2 i. f.). Een strafoefening, zooals Rittershusius opmerkt,

¹⁾ blz. 674.

²⁾ Verg. Nov. 141, waar als *feit* gesteld wordt, dat op de goddeloosheid der menschen een aardbeving gevolgd is. Zie Alivisatos blz. 126 en Rittershusius blz. 673.

„niet alleen gericht tegen [de schuldigen] zelfen, maar ook tegen volk en staat in hun geheel”.

Zij die blijven zondigen, „maken zich in de eerste plaats de goddelijke erbarming onwaardig, maar bovendien stellen zij zich bloot aan de wettelijk vastgestelde straffen”. Want zoo reeds de lasteraars van hun medemensch moeten worden gestraft, *met hoe-veel te meer recht de Godslasteraars!* Het heeft er allen schijn van, dat Justinianus hier aan Leviticus 24 : 15—16 gedacht heeft, daarbij de beide verzen dan als één geheel beschouwend. Ook in de Mozaïsche wet wordt immers eerst gesproken over het dragen van de gevolgen, die door het enkele feit van het vergrijp zullen intreden, daarna over de door het volk te voltrekken straf. Deze straf is ook in de Novelle van Justinianus de *doodstraf*, ultima supplicia.

„Blasphemelijke woorden en eeden bij God”. Hem kwaad toedichten, Hem omlaaghalen, Hem bezoedelen, „mala verba de Deo dicere” — dat zal waarschijnlijk bedoeld zijn met de „blasphema verba”. Justinianus geeft geen eigen omschrijving van wat hieronder alzoo gerekend wordt; niet onmogelijk is het dus, dat de zin dien de Kerkvaders aan het blasphemare hechtten, ook den Keizer voor den geest zal hebben gestaan. Wel wordt van de godslasterlijke *eeden* iets naders gezegd: als voorbeelden worden opgenoemd het zweren bij de haren, bij het hoofd en bij andere lichaamsdeelen. Het is het vergrijp, aldus de 16de-eeuwsche jurist Le Conte ¹⁾, van de „heiligschennende tong, welke op verfoeilijke wijze God als getuige neemt van haar bedrog”. Altijd is, op het oogenblik der eedsaflegging, de mensch in de verleiding geweest, zich stukken van Gods wezen toe te eigenen. Als men zweert bij het hoofd van God of van Zijn Eeniggeboren Zoon, maakt men dit aan eigen zondige menschelijkheid ondergeschikt. Want men geeft als het ware, voor het geval men in den eed onwaarheid heeft gesproken, of het in den eed beloofde niet zal zijn nagekomen, datgene waar- bij men gezworen heeft, aan vernietiging prijs ²⁾. — Anderzijds zal het grove materialiseeren, dat in een dergelijken eed plaats vindt, door Keizer Justinianus als godslasterlijk zijn beschouwd.

¹⁾ ad Nov. LXXVII.

²⁾ Zie over dezen uitleg v. d. godslasterlijken eed hieronder blz. 93 e.v.

§ 3. LEX WISIGOTHORUM EN CAPITULARIA

De Verzamelingen der Novellen

De ¹⁾ meeste Novellen zijn door Justinianus in de Grieksche taal uitgevaardigd; Nov. 77 was oorspronkelijk gericht tot den praefectus urbis van Constantinopel. Maar na zijn verovering van Italië (535—537 en, na een opstand, definitief in 554) kwamen er ook Novellae Constitutiones in het bijzonder voor dit land. De overige Novellen kregen daar in 554, bij de pragmatieke sanctie „Pro petitione Vigili” eveneens rechtskracht.

Keizer Justinianus zelf heeft geen verzameling van de onder zijn bewind uitgevaardigde Novellen doen uitgeven. Wel werden, deels reeds tijdens zijn regeering, deels daarna, verzamelingen door rechtsgeleerden samengesteld.

In het Byzantijnsche rijk kreeg gezag een Novellenverzameling in Grieksch text, bevattende 168 Novellen, een compilatie welke, op haar vroegst, in de jaren 578—582 is afgesloten. Eerst in het begin van de 16de eeuw werd zij bij de West-Europeesche geleerden bekend, doch waar zij de volledigste bleek, kwam men al spoedig overeen, uit haar te citeeren. Onze Novelle draagt haar nummer 77 dus door haar plaats in deze „*Verzameling der 168 Novellen*”.

Bovendien heeft er in Italië een Latijnsche text bestaan, reeds in 556 afgesloten, en daarom minder (134) Novellen bevattend. Hoofdzakelijk bestaat deze verzameling dus uit vertalingen. Zij is in het jaar 1100 ong. gevonden, waarschijnlijk in Ravenna, en werd naar den beroemden rechtsgeleerde Irnerius in Bologna gebracht, stichter van de school der Glossatoren, waar ook de andere Justiniaansche rechtsboeken van lieverlede systematisch in studie werden genomen. Nadat Irnerius aanvankelijk aan de echtheid getwijfeld had (hij kende de Novellen reeds uit een terstond te noemen derde verzameling), erkende hij haar tenslotte als het *liber Authenticum*, en schakelde haar in in het rechtskundig onderricht. In dezen tijd juist begint de groote verbreiding en het gezag van het Romeinsche recht in de West-Europeesche wereld. Als dus vorsten en juristen uit de latere Middeleeuwen en ook daarna,

¹⁾ Zie voor het volg. Krüger blz. 399 e. v.; Biener passim.

zich ten aanzien van de godslastering op Justinianus beroepen, is hun kennis aan het Liber Authenticum ontleend. Onze Novelle heeft hier het nummer 78.

Ook vóór de dagen van Irnerius waren de Novellen in Italië bekend geweest. Haar gezag had eigenlijk nooit geheel opgehouden. Reeds tijdens de regeering van Justinianus was een Latijnsche, hier en daar verkorte bewerking verschenen van 125 Novellen, het z.g. *Epitome Juliani* (Nov. 77 = Auth. 78 = E. J. 71). Bekendheid met deze verzameling is aan te toonen in vroeg-M.E.sche excerpten van oud recht, zooals de Lex Romana canonice compta (na 825) en een aan Anselmus, aartsbisschop van Milaan (883—897) opgedragen Codex canonum ¹⁾.

De 77ste Novelle in Frankrijk

In Frankrijk en Spanje is het „Justiniaansche” recht eerst in de negende, tiende eeuw doorgedrongen ²⁾. Bij een door den Franschen jurist Muyart de Vouglans ³⁾ geciteerd Capitulare van een der Frankische koningen, mogen we invloed van het *Epitome Juliani* veronderstellen: „Si quis quolibet modo blasphemiam in Deum iactaverit, a praefecto urbis ultimo supplicio subiiciatur. Qui vero talem cognoscens non manifestaverit, similiter coërcetur.”

Duidelijker nog toont de schrijver van het z.g. Decretum Ivonis zijn bekendheid met de Novellen zooals ze in het *Epitome Juliani* verzameld waren ⁴⁾. Ivo, „la lumière et l’oracle de l’Eglise de France de son temps, on pourrait même dire de tout l’Occident” ⁵⁾, geboren 1040, was 1090—1115 bisschop van Chartres. Zijn rechtsgeleerde geschriften bevatten plaatsen uit de Institutiones, de Pandecten en den Codex van Justinianus, en uit het *Epitome Juliani*. In genoemd werk komt de volgende rechtsregel voor (XII, 32) ⁶⁾:

„Si quis per capillam vel barbam Dei iuraverit, vel alio modo contra Deum blasphemia aliqua usus fuerit, officio praefecti urbis ultimo supplicio subiiciatur. Si quis autem hominem talem non manifestaverit, non est dubium quod divina condemnatione similiter coërcbitur”.

Zoowel de Codex Canonum Anselmo dedicata als het Decretum Ivonis zijn belangrijke voorbereidingen geweest tot de eerste sys-

¹⁾ Zie von Savigny § 101. ²⁾ Krüger blz. 418. ³⁾ Loix crim. I blz. 83.

⁴⁾ Zie von Savigny § 106. ⁵⁾ P. L. 161 col. XVII. ⁶⁾ P. L. 161 col. 788.

tematische, niet meer louter opsommende bearbeiding van het Canonieke Recht: het Decretum Gratiani, samengesteld in het midden der twaalfde eeuw ¹⁾).

De Lex Wisigothorum

Wij moeten nog even in den tijd teruggaan. Ook reeds vóór de negende eeuw gold in Frankrijk, met name in het Zuiden, en in Noord-Spanje, Romeinsch recht: vóór-Justiniaansch recht. Onder koning Alarik II (484—507) kwam in het West-Gothische rijk, ten behoeve van de daar levende Romeinen, de Lex Romana Wisigothorum of Breviarium Alarici ²⁾ tot stand, een rechtsverzameling bestaande uit den Codex Theodosianus, de Novellen der laatste West-Romeinsche keizers, Gaius' Institutiones, de Sententiae van Paulus, den Codex Gregorianus en den Codex Hermogenianus. In de latere, voor de Gothen zelf bestemde Lex Wisigothorum ³⁾ (waarschijnlijk voltooid in de jaren 649—652) werd veel uit dit Breviarium overgenomen, doch in geheel omgewerkten en gesystematiseerden vorm, terwijl bovendien veel plaats werd ingeruimd aan oud-Gothisch en ander Germaansch recht. Volgens Von Savigny zijn in de Lex Wisigothorum van zuiver Justiniaansch recht geen sporen aan te wijzen.

Merkwaardig is het daarom, dat in deze Lex Wisigothorum, welke voor de rechtsontwikkeling in W.-Europa van zoo groot belang ⁴⁾ geweest is, een strafbedreiging voorkomt tegen „de laste-

¹⁾ Zie Richter blz. 141 e. v. ²⁾ Zie hiervoor von Savigny §§ 13—23; Krüger blz. 350 e. v. ³⁾ Zie hiervoor von Savigny §§ 24—27.

⁴⁾ wegens de scherpe formulering van voor de Germaansche wereld nieuwe rechtsbeginselen:

Van het beginsel der *persoonlijke* verantwoordelijkheid voor de strafbare daad. „Quod ille solus culpabilis erit, qui culpanda commiserit. — Omnia crimina suos sequantur auctores. Nec pater pro filio, nec filius pro patre . . . ullam calumniam pertimescat” (VI. I. 8).

Van het beginsel der wedervergelding in den vorm der *talio*. „De reddendo talione . . . — Quorundam saeva temeritas saevioribus poenis est legaliter ulciscenda ut dum metuit quisque pati quod fecerit, saltem illicitis invitus absteineat (VI. IV. 3).

Van de opvatting, dat de *wil* constitutief element is van het misdrijf. „Non enim est iustum, ut illum homicidae damnum aut poena percutiat, quem voluntas homicidii non cruentat” (VI. V. 1).

Van het beginsel ten slotte dat, bij moord althans, een *ieder tot aangifte* bevoegd is. „Ut homicidam cunctis liceat accusare” (VI. V. 14).

raars van de Heilige Drieëenheid". En wel in het twaalfde ¹⁾ en laatste boek, dat sterke inwerking vertoont van Canoniek-rechtelijke beginselen en verwantschap met de wetten der West-Romeinsche keizers betreffende het geloofsleven. De beschrijving van het godslasteringsdelict is uitvoeriger dan in de Novelle van Justinianus. Lastering van den naam van Christus, het smaden en versmaden van Zijn lichaam en Zijn Bloed, en, in het algemeen, elke *iniuriarum blasphemia* — krenkende lastering — geuit tegen den Vader, den Zoon of den H. Geest — het zal alles met zweepslagen en verbanning worden gestraft.

„De blasphematoribus sanctae Trinitatis.

Si, ut veritas sacri Evangelii praedicat, prolatum in fratrem contumeliae verbum, iudicio reum adsignat: quanto magis[!] peccantem in Spiritum sanctum divinae animadversionis sententia dampnat, quod irremissibile et hic et in futuro Salvator ipse denuntiat. Et ideo si quis Christi filii Dei blasphemaverit nomen, eiusque sacrum corpus et sanguinem aut contempserit sumendum percipere, aut perceptum visus fuerit reiecisce, vel quamlibet *iniuriarum blasphemiam* in sanctam dixerit Trinitatem, id est in Patrem, et Filium et Spiritum sanctum: tunc instantia sacerdotis vel iudicis, in cuius civitate, castro vel territorio hoc malum exortum fuerit, blasphemator ipse centenis decalvatus flagellis subiaceat, et ardua in vinculis constitutis perpetui exilii coneratur aerumna. Res tamen eius in potestatem Principis redactae manebunt, qualiter in iure eorum, cui eas potestas conferre elegerit regia, inconvulse persistent."

De Capitularia

Ook waar in de *Capitularia* der Frankische koningen van *blasphemia* wordt gesproken, moet niet zoozeer de invloed van Justiniaansch recht, als die van de *Lex Wisigothorum* en van het zich steeds meer ontwikkelende Kerkrecht worden aangenomen. Aan de samenstelling der *Capitularia* werkten zoowel de in het oude Gallisch-Romeinsche recht geschoolde juristen als de geestelijkheid mede.

Merkwaardig is in de *Capitularia* dat het woord *blasphemia* er menigmaal in schijnbaar zeer afwijkende beteekenissen voorkomt.

¹⁾ XII tit. III, 2; in Corp. iur. Germ. I blz. 645.

Soms beteekent het: slechte roep, eerloosheid, schade ¹⁾. Ook vindt men de verbinding „iudicium blasphemare”: in beroep gaan van een vonnis, t.g. iudicium adquiescere ²⁾.

In de Capitularia-verzameling van Benedictus Levita vinden we bij een godslasteringsbepaling den ouden samenhang van godsdienstdelict en zedendelict: „Scire vos convenit quia blasphemiam Deo inrogat qui cum Deo sacrata, vel cum velata femina, se commaculat” ³⁾. Het woord van den Apostel Paulus wordt hierbij aangehaald: „An nescitis, quia corpora vestra templa sint Spiritus sancti? . . . Si quis autem templum Dei violaverit, disperdet illum Deus” ⁴⁾.

Genoemde verzameling, in het midden der negende eeuw op verlangen van Otgar, Aartsbisshop van Mainz tot stand gebracht, heeft zeer grooten invloed gehad op het kerkelijk en wereldlijk recht der daaropvolgende eeuwen. De latere Frankische koningen hebben zich telkenmale op de hier bijeengebrachte „capitularia” beroepen, en eruit geciteerd. Doch later is gebleken, dat Benedictus Levita tusschen de authentieke capitularia ook Mozaïsche en Nieuw-Testamentische rechtsregels ingevoegd had, ook citaten uit het Breviarium, uit den Codex van Justinianus en het Epitome Juliani ⁵⁾.

Een merkwaardige godslasteringsbepaling, welke bij Benedictus Levita voorkomt ⁶⁾, wordt door Baluzius ⁷⁾ voor authentiek gehouden, en schijnt terug te gaan op een capitulare, in 826 door Lodewijk den Vrome te Ingelheim uitgevaardigd. Zij vormt een indrukwekkend bewijs voor de samenwerking van Kerk en Staat in dezen tijd:

¹⁾ Capit. I ann. 802, XIII (Corp. iur. Germ. II blz. 160) . . . quia nullatenus neque Praepositos neque Advocatos damnosos et cupidos in Monasteria habere volumus a quibus magis nos blasphemiam vel detrimenta oriantur.

Capit. I ann. 810, X (t.a.p. blz. 238). De latronibus qui magnam habent blasphemiam [= infamiam], quicumque aliquem ex ipsis comprehenderit, nullum damnum exinde patiatur.

²⁾ Capit. II ann. 805, VIII (t.a.p. blz. 204 e. v.). De clamatoribus vel causidicis qui nec iudicium Scabiniorum adquiescere, nec blasphemare volunt, antiqua consuetudo servetur, id est, ut in custodia reclaudantur donec unum e duobus faciant . . .

³⁾ VI (II) 412, zie Corp. iur. Germ. II blz. 666; P. L. 97 col. 799.

⁴⁾ t.a.p. 424, zie t.a.p. blz. 668. ⁵⁾ Zie Weismann blz. 10 e.v.; von Savigny § 35. ⁶⁾ VI (II) 101, zie Corp. iur. Germ. II blz. 609.

⁷⁾ blz. 647 e. v.

„Si quis quolibet modo blasphemiam in Deum iactaverit, ab Episcopo vel Comite pagi ipsius carceri usque ad satisfactionem tradatur, et publica poenitentia multetur, donec precibus proprii Episcopi publice reconcilietur, Ecclesiaeque gremio canonice redatur”¹⁾).

§ 4. THOMAS VAN AQUINO EN HET CANONIEKE RECHT

I. Thomas van Aquino

Heeft men, tot in de 18de eeuw, de strafbaarheid der godslastering afgeleid uit Leviticus 24 en de 77ste Novelle — de *systematiek* van dit delict ontleende men aan het Canonieke recht, zooals dit na een langdurige ontwikkeling in de 12de en 13de eeuw tot een geordend geheel werd, en aan Thomas van Aquino²⁾).

Met onnavolgbare helderheid van taal en van vorm heeft deze in de *Summa Theologia*³⁾ de zonde van blasphemie systematisch beschreven. Een *vraag* staat telkens voorop, bijvoorbeeld: „Utrum peccatum blasphemiae sit maximum peccatum”. Dan volgen alle argumenten waaruit men tot een *ontkennend antwoord* zou kunnen besluiten. Dan een *Bijbelwoord*, hetwelk al deze schijnredenen met één slag ontkracht. Nadat aldus de weg tot juist begrip geëffend is, volgt de conclusio: het *bevestigend antwoord*, hetwelk vervolgens ook voor de rede aanvaardbaar wordt gemaakt doordat thans één voor één de *tegenargumenten weerlegd* worden.

Uit 1 Tim. 1 : 13⁴⁾ leidt Thomas af, dat blasphemie niet louter uit kwaadwilligheid voortkomt, doch ook duidt op ongeloovigheid. De vraag: „utrum blasphemiam opponatur confessioni *fidei*”: „of

¹⁾ Capitulare Ingilenheimense, Datum, ut coniectura est, anno Christi DCCCXXVI. Capitula Domni Hludouici in Ingilenheim apostolica auctoritate, et Synodali sanctione, omnium clericorum ac laicorum generaliter consensu atque hortatu, decreta (Corp. iur. Germ. II blz. 368 e. v.).

²⁾ Zie Katz blz. 67. ³⁾ II 2 qu. 13.

⁴⁾ Waar Paulus over zichzelf spreekt als over één, „die eertijds een lasteraar, een vervolger en een geweldenaar was. Maar mij is barmhartigheid bewezen, omdat ik uit onwetendheid *in ongeloof* heb gehandeld”.

godslastering in strijd is met de geloofsbelijdenis", moet dus bevestigend worden beantwoord. De conclusio luidt: „*Blasphemiae vitium ad infidelitatem intantum spectat, inquantum per illam homo corde vel ore, secundum intellectum vel affectum, Deo tribuit quae ei non conveniunt vel negat quae ei conveniunt*": „De misdaad der godslastering valt in zooverre onder ongeloovigheid als daar door de mensch, met zijn hart of zijn mond, volgens zijn begrip of zijn gevoel, aan God toekent wat op Hem niet past of bij Hem ontkent wat op Hem wèl past".

Vanuit drie gezichtspunten wordt dus een onderscheiding gemaakt. Allereerst noemt Thomas hier naast de openlijk geuite godslastering (*blasphemia ore*), diegene, welke in de diepten des gemoeds verscholen blijft (*blasphemia corde*). Ook bij de laatste is de *intentie* aanwezig, voor Canoniek-rechtelijke opvatting immers hoofdelement der strafbare handeling.

Vervolgens onderscheidt hij de godslastering naar haar herkomst uit het menschelijk zieleleven: uit het hoogmoedig *verstand* dat alles neer wil halen, of uit een onzuiver, van haat vervuld *gevoelsleven*. „*Uno quidem modo secundum solam opinionem intellectus. Alio modo coniuncta quadam affectus detestatione.*"

Voor al de derde onderscheiding, die naar den *inhoud* der godslastering, is bekend geworden. Rechtsgeleerden en wetgevers hebben haar van Thomas van Aquino overgenomen. Langademige uiteenzettingen over het verschil tusschen het „*attribuere Deo quod ei non convenit*" en het „*removere ab eo quod ei convenit*", keeren, met name in de rechtsgeleerde boeken der 16de, 17de, 18de eeuw, steeds terug. Des te merkwaardiger is dit, als we zien hoe Thomas, na de onderscheiding te hebben gemaakt, haar betrekkelijke onwezenlijkheid aantoonst! Want of men, bijvoorbeeld, Gods *almacht ontkent*, dan wel Hem *onmacht toekent*, maakt volgens Thomas geen wezenlijk verschil., . . . Non differunt nisi secundum affirmationem et negationem: quae quidem diversitas habitus *speciem non distinguit.*"

Men spreekt, aldus Thomas van Aquino, nog van een anderen vorm van godslastering. Namelijk van het toeschrijven *aan de schepselen* van hetgeen aan God eigen is ¹⁾. Deze vorm vertoont echter evenmin wezenlijke verschillen met de beide vorige:

¹⁾ Zie voor dezen vorm hierboven blz. 68 e.v., 71 e.v.; en hieronder blz. 95 e.v.

„Quod autem ea quae sunt *Dei propria*, *creaturis attribuantur*, ad hoc pertinere videtur, quod aliquid *ei attribuitur quod ei non conveniat*. Quicquid enim est Deo proprium, est ipse Deus. Attribuere autem id quod est Dei proprium, alicui creaturae, est ipsum Deum dicere idem creaturae.”

Na bewezen te hebben dat blasphemie *doodzonde* is (peccatum mortale), gaat Thomas de vraag beantwoorden of godslastering de *grootste zonde* is: „utrum peccatum blasphemiae sit *maximum peccatum*”. De tegenwerping kan worden gemaakt dat moord toch ernstiger is. Wat is hiervan? Wanneer men beschouwt het *voorwerp* van de zondige daad, objecta in quae peccatur, dan is godslastering: krenking *Gods*, zwaarder zonde dan moord: kwaad *den naaste* aangedaan. — Ziet men daarentegen naar de aangerichte „*schade*”, effectum nocendi, dan is moord ernstiger. „Plus enim homicidium nocet proximo, quam blasphemia Deo.” — Doch de juiste maatstaf is volgens Thomas van Aquino nog een andere. Een gedachtengang volgend, welke geheel in overeenstemming is met de Canoniek-rechtelijke opvattingen, kent hij aan de *intentie*, het *gerichtzijn van den wil*, beslissende beteekenis toe. De begeerte Gods eer te krenken, is zondiger dan de wil tot het vermoorden van den naaste:

„Sed quia in gravitate culpa magis attenditur intentio voluntatis perversae, quam effectus operis. . . . ideo cum blasphemus intendat nocumentum inferre honori divino, simpliciter loquendo, gravius peccat quam homicida.”

Blasphemia in Sanctum Spiritum

In veel omvattender beteekenis kent de Theologie het begrip blasphemia nog in de verbinding: blasphemia in Spiritum Sanctum, lastering tegen den Heiligen Geest. Hieronder valt niet slechts het uiten van godslasteringen jegens den derden Persoon der Triniteit, doch ook: de uiteindelijke verhardheid, het blijven in de doodzonde tot het stervensuur toe — elk zondigen in bewuste kwaadwilligheid, willens en wetens ¹⁾. — *Al* het bewust onder-

¹⁾ In het Canonieke recht gold met name het moedwillig handelen of spreken tegen de regelen van het Kerkrecht, de sacri canones, als een lasteren van den Heiligen Geest: „Violatores canonum voluntarie graviter a sanctis Patribus iudicantur, et a Sancto Spiritu (instinctu cuius ac dono dictati sunt) dampnantur, quoniam blasphemare Spiritum Sanctum non incongrue viden-

nomen kwaad wordt op deze wijze als éénheid, vanuit één gezichtspunt, beschouwd.

Over deze lastering van den Heiligen Geest schrijft Thomas van Aquino ¹⁾: „Peccare in Spiritum Sanctum dicitur non modo qui quippiam blasphemum dicit contra tres divinas personas vel contra tertiam personam trinitatis, vel finalis impenitentia, seu qui usque ad mortem in mortali peccato perseverat: *sed qui peccat ex certa malitia, eligendo malum*, seu impediendo et a se repellendo quaecunque illum a peccato retrahere possent.”

II. Het Canonieke recht

Godslastering ²⁾ was een *delictum mixti fori*: geestelijke rechter en wereldlijke rechter *beide* vermochten den blasphemant vóór zich te roepen en te straffen ³⁾. „Bei ihnen, aldus Richter ⁴⁾, entschied nach der im fünfzehnten Jahrhunderte entwickelten Praxis die Prävention dergestalt, dasz, wenn der weltliche Richter bereits sein Amt erfüllt hatte, die Kirche nur noch im Beichtstuhl wirksam wurde, während, sobald der geistliche Richter prävenierte, von ihm auch die bürgerliche Strafe verhängt wurde, falls sie nicht zu Leibes- und Lebensstrafe hinaufstieg”.

Het Canonieke Recht, als het geheel van regelen door kerkelijke vergaderingen en ambtsdragers opgesteld (méér bestrijkend dan alleen het kerkelijk leven), heeft invloed geoeffend ook op de seculaire rechtsontwikkeling. Zooals in het Romeinsche rijk der Christelijke keizers de besluiten der Concilies rechtskracht hadden naast de constituties der keizers, zoo golden in het Frankische rijk de canones naast de — door wereldlijke en geestelijke autoriteiten opgestelde — capitularia ⁵⁾. En het Corpus iuris Canonici, waarin

tur qui contra eosdem sacros canones non necessitate compulsi, sed libenter, ut premissum est, aliquid aut proterve agunt, aut loqui presumunt, aut facere volentibus sponte consentiunt. Talis enim presumptio manifestum unum genus est blasphemantium Spiritum Sanctum, quoniam, ut iam prelibatum est, contra eum agit, cuius nisu et gratia sancti canones editi sunt” (Decr. c. 5 C. 25 qu. 1).

¹⁾ II 2 qu. 14. ²⁾ Zie voor het volg. Katz blz. 67 e. v. ³⁾ van Vredenburg blz. 64. ⁴⁾ blz. 802. ⁵⁾ Zie Mommsen, Strafr. blz. 291.

sinds de 14de eeuw de veelheid van een eeuwenlange ontwikkeling tot een geheel was samengevat, werd een erkende bron van het gemeene recht ¹⁾. En zoo was het bijvoorbeeld mede onder den invloed van Canoniek-rechtelijke opvattingen, dat ook de *wereldlijke* rechter de zondige bedoeling, de kwade intentie, als belangrijk element van het misdrijf ging zien.

Decretum Gratiani

Het Decretum Gratiani bevat een canon ²⁾ welks omschrijving der godslastering aan de Novelle van Justinianus doet denken. Onder de blasphemia wordt hier immers mede het zweren bij Gods haren en Gods hoofd begrepen. En ook de bewoordingen waarin hij, die in gebreke blijft eens andermans godslastering aan te geven, met de Hemelsche straffen wordt bedreigd, gelijken in sommige opzichten op die der 77ste Novelle:

„Si quis per capillum Dei, aut caput iuraverit, vel alio modo Blasphemia contra Deum usus fuerit, si in Ecclesiastico ordine est, deponatur, si Laicus, anathemizatur: etsi quis per creaturas curaverit, acerrime castigetur, et iuxta id, quod sinodus diiudicaverit, peniteat. § 1 Si quis autem talem hominem non manifestaverit, non est dubium, quin divina condemnatione coherceatur. § 2 Si episcopus ista emendare neglexerit, acerrime corripiatur”.

Decretalen

Krachtens de Decretalen van Paus Gregorius IX ³⁾ wordt de godslasteraar aan een heilzame vernedering en boetedoening onderworpen:

„Wij stellen vast, dat zoo iemand zich mocht vermeten in het openbaar zijn mond te openen tot een lastering tegen God of een Zijner Heiligen, of, bovenal, tegen de Gelukzalige Maagd, hij door zijn Bisschop zal worden onderworpen aan de hieronder vermelde straf, te weten, dat hij gedurende zeven Zondagen, tijdens de celebrering der plechtigheden van de Mis, voor een ieder zichtbaar staan zal voor de deuren der kerk, als godslasteraar, en dit op den laatsten Zondag zonder overkleed en schoeisel, een riem om den hals gebonden — en dat hij op de zeven daaraan voorafgaande Zaterdagen vasten zal op water en brood, zonder alsdan eenigen

¹⁾ Zie Richter blz. 73 e.v. ²⁾ c. 10 C. 22 qu. 1. ³⁾ c 2, X de maledicis 5, 26.

toegang tot de kerk te hebben. Op elk der bovenvermelde dagen zal hij bovendien, als hij daartoe in staat is, drie behoeftigen hebben te voeden en te verzorgen, anders twee, desnoods één, en indien zelfs daartoe zijn middelen niet toereikend zijn, moet dit in een andere straf worden veranderd, terwijl bovendien, zoo hij weigeren mocht de bovengenoemde boetedoening te aanvaarden en te volbrengen, hem de toegang tot de kerk zal worden ontzegd, mitsgaders, bij zijn sterven, de kerkelijke begrafenis" ¹⁾ ²⁾.

De wereldlijke rechter heeft menigmaal dezen vorm van straf, die reiniging, boetedoening is, overgenomen. Hij zendt den boosdoener met een twee ponds waskaars naar de kerk, hij zendt hem ter bedevaart naar heilige plaatsen in den omtrek, ja hij draagt hem op, de louterende beproeving eener reis naar het Heilige Land te aanvaarden.

Synodale Statuten

Behalve in het Corpus iuris Canonici, vinden we vermaningen en strafbedreigingen tegen godslastering ook in talrijke synodale statuten, welker werking dus plaatselijk begrensd was. De geestelijke overheid zag, zoo blijkt uit enkele dezer statuten, in de godslastering een prijsgeven van de vreeze Gods, en een zich begeven in de macht van den Booze. — „Item — aldus een statuut der „Ecclesia Trecorensis" (van Tréguier) uit den jare 1431 ³⁾ — nonnullis fide dignis referentibus intelleximus, quod, proh dolor! quam plurimi suae salutis immemores, divino timore aut quocumque honestatis decore postposito, non verentur in sui Creatoris contumeliam et Christi fidelium horrorem et scandalum non modicum, eundem Creatorem suum detestabiliter abnegare, seque humani generis inimico publice et damnabiliter donare . . ."

In een ander statuut, uit het jaar 1468, worden de godslasteraars, evenals de godloochenaars en vloekers, met boete en excommunicatie bedreigd ⁴⁾, „ . . . quibus etiam inhibemus ad poenam excommunica-

¹⁾ Ook de wereldlijke rechter heeft zijn taak in aansluiting aan de uitspraak van den Bisschop. De text luidt verder: „Per temporalem praeterea potestatem, coactione, si necesse fuerit, episcopi diocesani adhita contra eum, blasphemus, si dives fuerit, quadraginta solidorum, alioquin triginta sive viginti, et, si ad id non sufficiat, quinque solidorum usualis monetae poena mulctetur, nullam in hoc misericordiam habiturus; quod etiam inter alia communitatum statuta ponatur".

²⁾ De Codex Iuris Canonici van 1918 bevat nog de volgende strafbepaling: (Can. 2323) „Qui blasphemaverit vel periurium extra iudicium commiserit, prudenti Ordinarii arbitrio puniatur, maxime clericus".

³⁾ Statuta synodalia Ecclesiae Trecorensis, in: Thes. Nov. Anecd. IV col. 1137. ⁴⁾ Stat. synod. Eccl. Aeduensis, t.a.p. col. 513.

tionis et sexaginta solidorum Turonensium elemosynae domini cardinalis Aeduensis episcopi applicandorum, et in pios usus convertendorum, ne de cetero nomen Domini nostri JESU-CHRISTI, eius Genitricis et suorum sanctorum qualitercumque abnegent, blasphement, aut turpiter iurent, sicut hactenus ante consueverunt”.

§ 5. HET GODSLASTERINGSBEGRIIP BIJ LATERE WETGEVERS EN AUTEURS; DE PRAKTIJK

Met onvermoeiden ijver hebben de rechtsgeleerden der 16de, 17de, 18de eeuw getracht het godslasteringsdelict en zijn verschillende vormen te formuleeren en te omgrenzen. Wie in enkele van hun werken de paragraphen over de godslastering met inspanning van alle krachten heeft dóórgeworsteld, krijgt eerbied voor het scherpe, geschoolde vernuft, dat daaraan is besteed. — Ook de *continuïteit* der rechtsopvattingen treft, het luttele aantal der, niet zeer essentiële, verschillen. Want wie het groote werk van Muyart de Vouglans: les Loix Criminelles de France, uit het jaar 1780, ter hand neemt, vindt daar in den grond nog dezelfde terminologie, denzelfden gedachtengang, denzelfden stijl, als bij Covarruvias, Damhouder, Berlichius, Carpzovius. Allen bouwen zij voort op het Canonieke recht, op Thomas van Aquino, op het recht van Justinianus, op dat van den Pentateuch. — Hier volgt dan een overzicht van enkele dier eeuwenlang aangehangen opvattingen.

I. De theorieën der juristen

Onder alle misdrijven zijn die tegen den godsdienst de ernstigste; in de theorie en in de wetgeving komen zij op de eerste plaats. Van deze wederom heeft de godslastering den voorrang in vreeselijkheid. „Explicationem criminum merito ordimur ab hoc omnium gravissimo”, aldus Rittershusius ¹⁾. „Onder deeze is toch de misdaad van Godslasteringe een zeer afgryzelyk, vuylaartig en ver-

¹⁾ blz. 673.

foeyelyk misdryf, zynde eene smaadelyke verzetting tegen de Godlyke oppermagt, waarmede geene andere misdaad kan vergeleken worden" ¹⁾). Wyl „Gott, Unnser Schöpfer, obgemeldt, schwerlich darvon beleydiget, und der Menschen Seelen seiner Göttlichen Gnaden ewiglich beraubt und unwürdig werden" ²⁾).

De *strafbaarheid* der godslastering staat buiten elken twijfel. „Want de Overheyd", aldus Benedictus Carpzovius ³⁾), „moet zich tegen de Kerkelyke magt niet slechts gedraagen als een schaap ten opzichte van haare getrouwheyd, maar ook als eene hoederesse en voorstandster met betrekkinge tot haar Overheyds-ampt, het daarop toeleggende, dat het Heylige beschermd worde." De *Schrift* eischt bestraffing — en „Scripture est common ley" (aldus een wet van Hendrik VI, Koning van Engeland) „surquel touts manieres de leis sont fondues" ⁴⁾). — En de machtsdragere, bovenal de keizers van het Heilige Roomsche Rijk, weten zich in deze de hoeders van „die ernsthaft löblich satzung des *Keisers Iustinianus*" ⁵⁾). „En deswegens", aldus, samenvattend, Carpzovius ⁶⁾), „en deswegens is by 't Godlyk recht tegen Godslasteraars de straf des doods ingevoerd, dat naamelyk de zulke buyten de Stad gebragt en gesteenigd wierden, *Levit.* 24 : 13, 14. Waarvan 't Burgerlyk recht geensins afwykt, naar 't welke ook de Godslasteraars met den dood gestraft worden, *Nov. 77. Cap. 1. § 2.*"

Inhoud van het begrip

„Godslastering is een *woord of bedryf* ter verachtinge van God gesproken of uytgevoerd" ⁷⁾). Ook een *handeling* kan dus godslasterlijk zijn. „Neem eens, zo iemand de Bondzegelen van onzen Heere en Zaligmaker JESUS CHRISTUS ontheylige, met op maaltiden of slemp-gasteryen de woorden van 't H. Avondmaal spottender-wyze optezeggen, en 't Brood benevens den Wyn voortdienen, of, zo iemand de beeldtenis van onzen Zaligmaaker met geweld en uyt een boosaartig en lasterend opzet treffe en verscheure" ⁸⁾).

¹⁾ Carpzovius blz. 335. ²⁾ Königliche Satzung von den Gotteslästerern, zu Worms Anno 1495, aufgericht. In: Neue u. vollst. Samml. 2. Th. blz. 28 e. v. ³⁾ blz. 331. ⁴⁾ Zie Blackstone IV ch. 4, blz. 59. ⁵⁾ Bamberg. Halsger. u. Rechtlich Ordnung CXXVII, bij: Boehmer, Med. in C. C. C.

⁶⁾ blz. 336. ⁷⁾ Carpzovius blz. 336. Dit is althans de *saeculaire* rechtsopvatting: de *blasphemia corde* wordt hierin buiten beschouwing gelaten (zie hierboven blz. 84). ⁸⁾ t.a.p. blz. 342.

Noodzakelijk element der blasphemie is *de zeer besliste intentie*. „Blasphemia consistit in dicendo *voluntate, et sponte* contra Deum” (Covarruvias ¹⁾). Niet meer ligt, zooals in oude tijden, reeds in den klank der woorden de blasphemie, het „mis-dadige”, het onheilspellende. De intentie moet op het godslasterlijke gericht zijn, en daarom gelden verzachtende omstandigheden wanneer de bewuste wil niet sterk kan geweest zijn. „Mitigatur vero poena blasphemiae ex ira prolatae, item per lasciviam, vel ebrietatam” ²⁾. Godslasteraar is het hoovaardige, bewust tegen God revolteerende schepsel. In hem leeft de hoovaardij van Lucifer voort. „By Blasphemie”, aldus Joost de Damhouder ³⁾, „was Lucifer, d’edelste van allen creaturen, uyt den Hemel gheworpen. . . .”

De blasphemant loochent dus Gods bestaan niet: hij haalt God naar beneden, of plaatst zichzelf omhoog naast Hem. Steeds is de godslastering van den geloovige als de typische vorm van godslastering beschouwd. Covarruvias ⁴⁾ beroept zich te dezen aanzien op den tweeden Brief van Petrus (2 : 21), waar wij lezen: „Want het ware voor hen beter geweest, indien zij geen kennis hadden verkregen van den weg der gerechtigheid, dan dat zij, na die kennis verkregen te hebben, zich afwenden van het heilige, hun overgeleverde gebod”.

De onderscheiding: „remove” (adimere) — „attribuere”

Het is ondoenlijk, van de historie aller onderscheidingen: in middellijke en onmiddellijke ⁵⁾ godslastering, in blasphemia imprecativa, heretica, probrosa — etc. etc., zelfs maar een samenvatting te geven. — Bepalen we ons tot de beroemdste onderscheiding, welke wij reeds aantreffen bij Thomas van Aquino: Godslasteraar is hij, die in God ontkent het bestaan van hetgeen Hem eigen is — en hij, die aan God toeschrijft wat Hem vreemd is.

1. remove

Zoo is een uiting waaruit een *loochening van Gods almacht* blijkt, een godslastering van den eersten vorm: „si Deo adimitur, quod ei

¹⁾ blz. 253.

²⁾ Matthias Stephani ad artic. CVI C.C.C.; zie ook Boehmer, Elementa.

³⁾ cap. LXI 6 e. v. ⁴⁾ blz. 251.

⁵⁾ Berlichius 2: „Blasphemia autem sive crimen laesae Majestatis divinae sit vel immediate in Deum, vel mediate, ut quando quis maledicat per passionem, aut vulnera Christi”.

proprie convenit" ¹⁾. De 16de-eeuwsche Spaansche jurist Covarruvias ²⁾ geeft als voorbeeld hiervan den uitroep „à despecho de Dios", Gode ten spijt ³⁾. Evenmin kan van God worden weggedacht Zijn *Voorzienigheid*. Wie dus openlijk en hardnekkig beweert, dat alles *door toeval* tot stand komt („DEUM non habere providentiam de rebus seu actibus humanis, sed omnia evenire et accidere hominibus casu"), begaat het crimen blasphemiae ⁴⁾.

Onder deze categorie zal men oorspronkelijk ook begrepen hebben de uitingen van den wanhopigen mensch, die in opstand komt tegen zijn levenslot, eigen schuld daaraan voorbijziend, en die „te keer gaat" tegen zijn God: „*verachtelijk van Hem spreekt*" ⁵⁾. — Later onderkende men hier een bijzonderen vorm van blasphemie; zoo ook thans bijvoorbeeld nog Prof. Geesink in zijn „Gereformeerde Ethiek" ⁶⁾.

De 16de-eeuwsche jurist Le Conte ⁷⁾ zet uiteen, hoe aan dergelijke uitingen eer een algeheele gemoedsverbijstering dan een boosaardige wil ten grondslag schijnt te liggen: „Lex praesumit talia in Deum convitia magis ex animi quadam vel perturbatione, vel levitate ex consuetudine, vel denique prava institutione, quam perniciosa voluntate oriri". Zeer algemeen werden deze wanhoopskreten tegen het einde der Middeleeuwen. Vermeld zij een sprekend geval uit het jaar 1485, door Schletter ⁸⁾ medegedeeld:

„Ein ‚Karnmann' Hans Hofmann, hatte Gott, Christum und die Jungfrau Maria, ‚mit unmenschlichen, grausamen und zu viel groben Worten geschmäht' und insbesondere gesagt: ‚tausend und aber tausend Teufel sollen ihn hinführen, Gott vermag nichts, der Teufel nichts, so vermag auch Christus nichts, und er sei gewesen ein Mensch als ein ander Mensch; . . . so sei Maria eine Frau als eine andere Frau gewesen, und wenn sie hier bei ihm wäre, so wolle er mit ihr als mit einer andern'. Hiernächst habe er Gott und

¹⁾ t.a.p. ²⁾ blz. 251.

³⁾ Zoo ook Menochius, cas. CCCLXXV 4, 5: „al dispetto d'Iddio farò questo". Hoe subtiel en precies men redeneerde, blijk uit een onderscheiding welke dezelfde rechtsgeleerde opstelt: „Aut proferuntur verba super eo quod nec ipse Deus potest, et tunc blasphemia non est". Volgen eenige moeizaam geconstrueerde voorbeelden.

⁴⁾ Aldus de Protestantsche jurist Berlichius t.a.p. ⁵⁾ Moorman I 1 XII.

⁶⁾ Zie hieronder blz. 219. En het is de eenige vorm die thans, sinds art. 147 sub 1° Sr. van kracht is, strafbaar kan zijn.

⁷⁾ ad Nov. LXXVII. ⁸⁾ blz. 63.

seinen heiligen fünf Wunden und der Jungfrau Mariä die Drüß und die Beulen geflücht und darauf ausgespeit. (Strafe: Feuertod nach vorherigem Pranger und Zangengriffen)."

Ook in het rampspoedige begin der 17de eeuw kwamen uit de Deutsche landen de verwenschingen los ¹⁾:

„Was ist das für ein Gott, wie hält er Haus, er läßt blühen und verdorren . . . , wenn er nicht besser wollte haushalten, so möchte er einen andern an seine Stelle schaffen";

„Unser Herrgott hat noch ein Jahr zu regieren, darnach hat er ausgeherrscht, es wird darnach wohl besser werden";

„Der Donner und Blitz solle Gott im Himmel erschlagen und vom Himmel herabwerfen".

Wel nergens werd de onmacht tegen het lot heviger doorleefd dan bij dobbel- en kaartspel. „Hat ein Töpfersgesell, als er gespiellet, Gott gelästert mit nachfolgenden Worten: so Gott nicht so hoch droben wäre, so wolte er sich mit ihm hauen, als ein Schalk mit dem andern . . . " ²⁾.

2. attribueere

Godslasterlijk is verder het *Gode toeschrijven wat met Zijn wezen niet overeenkomt*, „quod eius proprietatibus non convenit". Berlichius noemt als zoodanig die uitingen of daden waaruit blijkt dat men God onmacht, onrechtvaardigheid, onverstand, sterfelijkheid, wreedheid, kwaadwilligheid toedicht; bijvoorbeeld „Ich will das Gott zum hohn oder trotz thun" ³⁾. — Covarruvias ⁴⁾ noemt hier de bezwering „por vida de Dios" — „bij al Zijn leven". Zij houdt in een schandelijke belijdenis van Gods eindigheid; want voor het geval, dat ik hetgeen ik bezworen heb te doen, niet kan volbrengen, geef ik ook Gods leven prijs. „Deinde ex his verbis significatur, vitam Dei posse finiri, et eum mortalem esse, quod admodum blasphemum est" ⁵⁾.

In dezen zin is ook het zweren bij het hoofd van Christus een godslastering — daarmede geeft men immers te kennen, dat daaraan iets kwaads kan overkomen. „Capiti Dei malum imprecatur, si falsitas assertioni subsit": „Men smeekt onheil af op het hoofd van God, voor het geval dat onwaarheid aan de verzekering ten

¹⁾ t.a.p. blz. 64 e. v.

²⁾ Döpler, Theatrum poenarum XLIV 16 bij Nebbens Sterling blz. 56.

³⁾ Berl. 1. ⁴⁾ blz. 251. ⁵⁾ Zoo ook Menochius cas. CCCLXXV 12 „per la vita di Dio".

grondslag ligt" ¹⁾). Evenzoo geeft de uitroep „mal grado aya Dios" blijk van de schandelijke veronderstelling, dat het kwaad (malum) op het Goddelijke eenigen vat heeft, dat het Goddelijke kwetsbaar is. Dit is, wij lazzen het reeds bij Augustinus, een groote godslastering ²⁾).

Berlichius onderscheidt van deze categorie die uitingen waarin Gode wordt toegeschreven wat aan Hem *tegengesteld* is, „quod eius essentiae est contrarium, puta si quis dicat, quod Deus habeat corpus, ossa, caput, oculos, manus et alia membra, et per ea iurat" ³⁾). Muyart de Vouglans ⁴⁾) splitst een soortgelijk onderbegrip af: het Gode toeschrijven wat *slechts het schepsel eigen* is. Onder deze categorieën brengen zij het lasterlijk zweren bij Gods hoofd, oogen, handen. Want God is Geest, en Hij heeft geen menschelijk lichaam.

Dit lasterlijk vloeken en zweren was zeer verbreid. Overtalrijk zijn de strafbepalingen welke vooral de stedelijke overheden daartegen uitgevaardigd hebben. Een goed voorbeeld is een keur van Luzern uit het jaar 1425 ⁵⁾). „Wer aber swert, es si man oder wib, ungewonlich bi unserm herrn sim liden oder marter, oder bi sinen wunden, oder bi unser frowen gelider oder ungewonlich von den heiligen, Den sol man in das Halsisen stellen und swemmen. Wer aber, dz ieman vast ubel und so groblich swür, den wolt man ouch darnach straffen an sim lib, als dem ein rat düchte." Al waren dan, zooals hier, aan het onheilig zweren en vloeken vaak afzonderlijke strafbepalingen gewijd, in de theorie begreep men, overeenkomstig het Justiniaansche en het Canonieke recht, dit veelal onder de godslastering: „Sic blasphemiae quoque species est iurare per capillum & caput Dei Nov. 77. Iustinianus enim non voluit pati, sacrilegam linguam, quae fraudis suae testem Deum impie adscivit, impunitam esse" ⁶⁾). — Zoo werden ook in de Zwitsersehe „Einung um bös Schwür" van 1517, verboden de „schantlichen bösen Schwür, damit Gott so jämmerlich gelestert wird" ⁷⁾). Het relaas van zoo een vloeker, die alle machten van hemel en hel ter hulpe roept, moge nog volgen:

„Wie ein gotschwerer gestrafft worden ist.

Jorg Dors ist zu Vorcheim vencklich einkommen, darumb das

¹⁾ Covarruvias blz. 251. ²⁾ t.a.p. ³⁾ Berl. 2. ⁴⁾ Loix Crim. I blz. 82.

⁵⁾ Bij v. Segesser blz. 658. ⁶⁾ Le Conte ad Nov. LXXVII.

⁷⁾ Bij Osenbrüggen, Alamann. Strafr. blz. 384.

er nachvolgende gotschwur gethann, Nemlich das euch gots velen-tin ¹⁾ got schent, das dich gots hirn schent, das dich gots marter schent, gots tropff, gots leichnam gots, Sandt Valentin, das parle, umb solche sein gethane schwür, der er mit glaubirdigenn personen vberwiesen, ist gestrafft, hat ein ewige urphed gethann, mit rutten außgehauen, unnd im das landt funff jar lang verpot-ten. Act. am Mitwochen nach matthei Anno 1510'' ²⁾.

Men zag zulke bezweringen en vervloekingen niet slechts als misdadig, doch ook als *gevaarlijk* voor dengene op wiens hoofd zij neerkwamen.

Eduard Osenbrüggen ³⁾ vermeldt, hoe de Overheid zich ook moest keeren tegen hen, die „in solche Vermessenheit ausbrechen, dass sie nicht scheuen ihren Nebenmenschen etwan umb geringen Sachen wegen *in das Josaphatsthal zu laden*“. In dit dal van Josaphat zal, volgens den profeet Joël (3 : 12), het Wereldgericht plaats vinden. „De Heer zal daar zitten, om te rigten alle Heidenen van rondom“. Riep men nu, in een vervloeking, iemand op naar het dal van Josaphat, dan kon dit voor den vervloekte doodelijk wezen. In het bijzonder, wanneer de vloek uitgesproken werd door een terdoodveroordeelde op het schavot. De schepen die Meister Hans Motschon veroordeeld had en die door dezen werd opgeroepen over een jaar naar het dal van Josaphat te gaan, kwam ook juist na een jaar te sterven!

Deze vormen van godslastering komen hierin overeen, dat het Goddelijke erin *omlaag* gehaald wordt, verwenscht, bezoedeld, of met menschenmaat gemeten. De mensch tracht het Goddelijke in zijn macht te brengen. — Daarnaast beschrijven Berlichius en anderen nog een afzonderlijken vorm van godslastering ⁴⁾. Hier gaat het niet om woorden en daden waarmede de mensch God naar omlaag trekt, doch om woorden en daden *waarmede de mensch zichzelf omhoogtilt*! Hier grijpt de mensch buiten de grenzen die hem gesteld zijn, hier grijpt hij boven zijn zwakke krachten. „Ten vierde“, aldus Berlichius, „haalt men zich de schuld van blasphemie op den hals, *wanneer aan de Creatuur iets wordt toegeschreven, wat Gode eigen is*“ ⁵⁾. Merkwaardig zijn de voorbeel-

¹⁾ „(Sandt) Valentin“ en „das parle“ (= Barlebaen) zijn benamingen voor den Booze. ²⁾ Bij Hohbach blz. 246. ³⁾ Studien blz. 333 e. v.

⁴⁾ Zie reeds Thomas v. Aquino hierboven blz. 84 e. v.

⁵⁾ Quarto blasphemia contrahitur, quando creaturae attribuitur, quod Deo appropriatur, puta, si dicatur, quod imago det gratiam, creatura aliqua ex se futura pronunciet, homo sit omnipotens, &c. (Berl. 2).

den welke deze Protestantsche jurist geeft. Godslastering is het bijvoorbeeld, „indien iemand zegt dat een beeltenis genade schenkt”. Dit is de zonde van de Katholieken tegen het Tweede Gebod. Maar ook is het godslastering, „indien iemand zegt, *dat het scheppsel uit zichzelf iets toekomstigs kan voorspellen*”, of indien iemand zegt, dat de mensch „*almachtig is*”. Dat is niet alleen de zonde van vermetelen en waanzinnigen, dat is ook de zonde van allen die naar de diepe geheimen zoeken, zooals de astrologen en de alchimisten, en van allen die in zich weten een zelfstandigheid, een autonome scheppingskracht.

Het Goddelijke omlaaghalen — zichzelf omhoog heffen: de onderscheiding welke we reeds vonden bij Augustinus ¹⁾).

II. De straffen

De doodstraf

Godslastering, beschouwd als het allerzwaarste misdrijf, wordt in beginsel met den dood gestraft. Steeds weer vinden we met een beroep op Nov. 77 en Lev. 24 den gedachtengang: wanneer men tegen den wereldlijken heerscher zich niet keeren kan zonder dat men zijn leven verbeurt, hoeveel te eer moet dan de krenking die den Schepper en Bestuurder van het Al wordt aangedaan, geboet worden met den dood ²⁾).

Dr. Ernestus Cothmann ³⁾, professor te Rostock in het begin der 17de eeuw, acht de doodstraf ook voor de berouwvolle godslasteraars in sommige gevallen noodzakelijk, „opdat de aarde die zij door hun godslasterlijke uitspraak bezoedeld hebben, gereinigd worde, en de beleediging, die ook den elementen zelf is aangedaan, streng worde gestraft”: „Proinde blasphemantes, qui nullo religionis praetextu, voce impia, et mente improba blasphemiam in Deum dixerunt, etsi poenitent, nihilo minus gladio feriendi sunt, ut terra, quam blasphema sua voce contaminarunt, expurgetur, et iniuria ipsis etiam elementis facta severe puniatur”. En Cothmann wijst ook op *praktijk der doodstraf* in zijn tijd ⁴⁾. „Sic in blasphemus capitis poena animadvertendum esse Scabini Lipsiensis

¹⁾ Zie hierboven blz. 71 e.v. ²⁾ Bijv. Carpzovius blz. 336.

³⁾ blz. 119. ⁴⁾ blz. 109.

aliquoties responderunt” „En toen in deze streken een man van verdorven en losbandigen levenswandel, uit de herberg komend en door de overvloedig gevallen sneeuw verhinderd om dadelijk door te loopen, op godslasterlijke wijze schimpende woorden tot God had gesproken en meerdere malen had herhaald, en die zaak voor ons rechtsprekend college gebracht werd, hebben wij als uitspraak gegeven dat de man onthalsd moest worden. Hetgeen geschied is.” — Ook Carpzovius ¹⁾ (geb. 1595) wil reeds bij de eerste godslastering „de uysterste straf, of de straf des doods” zien toegepast. Wij mogen dus aannemen, dat Menochius’ opmerking: „hodie tamen poena haec in desuetudinem abiisse videtur” (1576)²⁾ nog niet met de werkelijkheid in overeenstemming was. — In den loop der 17de eeuw zal de toepassing der doodstraf echter wel steeds minder zijn voorgekomen, hetgeen Le Conte ³⁾, spijtig naar het mij lijkt, toeschrijft aan „de aftakeling van godsdienst en rechtvaardigheid”: „Hodie consuetudine fere generali ob defectum religionis et iustitiae non amplius servari poenam capitalem . . . Sed arbitrarie hoc crimen punitur.”

Vaak heeft de rechter de keuze gehad tusschen doodstraf en verminkingsstraf. Zoo volgens de Carolina, en volgens enkele verordeningen die daaraan voorafgaan en die daarop volgen ⁴⁾.

Verminking of verwijdering van de tong

Een straf welke aan het delict van godslastering *eigen* was, bestond in het uitsnijden, uittrekken of doorboren van de tong. Zooals de ketters altijd verbrand zijn, zoo vindt men door de eeuwen en overal de tongstraf bedreigd tegen hen, die hun spraak misbruiken om God te lasteren. Wellicht reeds in een wet uit de negende eeuw, die afkomstig zou zijn van Kenneth, Koning der Scotten: „Qui Dei nomen, divorumve [der Heiligen], regis, aut tribus suae ducis, blasphemia laeserit: ei linguam abscindito” ⁵⁾.

Het Stadsrecht van Weenen uit het jaar 1221 bevatte een dergelijke strafbepaling: „Qui dominum deum et sacros suos vituperavit ⁶⁾, abscindetur ei lingua et non liceat sibi eam redimere

¹⁾ blz. 336. ²⁾ cas. CCCLXXV 26. ³⁾ ad Nov. LXXVII.

⁴⁾ Zie hieronder blz. 99 e.v. ⁵⁾ Spelman Tom. I blz. 341.

⁶⁾ De tongstraf is dus oorspronkelijk niet uitsluitend godslasteringsstraf. Men vergelijkte het Stadsrecht van Passau (1300) „wer Gott oder die heiligen schült oder vater und mutter”, en het Weensche Stadsrecht van 1278: „Item,

ullo pretio" ¹⁾). „Man sol einem gottschelter", aldus het Middel-eeuwsche Stadsrecht van Regensburg — „dy zung an einen haken datz den nakh ausziehen" ²⁾). August van Saksen bepaalde nog in het jaar 1572, dat „die Benehmung etlicher Glieder... auf die Zunge, damit die Lästerung gewirkt, zu verstehen seinen" ³⁾).

Toen ook de doodstraf nog gebruikelijk was na godslastering, kon de doorboring van de tong een strafverzwaring beteekenen. Berlichius deelt mede: „20. Junii Anno 1530. quendam blasphematorem nominatum Philippum Hualt de Giraudem, prius eius lingua perforata, fuisse vivum concrematum, et item alium, qui solum contra virginem Mariam verbum iniuriosissimum protulerat, decapitatum" ⁴⁾).

Andere symbolische straffen

De zin van de tongstraf is, dat de schuld dáár moet worden uitgesneden of uitgebrand, waar zij tot uiting is gekomen. Doch de schuld kan ook, met analoge symboliek, worden *aanvaard en beleden*. In de „Franckenhäusische ietzt noch geltende Statuten vom Jahr 1558" vinden we hiervan een merkwaardig voorbeeld ⁵⁾:

„XXI. Art. Von Gotteszlesternn.

Ein Gotteszlesterer der da flucht unndt schweret, bey dem Heiligenn Sacrament, wunndenn, marter unndt leidenn Christi, unndt saelligmachersz, bey den elemenntenn, oder sonnstenn wider Gotesz unndt der heiligenn ehre, der soll vier wochenn jm gefengnusz sitzenn, mit waszer unndt brodt gespeiset werdenn, darnach auch jm Rath *seinn maull straffenn* unndt sagenn, er habe gesünndiget unndt unnrecht gethann."

„Im Rat", voor de vroede vaderen dus, moest de roekelooze zijn mond „*straffenn*". Dit zinrijke woord beduidde oorspronkelijk: met kracht effen maken, vereffenen. Hier werd wellicht de vorm eener eenvoudige zelfkastijding gekozen: een slag op de eigen mond, waarna de schuldbewuste, wat hij sprekende misdaan had, nu ook sprekende moest trachten goed te maken.

qui dominum nostrum Deum, gloriosam Dei genitricem Mariam Virginem vel Sanctos vel Principes Romanos blasphemaverit. . ." (bij Günther Abt. I blz. 259).

¹⁾ Bij Günther, Wiederverg. Abt. I blz. 258. ²⁾ t.a.p.

³⁾ Bij Günther t.a.p. Abt. II blz. 63; zie ook Osenbr., Stud. blz. 294 e. v.

⁴⁾ Berl. 53. ⁵⁾ Bij Walch blz. 339 e. v., zie ook Stobbe blz. 284.

Deze terugkeer, met gelouterden wil, tot de werkelijkheid van de gepleegde daad, vinden we ook in een ouden rechtsregel van het Kanton Glarus¹⁾: „.... Und soll dann der so geschworen hat, von Stund an *in derselben Fussstapfen niderknüwen und das Erd- rich küssen*”. Rechterlijke dwang voert den dader tot de plaats van zijn daad terug. Daar waar hij neerknielt, heeft hij eens gezondigd. Daar vindt nu de vergelding plaats: de verzoening met de aarde, wier lijden hij had helpen vermeerderen.

In deftiger trant vond een dergelijke ceremonie nog in den aanvang der 18de eeuw in Zürich plaats. Hier was de boetedoening een aangelegenheid van de geheele stad, en daarom was er een vaste plaats, aan het Meer, voor aangewezen. In den „Unholdenhandel” van 1701 vinden we het volgende vonnis²⁾:

„Weil er mit schnödem Missbrauch des hohen Namens Gottes sich gröblich versündigt, soll er durch zwei Stadtknechte aus dem Wellenberg an die Schiffflände geführt werden, alda die Erde küssen, in dem Fischmarkt, allwo ihm unter Augen seine hinter ihm gefundenen Büchlein und Bündel durch den Meister verbrannt werden sollen, den Erdkuss wiederholen, hernach künftigen Sonntag in der Kirche zu Glattfelden unter den Kanzel gesetzt, vom Herrn Kammerer B. die Predigt auf ihn gerichtet und einer ganzen Gemeinde die Schwere dieser Sünde nachdrucksam erklärt werden”³⁾.

III. Voorbeelden van wetgeving

Godslasteringswetten van de Keizers Maximiliaan en Karel V

De wetgever heeft zich veelal nauw aangesloten, zoowel bij de Canoniek-rechtelijke opvattingen, als bij de theorieën der juristen. Slechts de strafbedreigingen vertoonen grooter verscheidenheid. Als voorbeeld⁴⁾ diene hier de strafwetgeving van de Keizers Maximiliaan en Karel den Vijfden. Rechtsregelen betreffende godslastering volgden elkaar tijdens hun regeeringen snel op.

¹⁾ Bij Osenbr. Alamann. Strafr. blz. 385. ²⁾ t.a.p. blz. 385 e. v.

³⁾ Zie voor den invloed van het Can. recht op deze en andere reinigende en verzoenende straffen hierboven blz. 87 e. v. ⁴⁾ Zie ook blz. 140 e.v.

Maximiliaan's „Königliche Satzung von den Gotteslästerern" ¹⁾ van 1495 opende de rij. Strafbaar werden gesteld „... eytel oder Lästerwort, und Schwür bey Gott, seiner Heiligen Marter, Wunden, oder Gliedern, der Jungfrau Mariä, und seiner Heiligen". Deze formuleering schijnt ontleend te zijn aan de Decretalen ²⁾; de vermelding van gemoedsbeweging en dronkenschap als verzachtende omstandigheden aan het Decretum Gratiani ³⁾; de verwachting van Gods toorn aan de Novelle van Justinianus.

In het Reichs-Abschied van Trier (1512) ⁴⁾ werden de vormen van blasphemie, nog niet zeer systematisch, aldus opgesomd: „also daß er GOtt selbst Lästerung oder Unehre zulegt, oder seiner Allmächtigkeit Mißbietung oder Verminderung thät, oder GOtt dem Allmächtigen, seiner Mutter Mariä, und seinen Heiligen fluchet, als ob GOtt ein Ding nit vermöcht, oder nicht gerecht wäre, oder der Mutter GOttes solches mit ihrem Kind zulegt, oder die lieben Heiligen verachtet, oder bey der Marter, oder Wunden GOttes, seiner Krafft, Macht, und dergleichen freventlich schwüre. . . . So dann solche GOttes-Lästerung ohn Mittel in GOtt geschehe, sollen sie am Leib gestrafft werden".

Aan de „Reformation guter Policey" van Augsburg (1530) ⁵⁾ was evenwel reeds duidelijk de bekende onderscheiding ten grondslag gelegd: „Darauff ordnen und setzen Wir, so jemand, weiß Stands der wäre, hinführo GOtt zumessen wird, das seiner Göttlichen Majestät und Gewalt nicht bequem, oder mit seinen Worten dasjenig, so GOtt zusteht, abschneiden wolt, alsob GOtt ein Ding nicht vermöcht, oder nicht gerecht wäre, GOtt seine Heilige Menschheit oder darin fluchet, oder sonst dergleichen freventliche verächtliche Läster-Wort, ohn Mittel, in oder wider GOtt, sein allerheiligste Menschheit, oder das göttliche Sacrament des Altars, oder Läster-Wort ohn Mittel wider die Mutter Christi Unsers Seligmachers redet, daß der oder dieselbe durch die Oberheit des Orts, da solches geschehen, erstlich vierzehn Tag mit Wasser und Brod in Thurn gestrafft. . . ." Bij eerste recidive volgt een vermogensstraf, „... und ob die zum drittenmal mit solcher Gottslästerung verbrechen, alsdann sollen sie an ihrem Leben,

¹⁾ In: Neue u. Vollst. Samml. II. Theil blz. 28.

²⁾ c. 2. X de maledicis 5, 26; zie Katz blz. 67 e. v.

³⁾ c. 9 C. 22 qu. 1. ⁴⁾ In: Neue u. Vollst. Samml. II. Th. blz. 141.

⁵⁾ t.a.p. blz. 332 e. v.

oder Benehmung etlicher ihrer Glieder, wie sich das nach Gelegenheit solcher geübter Gottslästerung und Ordnung der Recht eignet und gebührt, peinlich gestrafft werden."

Tenslotte artikel 106 van de *Constitutio Criminalis Carolina* (1532)¹⁾, dat ook bij de eerste overtreding weer de strengste straffen mogelijk maakt. Het delict van godslastering staat in het speciale gedeelte van dit wetboek vóóraan. Toch is reeds, onder den invloed der Hervorming, begrenzing merkbaar: beschimping van de Heiligen²⁾ en van het Sacrament des altaars wordt in de *Carolina* niet meer als strafbare godslastering genoemd. Ook het ongeoorloofd zweren wordt, *in deze Rijkswet althans*, niet meer strafbaar gesteld.

„Wie gottschwerer oder gotslesterunge gestrafft werdenn solenn.

„Item so einer got zumisst, das got nit bequem ist, oder got mit seinen Worttenn, das jme zusteet, abschneidet, der allmechtigkeit gottes, sein heillige Mutter, die Jungkfraw Maria schendet, Solenn durch die Amptleute oder richter von Amptswegen angenommen, jngelegt vnd darumb ann leip, leben oder glidern nach gelegenheit vnnd gestallt der personen vnd lesterung gestrafft werden...."³⁾.

Locale strafbepalingen tegen het vloeken

Strafbepalingen en vermaningen tegen het lasterlijk zweren en vloeken vaardigde bijkans elke stedelijke overheid uit. Slechts één voorbeeld uit vele: de considerans eener Neurenbergsche verordening uit de 14de of 15de eeuw⁴⁾:

„Es haben gesatzet der Schultheizze und di burger vom rat vestiglich durch merung aller seligkait und got ze lob, daz man alle

¹⁾ Bij Kohler-Scheel blz. 57 e. v.; voor nog andere g.l.-bepalingen uit dezen tijd zie Chardon blz. 31 e. v. ²⁾ Nog wèl in de *Bambergensis* § 127.

³⁾ Voor de Duitsche landen was tot in de 19de eeuw deze wetgeving bron van recht! Zie bijv. *Jahrb. der deutschen Rechtswiss. und Gesetzgebung* IV (1858) blz. 24: „Das Ober-Appellationsgericht zu Cassel hat in dem einfachen Ablägern der Existenz Gottes — gemeinrechtlich unter Bezug auf Nov. 77 Cap. I, Polizei-Ordnung v. J. 1530 I. v. J. 1548 I. v. J. 1577 I und Art. 106 der *Carolina* — eine Gottesslästerung gefunden und eine Ausnahme nur dann anerkannt, wenn es an der *vorsätzlichen* Darlegung einer Geringschätzung christlichen Glaubensgegenstände mangle”.

⁴⁾ Bij Baader blz. 68. Zie een ander voorbeeld hierboven blz. 93.

lose gewonheit mit worten lazzen sol, und sunderlich wollen si niht, daz furbaz iemant mer swer bei gotz leichnamen, bei seinem haubt, bei seinem hertzen, bei seinem plüt und ouch bei andern seinen gelidern, und bei andrer creature, di man got zu smacheit nennet, noch bei den newen swurn, der ietzunt vil in der werlt ist." Gedreigd wordt „mit zungen auzsneiden, mit oren absneiden und mit andrer swerer püz...."

IV. De toorn Gods als dreigingen als werkelijkheid

Diep geworteld was gedurende al deze eeuwen de overtuiging, dat God de schennende, kleineerende, hoovaardige woorden van den lasteraar op de volksgemeenschap wreekt. Keizer Justinianus ¹⁾ had het reeds uitgesproken: daar ontstaan „hongersnooden en aardbevingen en epidemieën" ²⁾. — Onheilsstormen, aldus, meer in het algemeen, de Frankische Koning Gunthram een halve eeuw later, verslinden mensch en dier, als de vreeze Gods verdwenen is. „... Ex hoc procul dubio indignatione coelesti per diversas seculi tempestates homines ac pecora aut morbo consumi censentur aut gladio, dum divina iudicia non timentur": „Daarom worden, ongetwijfeld ten gevolge van den goddelijken toorn, door verschillende schrikkelijke gebeurtenissen van deze wereld, menschen en dieren geacht òf door een ziekte om te komen òf door het zwaard, doordat namelijk Gods rechtspraak niet wordt gevreesd" ³⁾. En als een eentonig refrein komt in de wetteksten uit latere eeuwen de verzekering voor, dat, dezen vermetelen ongestraft te laten uitspreken, steeds ten gevolge heeft gehad „plusieurs grands scandales, dommaiges et inconveniens comme guerres, famines, pestilences, stérilité des biens de la terre et autres grands maux et inconveniens" ⁴⁾, „de grandes playes et percucions" ⁵⁾, „plu-

¹⁾ Zie hierboven blz. 76.

²⁾ Verg. in verband hiermee het recht der M.-E.sche Italiaansche steden, bijv. dat van Orvieto „quia per blasphemias subversiones terrarum, terrae motus et pericula humano generi oriuntur" (bij Kohler, Studien II blz. 17).

³⁾ Guntchramni regis Edictum anno 585. Nov. 10, bij Boretius I blz. 10 e. v. ⁴⁾ Ordonn. van Karel VIII (1493), Recueil général XI blz. 252 e. v.

⁵⁾ Ordonn. van Lodewijk XI (1478), t.a.p. X blz. 805 e. v.

sieurs afflictions et tribulations" ¹⁾. Zoo spraken de Fransche koningen uit de 15de eeuw. — Maximiliaan van Oostenrijk ²⁾, zich beroepend op „Weyland Kayser Iustinianus, unser Vorfahr am Reich löblicher Gedechnüs", wees op de afschuwelijke ziekten welke God zendt. „Unnd ißt bey Unsern Zeiten, als offenbahr ist, dergleichen viel und mancherley Plagen und Straff gefolgt, und sonderlich in diesen Tagen schwehre Kranckheiten und Plagen der Menschen, genannt die böse Blasen, die vormalß bey Menschen Gedächtnüs nie gewesen, noch gehört sind, aus dem Wir die Straff Gottes billich bedencken" — Calvijn ³⁾ herinnerde in één van zijn godslasteringswetten de Geneefsche magistraten aan het onheilswoord van den profeet Jesaja: „affin que l'exclamation de Isaie contre les dominateurs de la terre ne soit estendue sus ledict magistrat a deffaulte de non avoir de tout poveroir reprimé tieulx blasfemes detestables". — Hoe zouden ook de Staten van Holland niet in dezelfde vreeze hebben moeten leven: zedenmisdriften, Zondagsschendingen, braspertijen en godslasteringen gaven God immers rechtvaardige reden, „om gelijk hy nu ons meermalen van naby hadde gedreyght, sijnen Kandelaer uyt het midden van ons wegh te nemen, en sijn Koninghriek van ons over te brengen tot een ander Volck, dat beter Vruchten soude dragen" ⁴⁾.

Men begrijspe wèl: dat alles was geen theorie, geen vreesaanjaging — men zag het gebeuren. „In dem basler Verbot des Schwörens und Fluchens von 1490", aldus een voorbeeld van Osenbrüggen ⁵⁾, „ist es als ein *Erfahrungssatz* hingestellt, dass der allmächtige Gott deshalb viele heimliche Strafen und offenbahrliche Plagen über die Menschheit verhänge".

Men was ook ervan overtuigd, dat God *op den lasteraar zelven* wrake oefent. — Verdiepen wij ons een oogenblik in het pamflet ⁶⁾ dat de inwoners van Halle op de hoogte bracht van hetgeen in het voorjaar van 1716 binnende stadsmuren was geschied. „Es ißt leider! ein betrübter Casus", zoo lezen wij, in dit relaas „von den Höchst-

¹⁾ Lettres du Dauphin-Régent (1420) t.a.p. VI blz. 648 e. v.

²⁾ Königl. Satzung, in: Neue u. Vollst. Samml. II. Th. blz. 28.

³⁾ Oper. Vol. X p. pr. blz. 63 e. v.; zie voor deze plaats nader hieronder blz. 105.

⁴⁾ Resolutie en Missive in dato den 21. Mey 1694, Gr. Plac. Boek IV col. 340 e. v. ⁵⁾ Alamann. Strafr. blz. 383. ⁶⁾ Vorläufige Nachricht.

erftaunlichen und Gottesläfterlichen Beginnen unterfchiedener Studiosorum, Welche Nachdem ſie kurz vor Oſtern etliche Tage geſoffen und geſchmauſet / Endlich in ihrem gottloſen Weſen dahin ſich verleiten laſſen / Daß Sie Die Heilige Paſſion agiret und verſpottet / aber auch Gottes gerechte Gerichte gefühlet und erfahren.“ Een der Studentencorpsen genaamd „die Grüne Compagnie“ had zich in den vastentijd in zijn ſtamlokaal verzameld met het hierboven reeds vermelde doel, „am entſeßlichſten aber ſolches Geſöff 8. Tage vor der Marter=Woche gehalten / ſo gar / daß die ganze Compagnie ſich obligiret gehabt / ein Jeder 30. Maaß Brehhan in una ſerie auszuſauffen. Neben dieſen Sauffen haben ſie die allerſchröcklichſten Excesse begangen / des Teuffels und des Todes Geſundheit getruncken / und höchſtſchambare Dingen mit liederlichen Weibz=Stücken getrieben“. In dien toestand van roekeloozen overmoed greep hen de begeerte aan, zelf de Heilige Paſſie, zelf het myſterie van Avondmaal en Kruisdood op laſterlijke wijze te voltrekken. „Unter allen Greueln und Schand=Thaten / welche ſie verübet / iſt dieſes das Allerentſeßlichſte / daß ſie zuſammen eine läſterliche Comödie aus der Heil. Paſſion geſpielet / und nach allen Stücken wie Selbige gegangen / in allen Perſohnen durchagiret / die Einſetzung des heiligen Abendmahls repetiret und ſchändlich profaniret / . . . So ſollen ſie bey dieſer Gottes läſterlichen Action, das Oſterlamm verzehret / darauff das Abendmahl gehalten / an ſtatt der Hoſtie aber weiße Schnitte von Rettich / und an ſtatt des Kelchs ein Glaß Bier gebrauchet haben. Ja die Ruchloſigkeit iſt ſo weit gekommen / daß ſie einen ausgeſondert / den ſie verſpottet / gegeißelt / ihm auch einen rothen Mantel umgethan etc.“

Hier behoefde geen wereldlijke overheid ſtraffend in te grijpen. Want niet minder dan dertien ſtudenten, benevens de waard met vrouw, dochter en dienſtmaagd, zijn tijdens dit ſchennend gelag, „ploßlich und die meiſten in höchſter Desperation und Raſerey geſtorben“. Twee anderen wilden de ſtad uitvluchten; doch een Hoogere macht achterhaalde hen, want onderweg, „einer auff dem Wege nach Leipzig / der andere auff dem Wege nach Weißenfels“, „ſind ſie... durch die Göttliche Raſche ergriffen / und Todes verblichen“. De ſchrijver van dit bericht wil wel een natuurlijke oorzaak latengelden — „eine Hoſe / oder (Chmer) voll Sauge von Both=Wiſche / (einige melden von Ralß)“ zou „unter den Brehhan gegoffen“ zijn — tòch is Gods hand onmiskénbaar. *Hij* ſtrafte — en gaf hen in de macht

van den Booze. Immers in de goede stad Halle vertelde men ook, dat, „als man des Todes und des Teuffels Gesundheit getruncken / sich eine entsetzliche Teuffels-Parbe ihnen praesentiret / darüber sie alle gezittert und gebebet. Welches ebenfalls sehr glaublich ist. Es soll bereits schon an den Magistratum Academicum rescribiret / und genau zu inquiriren werden / anbefohlen werden seyn . . . und wird gezweiffelt / daß ein einziger ein ehrliches Begräbnis erlangen werde.“

„GOTT steure doch den Satan / und lasse uns der Frucht des Leydens und Auferstehung unsers lieben Heylandes zu unserm Heyl und Seeligkeit je und allezeit genieffen!“

§ 6. GENÈVE EN DE KERKHERVORMING

Ordonnances van Calvin

Ook Calvin en de magistraten van Calvinistisch Genève wisten, dat het de Overheid stellig aangaat wanneer God gelasterd en smadend geloochend wordt. „Pource que non seulement par vains iurementz mays aussy par grans, detestables et damnables blasfemes, despitementz et renoncementz de Dieu lhonneur de Dieu est grandement offensé, qu'est tresfort scandaleux, singulierement en la religion crestienne, surquoy le magistrat doit estre de grand zele esmeu a y pourvoir sus et devant toutes choses humaines, pour reprimer tieulx iurementz, blasfemes, despitementz et renoncementz de Dieu, affinque l'exclamation de Isaie contre les dominateurs de la terre ne soit estendue sus ledict magistrat a deffaulte de non avoir de tout pouvoir reprimé tieulx blasfemes detestables.“ Calvin wilde, overeenkomstig de Canoniek-rechtelijke opvatting, den godslasteraar tot vernedering en boetedoening voeren. Hij zal worden veroordeeld „pour la premiere fois de estre mys en prison deux iours et deux nuictz en pain et eau, de baiser la terre publicquement demandantz a Dieu mercy, et de vingtz solz; pour la seconde fois de estre remys et detenuz troys iours et troys nuictz en pain et eau et en fin d'estre mené par les officiers au lieu mesme qu'il aura blasphemé despité ou renoncé Dieu, pour aulcunes reparations et la rebaiser terre a

genousz, teste nue, demandant a Dieu mercy, et de soixante solz" ¹⁾. — Of deze bepaling in Genève rechtskracht gehad heeft, staat niet vast.

Praktijk in den tijd van Beza

In het jaar 1570 stond daar Geneviève Bertram terecht — een nicht nog wel van Theodorus Beza, Président de la Compagnie — die geblasphemeerd had „en déclarant qu'elle ne vouloit pas qu'on priast Dieu parce qu'il ne lui aidoit point" ²⁾. Dit woord is een godslastering „au rang des plus notables et exquis". Het betee-kent, naar de meening der magistraten, een ontkenning van Gods goedheid, waarachtigheid en voorzienigheid. Wie zijn God „niet voldoende" vindt, zich gerechtigd acht, ontevreden te zijn, toont wel een bijzondere, men zou kunnen zeggen, Luciferische kwaad-willigheid. Treffend vinden we de geaardheid dezer zondares be-schreven: „ung esprit à l'encontre de la majesté de Dieu avec ma-lice tendante comme à se vouloir venger de luy en ne voulant qu'on le prie". Zij wordt veroordeeld „publiquement à faire répa-ration, la torche au poing, criant merci à Dieu et à Messeigneurs".

De veroordeeling van Servet

De felheid waarmede, onder Calvijn's impuls, de geloofsorde be-schermd werd, en waarmede de aanhangers van dwaalleeren ten doode werden vervolgd, blijkt duidelijk uit het rechtsgeding tegen Michael Servet. Ook de aantijging van godslastering was in dit proces gewichtig. Eén zijner lasteringen tegen de majesteit Gods was, dat hij de Heilige Drieëenheid verwierp; een andere, zijn dwaalleer omtrent de goddelijkheid van Christus. In de senten-tie ³⁾ lezen we daaromtrent:

„Item et a spontanement confesse quen iceluy livre il appelle ceux qui croyent en la Trinite trinitaires et atheistes.

„Item et quil appelle icelle Trinite ung diable et monstre a troys testes.

„Item et contre le vray fondement de la religion chrestienne et blasphemant detestablement contre le filz de Dieu, a dict Iesu-

¹⁾ Calvijn, Oper. Vol. X p. pr. blz. 63 e. v. Edictz et cries a cause des blas-phemes. Passé le 25 decembre 1552. In twee ordonnanties van het jaar te voren (t.a.p. blz. 59 e. v.) was, bij recidive, bovendien brandmerking en ver-banning bedreigd.

²⁾ Bij Eug. Choisy blz. 41 e. v.; voor andere casus zie t.a.p. blz. 334, 439.

³⁾ Bij Calvijn, Oper. Vol. VIII blz. 827 e. v.

christ nestre filz de Dieu de toute eternite, ains tant seulement dempuys son incarnation."

De predikanten van Zürich, welke aan Burgemeesteren en Raad der stad Genève advies uitbrachten, beriepen zich op het Concilie van Nicaea, waar immers onder de leiding van Keizer Constantijn de Triniteitsleer, die hoeksteen der Christelijke dogmatiek, definitief was geformuleerd:

"Unde certum est in concilio Niceno ecclesiae praesides non aliud nobis symbolo condito tradidisse, quam quod a temporibus apostolorum, imo et prophetarum, catholica et orthodoxa retinuerat ecclesia. Quod ergo Servetus Hispanus trinitatem coaeternum Dei triceps monstrum, ac Cerberum quendum tripartitum, denique deos imaginarios, illusiones, ac tres spiritus daemoniorum appellitat, aeternam Dei maiestatem nefande et horribiliter blasphemat" ¹⁾.

Kettersche godslastering

De godslasteringen van Servet zijn eigenlijk ketterijen, zooals wij zagen. — Al bleven de juristen, ook de Protestantsche, in hoofdzaak eender theoretiseeren, de godslasteraar zelve kreeg sinds het einde der Middeleeuwen als het ware een nieuwe gestalte, en Servet is daarvan een kenmerkend voorbeeld. De godslasteraar is dan niet meer allereerst: *de toornig-bezeten gemoedsmensch*, die in ontzaglijke drift Gods Heiligheid aantast en omlaag haalt — men gaat bovenal nu als godslasteraar zien *den zelfstandigen, autonomen denker*, die spreken en schrijven durft over zijn indringen in het goddelijk Geheimenis. En de strafbaarstelling van deze „kettersche godslastering" bleef, ook toen die van ketterij in onbruik was geraakt. Ook de Protestantsche Overheden onzer Republiek bleven zich, zooals uit het volgende hoofdstuk blijken zal, tegen dezen vorm van godslastering keeren. Over deze „blasphemia ²⁾ cum heresi coniuncta" schreef reeds Beza, in zijn boek „De haereticis a civili magistratu puniendis". Een weigering, de Heilige Drievuldigheid te aanvaarden, een erkenning van het bestaan der wilsvrijheid, de uitspraak dat de Schrift duister en

¹⁾ t.a.p. blz. 555 e. v.

²⁾ Beza onderscheidt drie soorten van blasphemie (de bl. c. h. c. kan in elk dezer vormen schuilen): „Sed angustiora significatione blasphemia Theologia vocatur qui vel proprio honore Deum spoliatur, vel quippiam illi affingit ipsum natura indignum et alienum, is denique qui maiestatem Dei laedit,

raadselachtig is — ziedaar wat Beza alzo rangschikte onder dezen ernstigsten vorm van godslastering, deze kettersche blasphemie: „Nu moet men vorders de gedaente dezer God-lasteringe onderscheyden. Want somtijts is sy vergeselschapt met ketterye! als laestmael in Serveto / als oock in de Academisten / welcke versaecken / dat de kennisse der H. Drievuldicheyt yemant beter make / welcke door verdedinge des vryen-wille de ghenade Godts verminderen / die eyndelijck klagen dat Gods Woort doncker ende vol raetselen zy ¹⁾.”

Continuïteit en verandering

De rechtsopvattingen omtrent het delict van godslastering hebben, tot aan de periode der Aufklärung, overigens weinig verandering ondergaan. De Protestantsche juristen weken van de Katholieke opvatting echter in dit belangrijk opzicht af, dat zij lastering van de Heiligen en van Maria niet meer onder de strafbare godslastering begrepen achtten. Hier kwam, omtrent den inhoud van het begrip, meeningsverschil; als de geloofsgemeenschap der Middeleeuwen verbroken is, kan, wat waarheid is voor den een, godslastering zijn voor den ander. „Die van 't Pausdom spreken wel als uyt een mond”, aldus Carpzovius ²⁾, „en beweerden, dat Gods-lastering zo wel tegen de H. Maagd en andere Heyligen, als tegen God zelven, gepleegd wordt. . . . Waarmede de Pausgezinden de Godslastering straffende echter zelve Godslastering pleegen, de eer naamelyk, welke aan God alleen verschuldigd wordt, den Heyligen toekennende, ten dien opzichte wordende berispt door de hervormde Kerken, welke beter licht ontvangen hebben, en het tegendeel beweerden uit Apoc. 6 : 9.”

Zulk een meeningsverschil omtrent den inhoud van het begrip, moest op den duur leiden tot twijfel aan het begrip zelf.

et contumelia afficit” (Libellus blz. 164 e. v.). Voor den laatsten vorm zie hierboven blz. 92, al. 2.

¹⁾ Een schoon Tractaet blz. 213 e. v. ²⁾ blz. 340 e. v.

DERDE HOOFDSTUK

DE BESTRIJDING VAN GODSLASTERLIJKE UITINGEN IN ONS LAND, TOT HET EINDE DER ACHTTIENDE EEUW

§ 1. STRAFBAARHEID DER GODSLASTERING ONDER HET BOURGON- DISCHE EN HET OOSTENRIJSCHE HUIS

Rechtspraak

Wij gaan terug tot den tijd van Philips den Goeden. Reeds vinden wij de gevestigde leer dat „alle kerstenmensen verboden is Gode van hemelrijk te blasfameren, gelijk die heilige scriften dat uitwisen”. Dit houdt de Leidsche rechterlijke overheid in het jaar 1440 vóór aan iemand die een schennenden eed had gezworen: „dit gelt set ic u Gode te schennisse ende den duvel te eren”. Beducht was de overheid voor „plaghen, die onser stede dairoff comen mochten”. De straf is van Canonieken huize. Geeischt wordt van den man: een bekentenis en een betuiging van genadebegeerte ¹⁾; een boete van 60 bourg. scilden aan den armen huyssitten; en bovendien een bedevaart „tot Ferraer, off dair die paeus is”, waarvan rekenschap (guet betoech) moet worden gebracht. Vóór aanstaanden Zondag zal hij op weg moeten gaan, en inmiddels is hem de toegang tot de kerk ontzegd — up zijn lijff ²⁾.

God wordt vaak gelasterd door onnoozele zielen — gelijk ons een Leidsch vonnis uit het jaar 1513 leert. „Alsoe Gerijt Jacopsz., alias genoemt Gerijtgen van Genoechten, onlancx geleden zekere leelicke ende blasfemelicke woirden gesproken heeft tjegens God van hemelrijck ende Marie, syne gebenediede Moeder, ende want den gerechte wel kennelick is, dat hy sijn sinnen niet geheel mach-

¹⁾ „ic heb Gode van hemelrijk gheblasfameert mit ontameliken woirden, gelijk ic dairin betuycht bin; dit is my leet ende begheer dairoff genade van Gode van hemelrijc.” ²⁾ Leidsche R.br. blz. 71.

tich en is, soe hebben tgerecht tselve angemerct ende hebben den selven Gerijt dairom up ghisteren avondt upter stede vangenisse wel doen geselen, ende sel den selven Gerijt die tonne, die dairtoe gemaict is, van stonden an om sijn hals gehangen worden, die hy dragen sel om der stede, gaende den wech, dat tHeylige Eerwairdige Sacrament gedraegen worde up des Heyligen Sacraments dach" ¹⁾).

Dan komt de besmetting der Kerkhervorming over Holland. Dan worden vaak de oneerbiedige uitingen van kettersche dwaalleer en gezindheid onder 't begrip godslastering gebracht ²⁾. In den jare 1526 was een leidekker met zijn baas en nog een knecht aan 't werk „tot Warmonde in tmannencloester". Onder 't schafte, „des achternoens, als zy gingen inbyten", kwam 't gesprek op de godsdienstige beroeringen in Duitschland; vol verontwaardiging sprak de gastmeester over de wandaden van hen die het Altaarsacrament met voeten traden. „Die boeven makent zoe qualicken, zy neemen de kelcken ende de ciboryen ende werpen tHeylige Sacrament dairvuyt upt outaer off onder de voet ende en passen dair niet up. . . .". Maar de leidekker was een ketter, want hij riep uit: „Ist meer dan broot? Ende hy nam een stuck broot ende seyde: Off ick dat eet ofte dat, tijs alleens!" En het was niet een brooddronken uiting van hem, want hij voerde Matthaeus 24 : 23, 24 aan (waar het de *valsche* profeten zijn die zeggen: Zie hier is de Christus) en Handelingen 17 : 24, 25 (waar geschreven staat van den onbekenden God die niet in tempelen woont met handen gemaakt, noch iets behoeft). — Doch in dien tijd was ook het wereldlijk gerecht vol zorge over het zieleheil der burgers; met ijver wordt aan zijn bekeering gearbeid — en met goeden uitslag. Daarom is zijn straf niet een leed, doch een louterende vernedering en boetedoening. Want hij „zel voirtan een jair lanck up zijn upperste cleet een kelck dragen ten exemple van allen anderen, updat een ygelicken hem wachten mach zijn Heer, zijn Godt, te blasfameren, ende dit al up correxie van der stede". En we zien hem te pronk staan op het schavot, een „barnende waskaerse van een pont in zijn handt", „hebbende an een rockxken ende crage, dair voir ende after een kelck op gefigureert staet". De kaars zal hij gaan offeren in de Pieterskerk. „Elcx zie voer hem — zoo eindigt

¹⁾ t.a.p. blz. 79 e. v. ²⁾ Zie hierboven blz. 107 e.v.

het vonnis — want indien men bevinden kan, dat yemant dese ende desergelijcke blasfamieen spreke, die zel men straffen ende corrigeren nae gelegentheyt der zaecken" ¹⁾).

Wetgeving

Voor het geheel der Noordelijke Nederlanden werden in deze jaren wettelijke bepalingen tegen de blasphemateurs uitgevaardigd. Deze wetgeving van Karel V, keizer van het Heilige Roomsche Rijk, bleef rechtskracht en gezag houden tijdens de Calvinistische Republiek. In 't Groot Placaet-Boek is opgenomen een Placaet tegens 't sweeren ende blasphemeren ²⁾ uit 1518, en vervolgens een „Extract ³⁾ uyt de Ordonnantie vande Policie deser Landen . . . tegens de Blasphemateurs" van 1531. Dit laatste volge hier:

„Voorts om te remedieren tegens den Blasphemateurs, hebben wy een yegelicken verboden, ende verbieden te blasfemerden Godt Almachtigh, die Maeght Maria, heuren Heyligen, of heuren namen, op de peyne die Godt, sijn Moeder, heuren Naem of heuren Heyligen loochenen, afaen ende versmaden souden, gheapprehendeert, ende in stricter ghevangenisse gehouden te wesen te water ende te broode den tijdt van eender maent; Ende die geene die Godt, of sijnder Moeder, of de Heyligen loochenen, afaen, of versmaden souden met eenen quaden en fellen moede, ende harte, boven de voorsz gevangenisse, sullen op een Schavot der Tonge openbaerlick deursteken worden, sonder gratie, respijt ofte verdrach."

Anders in zijn strafbedreiging is een alleen voor de stad Utrecht geldende rechtsregel, uit het jaar 1550 ⁴⁾.

„XLV van blasphemie.

Soe wie God Almachtich, die Moeder Gods ofte den Sancten ofte Sanctinnen blasphemeert, sal voor die eerste reyse gestelt worden te water ende te broode sekeren tijt tot discretie van den gerechte, ende daerboven verbueren twintich carolus-guldenen; voor die tweede reyse sal op die kake gestelt ende gegeeselt zijn; ende voor die derde reyse sal worden gescavotteert, gegeeselt, duer die tonge gesteken ende gebannen, al tot discretie van den ge-

¹⁾ t.a.p. blz. 81. ²⁾ Gr. Plac. Boek II col. 2967.

³⁾ t.a.p. col. 2971 e.v.; voor de oorspr. tekst zie: Stat. v. Friesl. II tit. 16.

⁴⁾ Rechtsbr. der stad Utrecht II blz. 403.

rechte." En de Provincie Utrecht blijkt in 't jaar 1592 dit keizerlijke recht te willen behouden. Doch Maria en de Heiligen zijn vervangen door de Schrift ¹⁾).

Handhaving van dit recht tijdens de Republiek

De Republiek handhaafde dus o.h.a. dit recht in haar placcaten; met name zijn het leger en vloot, waar de godslastering streng werd geweerd. Zoo vinden we, uit het jaar 1590, de volgende ordonnantie op de discipline Militaire ²⁾:

„Eerstelijcken, De geene die den Name des Heeren ydelijcken voert ofte die blasphemeert, sal voor de eerste reyse een honorable amende doen, ende drie dagen in gevangenisse te water ende te broot gestelt worden, ende voor de tweede reyse sijn tonge met een gloeyende yser door-steken, ende voorts ghedevaliseert worden tot op sijn hemde, ende gebannen uyte Vereenichde Provincien."

Geenszins ijdele bedreiging was dit alles; immers van Dalen ³⁾ vermeldt: „Twee Blasphemateurs zijn met gloeyende priemen door de tonge gesteecken den 11. Sepber 1635." „Et anno 1728", aldus van der Waeyen ⁴⁾), „Curia Hollandiae nebulonem quendam linguae perforatione & suspendio punivit."

§ 2. KENMERKEN DER GODSDIENSTPOLITIEK TIJDENS DE REPUBLIEK

Verdraagzaamheid

Een telkens behoedzaam kiezen tusschen verdraagzaamheid en onverdraagzaamheid, een soms rechtschapen, soms handig opportunisme, zoo kan men de godsdienstpolitiek van de Republiek der Vereenigde Nederlanden wellicht kenschetsen. Doch voorop staat het breede gebaar van gastvrijheid jegens de elders onderdrukten. Wanneer hier woonachtige Joden zich over een slechte behandeling van de zijde van den Spaanschen Koning beklagen, verklaren Ed. Grootmog. Heeren Staten van Hollandt ende West-Vriesland,

¹⁾ Zie Chardon blz. 39. ²⁾ Gr. Plac. Boek II col. 171.

³⁾ Van Dalen blz. 65; zie ook Koning blz. 78 e. v.

⁴⁾ Guilielmus Didericus van der Waeyen. Diss. jur. inaug. de poena criminis blasphemiae. Ad Novell. 77 § 1 & 2. Lugd. Bat. 1746.

„Donderdag, den 12 Julij 1657, op de Requeste by de Oudtsten van de Joodtsche Natie residerende binnen deze Provincie, ende voornamentlijk binnen de Stadt van Amsterdam aen haer Ed. GrootMog. gepresenteert”, „dat die van de voorsz Joodtsche Natie waerlijk zijn onderdanen van haer edele GrootMog. ende ingezetenen deser Vereenighde Nederlanden . . . ” ¹⁾. Derhalve komen de verdragen met vreemde mogendheden waarvan de ingezetenen profiteeren, ook ten voordeele dezer Joden. Tegen niet-nakoming ook te hunnen opzichte zal door de Staten worden opgetreden. — Dit geldt ook te hunnen aanzien van het strafrecht: „Christoffel Henricksz, van Koningsbergen, Corporaal, werd, op den 19 Januarij 1690, over het verkoopen, aan twee Joden, van goud en zilver, onder hetwelk hij tin gedaan had, voor den tijd van drie jaren, gebannen.” Zijn verweer „dat hy meende dat het alhier, *als in syn land*, gepermitteert was de Joden te bedriegen”, werd niet aanvaard ²⁾.

Herhaaldelijk heeft Hollands regeering zich met overtuiging schrap gezet tegen de soms vergaande „zuiverings”-eischen der Kerkelijke Synoden. Op Vrydag den 17 Marty 1656 beschikten haer Edele GrootMog. ³⁾ op een remonstrantie van de Noord- en Zuid-Hollandsche synoden, ertoe strekkende dat „de reformatie in ’t Borgerlyck ende Kerckelyck ten vollen uytgewerckt werde . . . ”. Daarom was erop aangedrongen, „dat allen Roomschen Mis-Priesteren, ende andere sulcke Geestelycke Persoonen, sonder onderscheyt, de vrye ende publycque wooninge in Hollandt, ende West-Vrieslandt opgeseydt, verboden, ende dadelyck verhindert wierde . . . ”. Doch de Staten besloten, deze remonstrantie eenvoudigweg te seponereen, en zij verzochten, in den vervolge van dergelijke stukken verschoond te mogen blijven. Volstaan kan worden met stricte toepassing der Resolutiën en Decreten „tot inbindinge van de stoutigheydt, ende exorbitantien der Papen, ende Paus-gesinden”.

Onverdraagzaamheid

Waarin bestond die stoutigheydt? Wellicht zou men kunnen antwoorden: in alles wat op activiteit duidde, wat indruischte tegen de hun opgelegde stille ingetogenheid. Roomsche invloed op het onderwijs moest worden geweerd; en ook het gezin, kostbaar

¹⁾ Resolutien blz. 372. ²⁾ Koning blz. 167. ³⁾ Resolutien blz. 264 e. v.

goed der natie, moest van Paapschen geest worden vrijgehouden. Zoo herinnerden in 't jaar 1660 de Staten van Holland ¹⁾ aan het Placcaat „jegens het senden van de jonge Jeught ter Schole of op de Studien in de Paepse Landen geëmaneert”. — Zoo stelde de „school-orde” van Overijssel als één der opgaven van het lager onderwijs: „de dwalingen, meest van die van het Pausdom, na vermogen aenwysen, en wederleggen” ²⁾. En de Staten van hetzelfde gewest gelastten in 't jaar 1650 ³⁾, „dat in 't Advyseren ende Sententieren over Matrimoniele saeken Paepsgesinde Advocaten voor-by gegaen worden”. Sterk werkte de godsdienst in dien tijd nog in op de gezinsrechtelijke verhoudingen. Daarom moest dit gebied voor de insluipende dwalingen der Katholieken worden gevrijwaard. „. . . . Soo versoekt het E. voorseide Synodus alsnog, (aldus het request waarop de Staten gunstig beschikten) dat Uwe Ed. Mog. daer in gelieven te voorsien, dat Paepse Doctoren, ofte Advocaten, nae desen niet moge toegelaten worden, om eenige consilia decisiva, insonderheid in Casibus Matrimonialibus, te mogen geven, dewyl zy luiden deselve deduceren niet uit Gods Heilige Woort, ende gefundeerde redenen, maer uit haere Paepse Scribenten, die vele bloetschandelyke Houwelyken by dispensatie van de Paus, komen t' accorderen.”

Gezond verstand

Waar politieke of economische belangen, alsmede het gezond verstand dit eischten, was men vaak milder. Een bereisd Franschman, Sorbière, vertelt ons ⁴⁾ van de omzichtigheid waarmede de Haagsche Magistraten in het midden der 17de eeuw optraden tegen eigenlijk ongeoorloofde plechtigheden der Roomschen. Door eenige attenties jegens de autoriteiten konden deze zich van allen overlast bevrijden. „Ils en sont quittes maintenant”, zoo schrijft hij, „pour quelques civilités qu'ils font au Bailly lorsque les assemblées se font trop ouvertement, et excèdent de beaucoup le nombre des personnes auxquelles l'Estat permet de se trouver ensemble pour entendre la Messe dans les maisons privées où il n'est pas défendu à chaque père de famille d'entretenir une chapelle. Nous n'avons pas laissé de nous y trouver souvent près de deux cents

¹⁾ t.a.p. blz. 504.

²⁾ Landr. v. Over-Yssel, Nadere Regl. no. 53 XVIII.

³⁾ t.a.p. no. 14. ⁴⁾ Bij P. J. Blok blz. 46.

hommes; et il n'y avoit qu'à ne pas sortir en foule, lorsque nous nous retirions."

Een gematigde politiek dus. Doch niet over de geheele linie. Met krachtiger, strafrechtelijke middelen, heeft de regeering onzer Republiek zich gekeerd tegen wat als hernieuwde Hervormingsbeweging uit het buitenland indrong, een beweging die de geesten in gloed zette door het groote doel: éénheid van Godsbeschouwing en natuurbeschouwing, van religie en wetenschap; een eenheid die kan gaan groeien in den mensch wanneer hij zichzelf als evenbeeld van den kosmos, als mikrokosmos leert zien.

§ 3. HET PROCES TEGEN JOHANNES TORRENTIUS

I. De verwachting van een nieuwe Hervorming

„...So sol es *nicht* heissen: Hoc per Philosophiam verum est, sed per Theologiam falsum... besonders wo das grosse Wunderbuch der Biblia concordiret" ¹⁾.

Tegen het einde der zestiende eeuw kwamen velen tot de overtuiging, dat de Hervorming niet voltooid was, ja, dat een nieuwe Hervorming volgen moest. Johann Valentin Andreae ²⁾ schreef in zijn boek „Christianopolis" — waarin het beeld van een idealen staat gegeven wordt —: „When he (i.e. Luther) had carried on siege for a long time, he began to storm the opposing power, and with such success, that we rejoice though they gnash their teeth. I am rather inclined to think *that this very drama may be played again in our own day*. The light of a purer religion has dawned upon us". Wat was het diepste verlangen der jonge geesten van dien tijd, dat onbevredigd was gebleven? Het was: religie en wetenschap, Theologia en Philosophia, Bijbel en Natuuropenbaring nu eindelijk in éénen samen te vatten, als éénheid te bestudeeren en te doorleven. Het was het Paracelsische streven, doch nu vaak van Christelijke vroomheid vervuld, om de scheidingen weg te rui-

¹⁾ Manifesten (Fama) blz. 122 (geciteerd in de dóórlopende pagineering).

²⁾ Andreae blz. 134.

men die in den mensch het Godsgeloof op veiligen afstand hielden van het jonge (natuur)wetenschappelijke denken. Nog steeds gold de leer, dat iets wijsgeerig-juist, en tegelijk theologisch-onjuist zijn kan. Nog was het vrije denken gevangen, nog had het zijn bescheiden plaats toegewezen. Daartegen kwamen nu de geesten in opstand. Men kreeg de grootsche roeping aan te toonen, dat de Bijbel en de Natuur als bronnen van kennis elkaar niet tegenspreken, ja dat zij in den grond overeenstemmen. „Die Wissenschaften müssen mit der Gottweisheit vereinigt werden” ¹⁾. „Ik aanbid een drieënenigen God”, aldus sprak de wijsgeer Vanini tot zijn rechters die hem zouden doen verbranden, „wiens bestaan uit *de Natuur* kan worden bewezen” ²⁾.

Ook Kepler — die als ware veroveraar des geestes, „nach deutscher Art und Freiheit” ³⁾ het voor de leer van Copernicus opnam — ook Kepler wist dat het Woord Gods de uitkomsten van zijn wetenschap niet weersprak. Maar Lutherschen zoowel als Katholieken gruwden van de mogelijkheid van zulk een overeenstemming. „God verhoede”, schreef een hem welgezinde, „dat ge Uw hypothese openlijk met de Heilige Schrift in overeenstemming tracht te brengen. Ik eisch van U, dat ge uitsluitend als mathematicus optreedt, en de rust der Kerk ongestoord laat” ⁴⁾.

Met name *aan de universiteit* was alles bij het oude gebleven. Wat men er leerde: dialectica, rhetorica, mathematica, het stond buiten het leven, buiten de geestelijke behoeften van den jongen mensch. We zien, in het tooneelspel van Johann Valentin Andreæ, hoe de jonge Turbo, „de Wervelwind”, „de dwalende ridder van den geest”, den tragischen strijd voert tegen een universitaire opleiding die nog in verschaalde scholastiek gedompeld is, en waarin het ademen steeds moeilijker wordt. Turbo breekt los uit deze doodsche omknelling, en veel studenten uit dien tijd zullen het met hem gedaan hebben. In dolle werveling gaat hij de „wereld”, de ongebondenheid in, van liefde en fijne manieren, onderwerpt hij zich aan de leuzen eener dubieuze alchimisterij — en het is bekend dat vele studenten uit dien tijd datzelfde tegenwicht tegen een uitzichtlooze geleerdheid gezocht hebben.

Vernieuwing der wetenschap, haar doordringing met Evangelische vroomheid — dat was het waartoe Turbo, waartoe de mensch

¹⁾ Peuckert blz. 70. ²⁾ Vanini, Oeuvres blz. IX.

³⁾ Bij Günther, Kepler blz. 49. ⁴⁾ t.a.p. blz. 28 e. v.

van dien tijd tenslotte komen wilde. In de „Pansophie” zou alle menschelijke kennis vereenigd zijn, die omtrent God zoo goed als die over Zijn schepping. Vroomheid en wijsheid moesten één worden ¹⁾).

Gepaard aan de verwachting eener „Allgemeinen Reformation der gantzen Welt”²⁾, welke het aardsche leven in al zijn geledingen, den mensch in heel zijn wezen zou omvatten, ging een besef van het naderende einde der dingen, van een werelduiteinde. Voortdurend, gedurende het laatste kwart der 16de en den aanvang der 17de eeuw, verschenen nieuwe, toekomstonthullende sterren; voortdurend kondigden de astrologen den preciesen datum van den ondergang der wereld aan. De beschaafde wereld luisterde naar hen; dochevenzeer waren vele geesten destijds ervan overtuigd, dat vóór de groote catastrofe een tijdperk van bijzondere Verlichting voor de menschheid aanbreken zou, tijdperk waarin de volle heerlijkheid van de in God rustende wijsheid openbaar zou worden aan hen, die de stemmen van den tijd verstonden en hun roeping volgden.

II. De „Rozenkruisers”

De vraag der historiciteit

De bovengeschetste beweging voltrok zich in velen, in verschillende landen, gelijktijdig. Geen uiterlijke band, geen genootschappelijke vorm bond deze pansophen, welke den steen der wijzen niet door goudmaken alleen, doch door een omvattende levens- en wereldbeschouwing hoopten te vinden. Een innerlijke, zwijgende verwantschap was er, door schaarsche reizen slechts bezegeld, waarbij ons hedendaagsch apparaat van wetenschappelijk contact nog geheel overbodig was.

Plotseling gaat men over de Rozenkruisers spreken. Ontstaat er werkelijk in die jaren 1608 en volgende een geheime orde van zoekers van God en Waarheid, die middelen beraamt de nieuwe Hervorming tot werkelijkheid te maken? Alom in West-Europa spreekt men over de Orde der Rozenkruisers, over haar stichter, den door wijsheid geheiligden Christian Rozencreutz; overal ver-

¹⁾ Zie Peuckert blz. 90.

²⁾ titel van een spotschrift uit dien tijd, zie Manifesten blz. 8.

taalt en leest men de geschriften die van de Orde schijnen uit te gaan, van welke de „Fama”, en de „Confessio” de bekendste worden ¹⁾. De wereldlijke en geestelijke overheden worden ongerust, gaan speuren naar aanhangers der Orde, maar men stuit niet op tastbare realiteit. Gevaarlijk zijn de stellingen der Rozenkruisers, over de komende Hervorming, over den komenden nieuwen mensch — maar waar zijn de Rozenkruisers zelve? Hebben zij bestaan?

Ik zeide zooeven, dat de verwachting van den nieuwen tijd en de voorarbeid daaraan bij velen levend was, in dat bewogen begin der 17de eeuw, tijd van oorlog, hongersnood, en daarom sterker heilsverlangen. Toen nu een anonym auteur, mogelijkwerwijs de jonge Johann Valentin Andreae, wellicht ten deele uit behoefte zijn eigen verlangen door anderen te zien beantwoord en bevestigd, wellicht ten deele uit humor en nieuwsgierigheid, geschriften verspreiden deed, waarin allen werden opgeroepen, aanhankelijkheid te betuigen aan de Rozenkruisers-gedachte, de Rozenkruisers-Orde — toen vond dit weerklank! Toen *was* de gemeenschap der Rozenkruisers er, al bestond de Orde niet ²⁾. Jarenlang was de Rozenkruisers-gedachte voor velen een realiteit, voelden velen niet de behoefte, naar Cassel of Frankfurt te reizen en zich van 't uiterlijk bestaan der Orde te vergewissen. Want de gedachten die door de geschriften Fama en Confessio de wereld werden ingestuurd, waren werkelijkheid genoeg: zij leefden als vaste verwachting, als innig-doorleefde hoop in vele zoekers ³⁾.

¹⁾ De titel van de eerste uitgave van F. en C. tezamen, luidt: „Fama Fraternitatis R[oseae] C[rucis]. Das ist Gerücht der Brüderschafft des Hochlöblichen Ordens R. C. An alle Gelehrte und Heupter Europae. Beneben deroselben Lateinischen Confession, Welche vorhin in Druck noch nie ausgangen, nuhnmehr aber auf vielfältiges nachfragen, zusamt deren beygefügtten Teutschen Version zu freundtlichen gefallen, allen Sittsamen guthertzigen Gemüthern wolgemeint in Druck gegeben und communiciret. — Von einem des Liechts, Warheit, und Friedens Liebhabenden und begierigen Philomago”. Manifesten blz. 14 e. v.

²⁾ Kenmerkend is het relaas van Julianus de Campis: „toen ik op reis was en het geschreeuw over de broederschap van het Rozenkruis algemeen werd, zijn mij — voorzoover ik mij herinner — niet meer dan drie personen tegengekomen, waarmede ik eigenlijk over deze orde van gedachten gewisseld heb, bij wie ik een goede gezindheid aanwezig vond”. Manifesten blz. 47 e. v.

³⁾ Zie Wassenaer VII blz. 124 e. v. en VIII blz. 68 e. v.

De geschriften der Rozenkruisers

De Rozenkruisers-geschriften voorspellen de heilsperiode die aan het wereldeinde vooraf zal gaan. Zij vermelden „alreede eenighe Boden namelijk eenighe nieuwe Sterren die aen den Hemel in den Serpentario ende Cygno ontstaen zijn”¹⁾. Het is zóó, „dat God besloten heeft der Werelt voor haren ondergang, die korts daer op volgen sal, noch even alsulcken waerheyt, licht, leven ende heerlijkheyt te laten wedervaren ende gheven” als in den tijd vóór den val van den eersten mensch, namelijk Adam²⁾.

Er is de verwachting van een nieuwen Europeeschen mensch. „Dann Europa geht schwanger, und wird ein starckes Kind gebahren”³⁾. Een zalig morgenrood zal de afsluiting zijn van een duisteren Saturnischen nacht⁴⁾, een morgenrood der wijsheid, omtrent Christus en de Natuur beide. Het is „die Erkandnuß, beydes seines Sohns und der Natur”, waarop een waar Humanisme zal kunnen worden gegrondvest—„damit doch endlich der Mensch seinen Adel und Herrligkeit verstünde, welchergestalt er Microcosmus und wie weith sich seine Kunst in der Natur erstrecket”⁵⁾.

De Bijbel zal worden het boek waarin de nieuwe mensch al zijn ervaringen zal zien bevestigd en omhooggeheven. „Op alle tijden ende ouderdommen des Werelts”⁶⁾ zal het licht vallen van dit Heilige Boek. „So sol es nicht heissen: Hoc per Philosophiam verum est, sed per Theologiam Falsum besonders wo das grosse Wunderbuch der Biblia concordiret”⁷⁾. Zoo moet het ook niet zijn, dat „Bapst, Aristoteles, Galenus, ja was nur einem Codice gleich siehet, wieder das helle offenbahre Liecht” gelding heeft⁸⁾. 's Menschen geloof en de wondere harmonie van het wereldal zullen gaan samenklinken. In deemoed en liefde zal de mensch wijsheidszoeker zijn, „und in den Wunderwercken Gottes nicht also blind umbgehen”⁹⁾. Mochten allen die zich voorbereid weten tot het schep-
pen van dezen nieuwen tijd, van dezen nieuwen mensch, zich in voelen, in denken en in willen, vereenigen, „in höchster Eynigkeit, gröster Verschwiegenheit, unnd mögligster Gutthätigkeit”¹⁰⁾.

Dit is de hoop, dit is het goud, dat de schrijver van Confessio en Fama der Rozenkruisers aan Europa schenken wil — dat méér is

¹⁾ Manifesten (Confessio) blz. 244 e. v. ²⁾ t.a.p. blz. 243.

³⁾ Man. (Fama) blz. 108. ⁴⁾ Zie Man. (Voorrede v. 1615) blz. 82.

⁵⁾ Man. (Fama) blz. 90. ⁶⁾ Man. (Conf.) blz. 247. ⁷⁾ Man. (Fama) blz. 122. ⁸⁾ t.a.p. blz. 91. ⁹⁾ t.a.p. blz. 120. ¹⁰⁾ t.a.p. blz. 106.

dan het goud hetwelk de conquistadores uit de Nieuwe Wereld rooven, „mehr Gold, als der König in Hispania auß beyden Indien bringet” ¹⁾. Met het mysterieuze weervinden en ontsluiten van het graf van Christian Rozencreutz, den stichter der Orde, is de tijd der vervulling aangebroken. „Dann gleich wie unsere Thüre sich, nach so viel Jahren, wunderbarlichen weyse eröffnet: also sol Europae eine Thüre auffgehen. . . .” ²⁾.

Het advies van de Theologische Faculteit te Leiden aan President en Raden

De belangrijkste uitgaven der Rozenkruisers-geschriften verschijnen tusschen 1614 en 1652. Een Hollandsche vertaling van Fama en Confessio dateert van 1618 ³⁾. Zij wordt druk besproken: velen, die hun onklare zoeken hier plotseling in duidelijke taal belichaamd vinden, schrijven brieven van adhaesie naar Duitschland. Een merkwaardig menschengeslacht dat voor dezen roerigen tijd karakteristiek is: de vagabondeerende wijsgeer, wetenschappelijk man en bedrieger in éénen, gaat zich aandienen onder het teeken van het kruis met rozen ⁴⁾. Ketterij en onrust.

„De President en de Raden over Hollant, Zeelant ende Vryeslant” bespeuren met groote bezorgdheid, hoe de Rozenkruisers-impuls, ontastbaar maar reëel, in deze gewesten doordringt ⁵⁾. Zij verzamelen materiaal: „verscheiden boucken ende geschriften inhoudende den oorspronck, t’gevoelen ende handel van die van de voorsz. secte den Roose Cruce” ⁶⁾ — en dat alles zenden zij op naar een vergadering van zeer vertrouwde wakers over geloof en zede: naar de Theologische Faculteit te Leiden. Den 10den Mei 1625 ontvangen zij een breedvoerig advies ⁷⁾, onderteekend door Antonius Waleus, Acad. pro tpê Rector, Johannes Polyander, Andreas Rivetus en Anthonius Thysius — „Sacrosanctae Theologiae doctores et professores Academiae Leydensis”.

¹⁾ t.a.p. blz. 108. ²⁾ t.a.p. blz. 112.

³⁾ Zie Manifesten blz. 48 e.v. ⁴⁾ Zie den merkwaardigen zendbrief „Wat wonder wat nieuws”.

⁵⁾ Bedenkelyk gevolg der verdraagzaamheid! De meer-genoemde Sorbière schrijft: „Véritablement il n’y a pas de pays au monde plus commode aux Frères de la Rose Croix, et où ceux qui ont le secret du grand oeuvre soient plus en liberté” (bij Blok blz. 83).

⁶⁾ Bij Bredius blz. 17 e. v. ⁷⁾ Bij Meyer blz. 60 e. v., gecit. Jud(icium).

De Faculteit is over den inhoud der haar toegezonden geschriften ten zeerste verontrust. Als een slag in het aangezicht moet zij het voelen, wanneer daar beweerd wordt, dat de Reformatie tot nog toe slechts weinig omvat heeft, en dat zij in wezen eerst nog beginnen moet. Welk een notoire verwaandheid! „...Eius plenum et totale reformationem ad se suaque tempora referunt....” „Insigni scilicet praesumptione et ausu” ¹⁾.

Schandelijke zelfverheffing van den door de zonde immers verblinden mensch is ook de bewering dat de „Philosophia”: de door menschen gevonden wijsheid en wetenschap, zich ook in Jezus Christus zou uitspreken. De Natuur en 't menschelijk denken daarover — een beeld Gods! „Maar welk een Christus-figuur zij voor ons vormen, geven zij duidelijk genoeg te kennen doordat zij zeggen dat zij zulk een wijsbegeerte erkennen als met Jezus volkomen en geheel in alle onderdeelen strookt, in dien zin dat zooals hij zelf het volkomen beeld zijns Vaders is, zoo ook die (wijsbegeerte) het van hem (Christus) is! 't Geen niets anders beteekent, dan van Christus een of ander vormsel van het verstand (mentis figmentum) te maken” ²⁾.

Voor deze Calvinistische theologen is de mensch diep onder de vernedering en ontkrachting der erfzonde begraven. Wanneer de Fama verhaalt van Christian Rozencreutz, hoe hij smarten, ziekte en ontbinding overwonnen had, en op zeer hoogen ouderdom nog in volle schoonheid en kracht stierf, dan is dat in strijd met wat den onmachtigen mensch nu eenmaal is opgelegd ³⁾. Hier wordt een menschbeschouwing gegeven, welke den mensch als mondig geworden werker in deze wereld stelt, bekamper van het noodlot, doorbreker van de sluiers der erfzonde ⁴⁾! Een godsdienstig ja een Bijbelsch Humanisme, dat is het verderf, dat de Leidsche Professoren in Fama en Confessio ontdekken. Gevaarlijk is de lokroep der geheime wetenschappen welke uit deze geschriften opklinkt. Want ook de alchimie wil men immers met Christelijke impulsen doordringen. Met huivering wijst de Faculteit het magisch en dia-

¹⁾ Jud. 12. ²⁾ Jud. 11.

³⁾ „Quae sane praesumptiosa et supra naturae ordinem modulumque humanae infirmitatis sunt”. Jud. 8, zie ook 16.

⁴⁾ „Quae omnia contra Dei humano generi ex peccato universim imposita ut mortis ita et morborum legem ac necessitatem sunt, atque insolentia, inusitata, et quiddam natura homineque superius habent.” Jud. 16.

bolisch pogen der Rozenkruisers af, de middelen te vinden tot een geestelijk wereldverkeer: „Zou dat nu niet prachtig en schitterend zijn, dat ge in een willekeurig deel van de wereld zoudt kunnen wonen, en dat noch de volken die aan den overkant van de rivier de Ganges wonen, hun belangen voor u zouden kunnen verbergen, noch zij die in Peru leven, u buiten hun plannen zouden kunnen houden?” Dit is: „natuurlijk magie, zooals hier duidelijk door hun eigen oordeel ten overvloede betuigd is” ¹⁾. Het lange advies is één terugwijzen van den zondigen mensch achter de hem gestelde grenzen. „Dezelfde volmaaktheid [van kennis], dezelfde geestelijke omvorming beloven zij in de andere faculteiten en in de geheele filosofie. Dit moge dan al niet zonneklaar goddeloosheid bevatten, het bevat toch een geweldige verwaandheid” ²⁾. Reeds de naam Paracelsus, die in de Rozenkruisers-geschriften voorkomt, wijst op goddelooze zelfverheffing ³⁾.

Maar het vreeselijkste komt nog. De algeheele omvorming van mensch en leven zal ook het staatsbestel omvatten. Wel belooft de Fama trouw aan „das Römische Reich und Quartam Monarchiam” ⁴⁾, maar nieuwe impulsen zullen ook het politieke leven andere gestalten geven. Daarom worden Kerk en Staat gelijkelijk bedreigd. Daarom kan de Faculteit haar advies besluiten met een waarschuwing ook aan de wereldlijke overheid. Met krachtige hand zal deze moeten ingrijpen. Haar belangen zijn dezelfde als die der Kerk. Nederige geloovigen, rustige burgers moeten er zijn in dit land. Den Haag en Leiden vinden elkaar, „nequid ab illis magistris Ecclesia aut Respublica detrimenti accipiat” ⁵⁾.

Met dit advies weten Gecommitteerde Raden, weet ook het Hof van Holland zich tot verder optreden gerechtigd. — Geruchten gaan dat de Broeders van den Roosen Cruce „dickwijls, oock by nacht en ontyden . . . haer vergaderingen houden op verscheiden plaetsen hier te lande ende onder anderen mede binnen Haerlem . . .” ⁶⁾. Daarom worden bij schrijven van den 19den Juni 1625 Officier, Burgemeesteren ende Regierderen der Stadt Haerlem van de conclusies van het advies in kennis gesteld, ernstig vermaand, aan deze zaak hun volle aandacht te wijden, en de autoriteiten in den Haag op de hoogte te houden. „Ende met eenen off Uwer E. yet bysonders hebben in dat stuck jegens eenen Thoren-

¹⁾ Jud. 19. ²⁾ Jud. 13. ³⁾ Jud. 16. ⁴⁾ Manifesten (Fama) blz. 121.

⁵⁾ Jud. 20 i. f. ⁶⁾ Bij Bredius blz. 18.

tius, die geseit wort wel eenen van de principaelsten te wezen der voorsz. seckte" ¹⁾).

Dit was de aanleiding tot bespieding, inhechtenisneming en veroordeeling van den toentijds befaamden schilder Johannes Torrentius. Ook hij was een geheimzinnig zoeker op eigen mensche-lijke beenen, en met dien vleug van vleierij en bedriegerij die voor dien tijd zoo kenmerkend is. Vrijgevochten van denken was hij, en lichtzinnig van levenswandel. Met hem te veroordeelen stelden de Rechters een streng exempel.

III. Kunstenaarschap en levenswandel van Johannes Torrentius

Er is, voorzoover bekend, slechts één schilderij van Johannes Torrentius bewaard gebleven ²⁾. Het is één van die stillevens waardoor Torrentius tijdens zijn leven een geheimzinnige vermaardheid genoot, en komt voor in een lijst van zijn werken welke zich bevindt in de archieven van den Engelschen Koning Karel I. „On a round bred donne 1614 is his fynest piece which is a glass with wyne in it very well donne, between a tynne pott and an errthen pott, a sett song under it and a bitt of a Brydle over it" ³⁾.

De merkwaardige natuurgetrouwheid en tevens de onbestemde glans van dit schilderij doen begripen met welk een bewonderen- de verbazing men tegenover Torrentius stond. „Bij het aanschouwen van dit werk kan men een zeker gevoel van ‚Unheimlichkeit‘ niet onderdrukken. Het is alsof men te doen heeft met eene on- scherpe fotografie, in natuurlijke kleuren uitgevoerd." Zoo schrijft men nog in onze dagen ⁴⁾. En Constantijn Huygens schreef in zijn dagboek ⁵⁾: „En ik houd mij ook met moeite in, om, wat de schilder- kunst van dezen betreft, in weinig woorden te verklaren, dat het mijne meening is, dat hij in het weergeven van onbezielde din- gen een wondermensch is, en dat er niet licht iemand zal opstaan, die glazen, tinnen, aarden en ijzeren dingen, bijna doorschijnend

¹⁾ t.a.p.

²⁾ Nog geen twintig jaar geleden vond men het terug, als deksel van een krentenkist in Enschedé, thans in het Rijksmuseum.

³⁾ Bij Bredius blz. 8. ⁴⁾ Van Riemsdijk blz. 301. ⁵⁾ Worp blz. 131 e.v.

en ontstaan onder de macht van het penseel, op zulk eene wijze als men tot nu toe nauwelijks geloofde dat kon gebeuren, en tevens met zulk een talent en zoo nauwkeurig en sierlijk kan voorstellen". De schilder von Sandrart vertelt, hoe die stillevens „dermassen fleissig, sauber, glatt und stark gemahlt, dass fast die Natur selbst hierinnen seiner Kunst zu weichen Ursache gehabt . . ." ¹⁾. Niet ten onrechte, schrijft ²⁾ een kunstkenner, de graveur Michel le Blon, in 1635 aan den resident van Zweden in den Haag, worden deze „ongemeene, nette en uytgevoerde dingen . . . by eenige van de voornaemste schilders voor toverye geoordeelt. Want behalve de wonderlycke speculatiën dier bevonden worden daerinne geobserveert en uytgebeelt te zijn, so en siet men nergend eenighe verheventheijt van verwen, begintsel noch eijnde aent heele werck en schijnt meer gewassen of als een waessem daerop geschildert."

Mysterieus was ook wat er tijdens het schilderen scheen te gebeuren. Men verhaalde, „dat de kleuren zelve, als zij door zijne als 't ware goddelijke hand worden gewreven, iets ik weet niet wat voor muzikaals en harmonisch voortbrengen, evenals sommige wijsgeeren met evenveel waarheidszin hoog hebben opgegeven van de hemelsche sfeeren" ³⁾. En een getuige in zijn proces geeft Torrentius' eigen woorden als volgt weer: „Ick en schildere op geen esel noch en gebruycke geen Pinceel, maar mijn paneelen leggen plat needer ende ick en ben niet diegeene die schildert, maer ick hebbe daer een andere wetenschap toe'. Voegende daerby dat ter een soet geluijt over het paneel quam, als offer een swerm byen recht daerboven sweeffde singende seer soetelyck als musycq gewijs, twelck vreempt was om te hooren" ⁴⁾.

Hoe kon Torrentius zeggen dat hijzelf niet degeen was die schilderde, en hoe is die vreemde duidelijkheid van zijn stillevens te verklaren? Reeds Huygens meende het te weten: hij opperde de mogelijkheid dat Torrentius gebruik placht te maken van een der nieuwe uitvindingen der wetenschap: van de camera obscura, „in hare volkomen gedaante, d.i. met toepassing van lens en spiegel (de periscoop)" ⁵⁾. Zoo zou hij het beeld van zijn gegeven op zijn platliggend paneel hebben opgevangen; hij zou dat beeld dus hebben nageschilderd, gebruikend de wonderen der jonge wetenschap.

¹⁾ Bij Bredius blz. 6. ²⁾ t.a.p. blz. 6 e.v. ³⁾ Worp blz. 133.

⁴⁾ Bij Bredius blz. 32 e.v. ⁵⁾ Van Riemsdijk blz. 302; Worp blz. 135 e.v.

Huygens was van meening ¹⁾, „dat de listige vent vooral door dit hulpmiddel bij zijn schilderen had verkregen, wat de smalle gemeente, volgens hare gewoonte en haar oordeel, gaarne aan goddelijke bezieling toeschreef. Dat vermoeden wordt tot nu toe zoowel bevestigd door de sprekende gelijkenis van Torrentius' schilderwerk met deze schaduwen, als door ‚het onweerlegbare, het niet missende', wat men hem toekent, van zijne kunst vergeleken met de werkelijke gedaante van het voorwerp, waarover alle toeschouwers het in alle opzichten met elkander eens zijn.” Voor een dergelijke verklaring pleit ook, dat wanneer Torrentius buiten het gebied van het stillevens trad en zich aan menschelijke figuren waagde, het, behalve uiterst onzedelijk, uiterst hulpeloos en gebrekkelig was wat hij schilderde. En tijdens zijn gevangenschap schilderde hij in 't geheel niet meer, hoewel men hem van alle benoodigdheden voorzag ²⁾).

Men zag tot Johannes Torrentius op in bewonderenden eerbied, en hij wist zich dat door eleganten wandel en zwierige loszinnigheid waardig te maken. Torrentius, de zoon van den allereersten gast in het tuchthuis te Amsterdam, „wist hem Selven te insinueren in de gunst van voorname burgers die veel van hem hielden, alle mans vrient, die het vrouwvolck wonderbaerlick wist te believen en lieflocken, die dagelijcx sijn huys frequenteerden, en konden daer niet van daen blijven al spleten en barsten haer mans. Dese Torrentius hielde sich heel statelick, als hy op de strate quam was altijdt gelaerst en gespoort, in Phellep gekleet, als hy wandelde op de Marckt, hadde hy alle de oogen op hem geslaghen, placht een yder te groeten, met een minnelijcke aenspraeck, en meewaerdigh wesen” ³⁾. Hij beweerde, om de eenvoudige luidjes te winnen, „dat hy veel Grooten, ende Heeren van den Raedt t'sijner devotie heeft” ⁴⁾, dat hij wel 10 of 12 Raadsheeren-vrouwen en -dochters naar den Casuaris kan meekrijgen, „omme mette selve, oock snachts, vrolick te zijn” ⁵⁾.

Maar ook afgunstige vijanden waren er, en verontruste geloo-vigen.

¹⁾ Worp blz. 136.

²⁾ A. P. H. Trivelli (blz. 1 e. v.) ziet in Torrentius een *fotograaf*. Bij het prepareren van zijn zilver-platen zouden de gonzende geluiden hoorbaar kunnen zijn geweest. ³⁾ Schrevelius blz. 385.

⁴⁾ Dossier Torrentius. Requisitoir [punt] III. ⁵⁾ D. T. req. II.

Hij wandelt met je over straat en leest de zonden van de gezichten van onbekende voorbijgangers; hij zegt, met eigenaardigen stemklank: „die man heeft een quaden geest”, „sy gaat met den duyvel om”. Als hij bij je logeert hooren de kinderen 's nachts „een groot gedruijs ende eenige mompeling als van oude mannekens”. En de dienstbode zegt tot mevrouw: „Wel vrouw, wat is dat voor een man, sal hij hier weder coomen? Hij moet er uyt off ick moeder uyt, want all myn werck staet verseth en verkeert. Ick can hyer nyet langer duyren, want hy gaet metten duyvel om” ¹⁾).

IV. Zijn proces

„Den Heeren van den Gerechte” der stad Haarlem, gehoor gevend aan den wenk van President en Raden, begonnen aan dezen beminden en gehaten man aandacht te schenken. Langzamerhand hoopten zich de gerechtelijke stukken op — want hoevelen bleken er te zijn, die mede ter verlichting van het eigen bezwaarde hart kwamen luchten wat zij Torrentius hadden hooren zeggen. Sommige deposanten aarzelden — maar de Heeren drongen aan: „Off hem nijet bekend es dat Jan Symonsz geseyt Torrentius voorgeeft datter geen Godt is. — Verclaert hyer van nijet te weten. — Wat dselve Torrentius seyt vande H. Drievuldicheyt ende by gevolgen van de personen des Vaders des Zoons ende H. Geestes.” Angstig beaamde Roelof Clarenbeecq dat Torrentius „hijer aff een vreempt gevoelen heeft” ²⁾).

Den 30sten Augustus 1627 kon men tot vangenneming overgaan; uitgebreide verhooren begonnen. Zeer streng, en waarschijnlijk met onthouding van eenige belangrijke verdachtenrechten, werd Torrentius aangepakt. Zoo beklagde hij zich, kort voor de uitspraak, bij Prins Frederik Hendrik, dat hij „in apprehentie genomen ende gehouden [is] den tijt van omtrent seventijen wecken, sonder middelertijt acces te mogen hebben van Raet off van vrunden, sonder oock dat die van den voorsz. gerechte eenige verificatie hebben willen aennemen dienende tot justificatie van syne Innocentie, veel weyniger hem te hebben willen hooren in sijne defensie, die nyemant en behoort geweygert te worden...” ³⁾).

¹⁾ [D.T.] Bij Bredius blz. 31 e.v. (De processt. welke ik zelf onder oogen had, zijn onder „D.T.” gecit.). ²⁾ D. T. ³⁾ D. T.

De getuigenverklaringen

Het was, alsof menigeeen met graagte getuigen kwam, niet alleen over Torrentius' genoeglijk „bknuffelen” van het vrouwvolk in veel Hollandsche taveernen, „. . . . t'schandelyck ende oneerbaer handelen van vrouwen ende dochters so binnen Amsterdam, Leijden, Delft, ende den Hage, als andere steeden . . .” ¹⁾, maar ook over *godschennende woorden*, door Torrentius gesproken.

Een Leidenaar, van Swieten, verklaarde hoe hij vertoefd had in de „Vergulde Valck” te Haarlem, dat „aldaer mede waren gelogieert Torrentius met het geselschap van de Roose Cruijs, dewelcke waren in de camer alwaar hij van Swieten rechts boven sliep ende dattet selve geselschap henluyden die nacht soo vreeselyck aangestelt hadde met droncken drinken . . .” en dat zij tenslotte achtereenvolgens gedronken hadden op de gezondheid van Zijne Excellentie den Prins, van Onzen Lieven Heer en van den Duivel ²⁾!

Andere getuigen vertelden van zijn *critischen zin*, van zijn roekeloze zelfstandigheid van denken. Van den Bijbel zou hij ruw den menschelijken oorsprong hebben beleden, zeggende ³⁾, „niet disputerens gewijs, maer seer lichtvaerdelicken, . . . dselve te weesen een Rapsodium, t'welck par avontuur, bijden eenen ofte den anderen Monnick ofte oude suffert, over twee off driehondert jaren bijden anderen geraept is . . .”. „Item dat de Religie maer een Bulleback es voor Princen ende heeren, om de gemene Luijden gelijk de kinderen, daer mede inden Toom ende in Officie te houden, . . . dat Princen, Heeren ende verstandige Luyden wel beeter weten, Ende dattet voor hoge gheesten ende verstanden te vijll es sich daeran te binden . . .” ⁴⁾. En een andere getuige vermeldde Torrentius' goddeloos pogen, den mensch onder den last van den zondeval vandaan te trekken. Immers het behoorde volgens hem tot de „beuselingen fabulen ende ongelooffelijcke dingen”, dat de twee eerste menschen God zoo boos zouden hebben gemaakt, „dat het ghansche menschelijk geslacht nu noch daer door eenige swaricheijt soude moeten lijden” ⁵⁾. Is niet het aard-sche leven vol vreugde; kijkt men niet te ver als men den hemel in het hiernamaals zoekt? Hij hield het, zegt een berijmd pamflet uit die jaren:

¹⁾ D. T. req. I. ²⁾ D. T. ³⁾ D. T. req. XIII.

⁴⁾ D. T. req. XV. ⁵⁾ D. T. reg. XVIII.

„... voor den Hemel, hier lustich te leven zonder pijn,
„En voor den Hel, in armoede te leven en te verdwijne” ¹⁾.

Het gerecht zag in den schilder een van God afgewende — doch tevens meende het te ontwaren zijn *verbinding met bovennatuurlijke machten*. Daarin ligt immers geen tegenspraak. Daar waren de geheimzinnigheden die zich bij het schilderen voordeden: „vreemde Consten ende seer suspecte dinghen, smaeckende so t’schijnt toverie. . . .” ²⁾. Daar was zijn eigen uitspraak, „dat dese zijne kennisse een hooger kennisse is, als vande heijlige schrift, want het is een crachtighe bescherminghe” ³⁾. Hij schreef het zelfs aan zijn rechters, in een langen eigenhandig geschreven brief die bewaard is gebleven ⁴⁾, dat hij mysterieuze krachten bezit, die buiten de oordeelsfeer der oningewijden vallen. „Wat de examinatie aangaat mijns doen en laten, laat dat om beters wille UE. en anderen ten besten onbeoordeelt, ende denckt vry dat de koers der goddelijcker werkinghen verre ghaan buiten de be grijpelijke krachten van vlees en bloet, want dit te doorgronden den gheest alleen ghegheven wort door de heilich maakinghe die daar is in Christo Jesu.” Moge het mij gegeven zijn, zoo schreef Torrentius, iets van die zielekracht der waarheid te schenken aan mijn rechters, hen te leiden „tot de bequaamheijt die verlichtet wort van goods heldere licht daar in men gheniet deheerlijkheijt daar alle godes heilighen meede overghooten sijn. . .”.

Hoe Torrentius dit *leeraarschap* verstond en verwerkelijkte? Getuigen kwamen het mededeelen; hij *stelde vragen*, kweekte besef van onwetendheid ⁵⁾! Hij moest zich erover verantwoorden ⁶⁾ „waeromme hij dan aensiennel. personen off persoon gevraecht heeft: Wat is Godt, kendt ghy Godt wel, hebt ghy hem gesien, wat voor een dincxken es Godt? Ende diergelycke lasterlicke Godtlooze propoosten meer”. Geen lastering is dat, antwoordde Torrentius, doch onderrichting en aanvuring. „Seijt hy die spreekt [T.] dat hy verscheyden maelen gesproocken heeft met personen die haire roemden Godt te deegen te kennen, ende hy die spreekt geneegen wesent Godt te kennen ende mistrouwent sijn eygen verstant, ofte oock al bequaem waere om de schrifture soo te verstaen, als eenich mensch die soude kunnen verstaen, door de gratie Godts — heeft derhalve soodaenighen man die hem roemde

¹⁾ Leyds-Veer-Schuyts-Praetgen. ²⁾ D. T. req. IV, zie hierboven blz. 124.

³⁾ D. T. req. XXX. ⁴⁾ D. T. ⁵⁾ D. T. req. XXIV—XXVII. ⁶⁾ D. T.

Godt heel wel te kennen ernstelick affgevraecht, hoedanich dat syn kennisse mochte wesen omme de selve mede te genieten, Bekent dienvolgens wel gevraecht te hebben, wat es Godt, kent ghy Godt, wel hebt ghy hem ghesien, sonder nochtans tselve gesprooken te hebben tot eenighe lasteringe van Godt”.

Was deze Torrentius *werkelijk een Rozenkruiser*? De vraag speelde den rechters door 't hoofd, maar een antwoord konden zij niet geven. Er is een concept bewaard gebleven ¹⁾ voor een te houden pijnbankverhoor van een medebeklaagde van Torrentius. Men wilde dezen man vragen: „Off hy die spreekt vande Broederschap ofte Ordre vande Roosen cruyse es — Indien jaa, wat d'selve Ordre medebrengt ofte inhoudt — Ende wie in de Provincie van Hollandt syn mede-broeders en mede-susters zyn, hoe genaempt ende waer woonachtich — Ende off d'voorsz Jan Symonsz ²⁾ mede van die Ordre vande Roosecruyse es ³⁾?” Maar de antwoorden ontbreken! En omtrent het bestaan van dit gezelschap tasten ook wij in het duister. Veel in die dagen diende zich aan onder het kruis met rozen, wellicht ook een drinkgezelschap. We kunnen slechts vaststellen dat Torrentius van de nieuwe geestesbeweging afwist, dat hij de klok had hooren luiden.

Verdediging, tortuur en sententie

Doch waren al die beschuldigingen gegrond? Het schijnt dat de rechters zich zulks nauwelijks afgevraagd hebben. Torrentius kon ontkennen, een onschuldiger uitleg geven van hem ten laste gelegde woorden; sommige getuigen konden terugkrabbelen en korzelig-angstig verklaren: „ick weet dat niet, ick wilde dat ick daermede niet gemoeyt was” ⁴⁾; Torrentius' vrienden konden verklaren „aen hem nyet bevonden te hebben als eer en deucht” ⁵⁾ — Schout en Schepenen hadden de verzekerdheid van hen die een voorbeeld willen stellen.

¹⁾ D. T. ²⁾ Torrentius dus.

³⁾ Dr. A. Bredius, aan wiens nauwkeurige en geestige studie „Johannes Torrentius, Schilder, 1589—1644” ik veel te danken heb, en welke den lezer blijve aanbevelen, heeft dit stuk klaarblijkelijk niet onder oogen gehad. Het bewijst m.i. dat ook tijdens het rechtsgeding men in Torrentius een Rozenkruiser is blijven zien. In het vonnis komt het woord niet voor: men had de Orde niet kunnen vinden!

⁴⁾ Bij Bredius blz. 28. ⁵⁾ t.a.p. blz. 40.

Ondanks menigvuldige en langdurige verhooren had Torrentius zich nog geen enkele confessie laten ontvallen. Bij deze extraordinaris-procedure, welke zijn verdediging ook in andere opzichten zoo bemoeilijkte, had men evenwel een bekentenis *noodig*. Immers „alsser extra ordinaris geprocedeert en recht gedaan wert op de Confessie van den Delinquant, mag denselven van de Condemnatie *niet appelleren nogte reformeren*” ¹⁾! Daarom lieten Heeren Burgemeesteren en Schepenen hem op het laatst van December 1627 op de pijnbank leggen. Zes beroemde Haagsche advocaten hadden de toelaatbaarheid der tortuur met een beroep op Katholieke juristen als Julius Clarus en Josephus Mascardus aange-toond ²⁾.

Men had, als bij elk verhoor, te voren een lange lijst vragen op-gemaakt en veel ruimte opengelaten voor het invullen der antwoorden. Maar de pijnigingen waren zoo heftig, dat de griffier slechts naast de twee eerste vragen iets opgekrast heeft. Dan volgt reeds de handteekening van Torrentius, anders zoo sierlijk, nu krampachtig-vertrokken. Hij was, toen men hem losmaakte, een „gebroken” man. Heeft hij „bekend”? „Bekent wel de woorden in die vragen geroert disputerens gewijs gesproocken te hebben. . . . maer nyet tot prejuditie van Godt” ³⁾).

Tevergeefs trachtte Torrentius door een vertoogschrift ⁴⁾ aan Prins Frederik Hendrik zijn rechters ertoe te brengen „tenminsten om hem te ontfangen in ordinaris proces”. Zijne Excellentie stuurde het request met een verzoek om uiterste mildheid aan de Haarlemsche Overheden. Doch dezer eenig antwoord hierop was een dringend vermaan tot *het Hof van Holland*, een eventueel appel van hun uitspraak („hoewel, onder correctie, nyet appellabel, mits redenen voorsz”) af te wijzen ⁵⁾. Deze brief is van den 25sten Januari 1628, de dag zelve van Conclusie en Sententie!

Een en dertig bewezen punten van aanklacht las den Heere Schout op dien dag der „berechting” voor. Een groote drom op-eengepakte nieuwsgierigen, onder wie menig „junger Herr aus grossem Haus”, trachtte iets op te vangen. Met des schilders pogingen zich te rechtvaardigen, was nergens rekening gehouden, en de schout meende ⁶⁾ dat „vuyt alle twelcke ende d’informatie van-

¹⁾ Willem van Alphen, Papegay ofte Formulierboek, bij Bredius blz. 48.

²⁾ Bij Bredius blz. 40. ³⁾ D. T. ⁴⁾ Zie hierboven blz. 126.

⁵⁾ D. T. ⁶⁾ D. T. req. i. f.

dien, als met handen getast can werden, nyet alleenlyck des gevanghens seer quaet comportement, oneerlyck, lichtvaerdich ende schandaleus leven ende wandel maer oock ende insonderheijt zyne godtloosheijt, abominabele ende grouwelicke blasphemie, mitsgaders schrickelijcke ende zeer schadelijcke heresie, waerdoor hy gecommitteert heeft onder meer andere delicten Crimen Lese Majestatis Domini ende mitsdien t'hoochste crimen . . .". De Schout concludeerde, dat „den voorn. gevangen ter saecke voorsz. bij mijnen E. heeren vande gerechte diffinitivelyck zal werden gecondemneert" tot den verbrandingsdood, of tot een exemplaire straf aen den Lijve met confiscatie zijner goederen, „ofte tot anderen". En den Heeren van den Gerechte „Condemneren den voorsz. gevangen den tijt van twintich achtereenvolgende jaeren geconfineert ende gedetineert te werden ter plaetse naerder t'ordonneren" ¹⁾).

Prinselijke tusschenkomst

Vermelden wij nog in 't kort, hoe Torrentius, na vele vruchteloze pogingen van familie en vrienden om beter recht en betere behandeling, tenslotte door vorstelijke beschermers zijn vrijheid terugkreeg ²⁾). Aanvankelijk hielden Haarlem's magistraten ook tegenover Frederik Hendrik, zelve naar 't schijnt een man van den nieuwen geest, die zich voor Torrentius bleef interesseeren ³⁾), het been stijf. Zij wezen er op, in hun brief van 9 Oct. 1628, hoe goed Torrentius het in zijn kerker heeft, „dat zyn vrunden ofte die van zyn doolinghe hem dagelicx smiddaechs en tsavondts van zeer delicate spijs, broot bier en wijn mitsgaders verscheyde mael in de weeck van fyn schoon linnen en wolle ver boven syn pretense qualiteyt ryckelyck versorgen en voorsien . . .". — En is daar niet zijn eigen confessie; is hij niet „overtuyght by consonante gelooff waerdigh getuygen van zoo enorme feyten ketterien en horrible blasphemie", dat, ware er ordinarie geprocedeerd, hij den brandstapel niet zou zijn ontgaan? Pardon voor dezen Torrentius? Waarlijk, Zijne Excellentie moge wel bedenken, dat Kerk en Overheid, geloof en orde, hierdoor opnieuw zouden worden geteisterd,

¹⁾ Bij Bredius blz. 50. ²⁾ Zie hiervoor Bredius blz. 55 e. v.

³⁾ Torrentius is veroordeeld mede om zijn bewering „dat hy van zyne Excle. salvegarde heeft . . ." D. T. Req. I.

tot „bedrouvinghe van alle vrome Christenen en ontrustinghe van onse Stadt”.

Maar Karel I, Koning van Engeland, wenschte den gevierden schilder aan zijn hof te verbinden! Eigenhandig schreef hij den 30sten Mei 1630 aan zijn neef Frederik Hendrik ¹⁾: „... creoyez que nous ne deserions pas le favoriser contre le teneur du ladit sentence...”. Doch deze talenten mogen niet verloren gaan. Vandaar het koninklijk verzoek „de lui vouloir en notre faveur ottoyer son pardon et nous l'envoyer par deçà...”. „Et ce sera une courtoisie que nous tiendrons à obligation particulière en votre endroit pour la recognoistre et nous en revanger en autre chose dont nous vous pourrions gratifier. Et sur ce nous demeurons, Mon Cousin etc.

A notre Palais de Westminster le 30 de May 1630.

Charles R.

De Haarlemsche Magistraten kregen dezen koninklijken brief onder oogen, met begeleidend schrijven van den Prins van Oranje ²⁾: „Naerdien wij ons dan beduncken laten seer considerabel te wezen, dat men Syne Maj^t in eene saecke van sulcker nature nyet en soude te gemoet gaen”. Doch wat adviseert gij, magistraten van Haarlem? Den 25sten Juni 1630 vergaderden zij, en wij moeten het roemen als een daad van Hollandsche onafhankelijkheid, dat zij besloten... hun vonnis te handhaven, en ook hun resolutie aan Zijne Prinselijke Excellentie, waarin zij hadden geadviseerd, in geen geval pardon te verleenen. Hun sterkste argument was, dat Torrentius wonderlijkerwijze niet meer geschilderd had sinds hij gevangen zat, „onaengesien verscheyde mael daertoe aengemaent” ³⁾. Merkwaardig is de wijze, waarop deze burgers een Koning en een Stadhouderlijken Prins tegemoettraden en hun Calvinistische koppigheid stelden tegenover vorstelijke mildheid.

Doch Frederik Hendrik was reeds besloten: den 11den Juli 1630 onderteekende hij het pardon ⁴⁾. „Ordonneren als dan den Officier aldaer hem gevangen aan welgemelte Hr^e Resident Carleton seeckerlyck in handen te stellen om by denselven datelyck Hoochstged^e. S. Ma^t van Groot Brittanien toegesonden te werden”, „om ten dienste derselver te werden geemployeert.”

Na een tiental klaarblijkelijk roemlooze Engelsche jaren, keerde

¹⁾ Bij Bredius blz. 60 e. v. ²⁾ t.a.p. blz. 61.

³⁾ t.a.p. blz. 64. ⁴⁾ t.a.p. blz. 65.

hij ziek en oud in zijn vaderland terug, en overleed te Amsterdam in het jaar 1644.

Merkwaardig is zijn proces, omdat dit Haarlemsche gerecht zoo duidelijk het verband legde tusschen afdwalingen der godsdienstige overtuiging, en lichtzinnigheid van levenswandel; en anderzijds dat tusschen wangeloof en politieke roerigheid. Zich tegen al deze plagen der toenmalige menschheid keerend, verwierp het mede den hervormingsimpuls dien we uit de Rozenkruisers-geschriften leerden kennen. Want deze impuls voerde tot herschepping aller levensvormen en verheffing van den mensch tot zelfstandigheid — met alle gevaren en verleidingen hieraan voor de onvoorbereiden verbonden.

§4. Richtlijnen der Overheid voor het onderwijs aan de Hooge School

Van samenwerking tusschen Den Haag en — het toenmalige — Leiden zijn ook uit later jaren treffende uitingen te vinden. Op een gravamen van een der Classes der Gereformeerde Kerk deden de Staten van Holland den 30sten September 1656 aan Heeren Curateuren ende Borgemeesteren van Leiden weten, hoe H. Ed. GrootMog. zich de verhouding van Theologie en Natuurphilosophie dachten ¹⁾. „ Alle Faculteyten ende scientien, ende sulks mede de Theologie, ende Philosophie hebben *haer eygene ende gesette palen, ende limiten*, binnen de welke de selve respectivelyk om alle confusie te vermyden, moeten werden gecontinueert.” Gestrengelijk wezen de Staten van Holland erop „dat de materien en quaestien die de Theologie eygen zyn, ende alleen door openbaringe uyt Godes Heylige Woordt bekendt werden, *als t'eenemael onderscheyden* van die quaestien die uyt de natuyre door de reden kunnen ende moeten ondersocht, ende geweten werden, den Theologen alleen werden gelaten”. — Rust en vrede zal er slechts heerschen aan de Universiteit en in het gansche land wanneer het godsdienstig en het wetenschappelijk denken worden gescheiden

¹⁾ Resolutien blz. 271 e. v.

gehouden. Ontdekt men strijd tusschen deze beide, dan moet „'tgene den Menschen van Godt de Heere door de Heylige Schriftuyre is geopenbaert, als 't aldersekerste, voor vast, ende indubietabel gehouden" worden. En een zeer praktischen raad voegden de Staten, ten behoeve der Leidsche Hoogeschool, daaraan toe: „dat men, ook om vrede ende gerustheydts wille, de Philosophemata, die uyt de Philosophie van D. Cartesius getrocken, nu ter tydt by eenige offensie geven, sal naerlaten voort te zetten...".

Want wat is het gevaar, wanneer de in de natuur gescherpte geest zich keert tot het onderzoek der Goddelijke waarheid? Dat veel, waaraan de geloovige in eenvoudige zielsrust zich had gehecht, nu in den eersten tijd aan twijfel onderhevig wordt. Dit wilden de Staten van Holland, in hun „Ordre en Reglement tot Conservatie van de Ruste en Vreede in de Kerken van de Provincie van Holland en Westvriesland, in dato den 18. December 1694" ¹⁾, voorkomen. „Ten vierden, zullen voor al de Professores ofte Lectores Theologiae, sich onthouden iets in hunne Schriften, publieque en private Lessen en Disputen, voor te brengen, hetwelke de Studenten souden kunnen aenleydinge geven omme de Mysterien van 't Christelyke Geloove, naer de regels ende methode der Philosophie te behandelen, soodanig dat alles zoude moeten werden verworpen, waer van de reden juyst soo duydelyk en klaer niet voorquam, als van enkele natuurlyke saeken, dewyl daer door eerlange het ware Christelyke Geloove Schipbreuk soude kunnen lyden, en de Kerke in de uysterste verwerringe geraeken."

§ 5. Repressie van godslasterlijke geschriften

Maar het was er verre vandaan, dat met deze wijze beperkingen van den grijpgragen menschelijken geest, de rust hersteld werd. Harder optreden was geboden. En waar thans het boek, het pamflet, het libel, de groote bacillendragers geworden waren, richtte de repressie van de overheid zich vanaf het midden der 17de eeuw zeer in 't bijzonder tegen de „Godslasterlijcke ende Ziel-verderfe-

¹⁾ De Mauregnault blz. 432 e. v.

lijke Boecken", die in menigte verschenen. Letten wij er wèl op, dat „godslasterlijk" in deze periode alles heette, wat van de aanvaarde leer een zelfstandige, *kettersche* afwijking te zijn scheen. En denken wij ook i.h.b. aan dien vorm van godslastering, waarbij de mensch *zichzelf goddelijkheid toekent*. — De gewraakte boeken werden zooveel mogelijk achterhaald en verbrand; den drukker en den uitgever troffen harde straffen. „*Adr. Koerbach*, Advocaet et *Medicinae* Doctor — krachtens een Amsterdamsche sententie uit 1698 —, gemaekt hebbende een Godslasterlyke *Dictionary*, is t' *Amsterdam* gevangen, en gecondemneert in vier duisent gulden, en twee duisent gulden misen, en tien jaren gebannen Aert Wolsgryn, Boekverkooper is gevangen, en gecondemneert in acht-jarig *confinement* in 't *Rasphuis*, dan vijf-en-twintig jarig *bannissement*, en drie duisent gulden, als Drukker, en ten deele *Auteur* van 't Godloos Boekje, (*vervolg van 't Leven van Philopater*) en in duisent gulden, als verkooper, en in de kosten, en misen van Justitie" ¹⁾).

De Socinianen

De opsomming der Placcaten en Publicatiën waarin de Overheid zich tegen deze ondermijnende krachten richtte, is bijna een stuk beschavingsgeschiedenis. De boeken der Socinianen trof in 1674 een druk-, verkoop- en verspreidings-verbod binnen Hollandt ende West-Vrieslandt. Besloten werd, deze alom te „decrieren voor Gods-lasterlijke ende Ziel-verderffelijke Boecken, vol van ongefondeerde ende dangereuse stellingen en grouwelen" ²⁾. Genoemd werden „*de Leviathan, Bibliotheca Fratrum Polonorum, quos unitarios vocant, Philosophia Sacrae Scripturae interpres*; alsmede *Tractatus Theologico Politicus*". Want deze werken tasten immers „d'authoriteyt vande Heylige Schrifture" aan, en vloeyen over „van alle lasteringen tegens Godt, ende syne Eygenschappen, ende des selfs aanbiddelijke Drie Eenigheyt".

Van denzelfden aard was zeeker libel, met den kenmerkenden titel: „Licht schynende in de duistere Plaatsen", „. . . . in welk naamloos lasterschrift, op de alleroneerbiedigste, scherpste, en spotachtigste wyze, en met lasterpriemen, bestreedend word, in het gemeen, de Heilige en aanbiddelyke Verborgentheid van de Goddelyke Drie Eenigheid. . . ." ³⁾.

¹⁾ Van Zurk blz. 703. ²⁾ Gr. Plac. Boek III col. 523 e. v.

³⁾ t.a.p. VII col. 625 e. v.

Spinoza

„Prophaen, Atheistisch ende blasphemant” zijn ook Spinoza's Opera Posthuma. Zij wemelen van stellingen waardoor „den eenvoudigen Leser van de eenige en waerachtige wegh der Saligheydt soude kunnen werden afgeleydt”. In het bijzonder werd de Hollandsche overheid, blijkens haar placcaat uit den jare 1678, verontrust door de ondermijning van het geloof in de schriftuurlijke *wonderen*, waarmede immers „God Almachtigh syne Mogentheyte ende Goddelijcke kracht, tot versterkinghe van het Christelijck Geloof heeft willen betuygen”. Want in deze godslasterlijke geschriften wordt uiteengezet wat een „wonder” eigenlijk is: 't is iets waarvan de mensch de natuurlijke oorzaak *nog niet* heeft kunnen vinden. Uiteengezet wordt, „dat de Menschen in de kennis van de natuyl niet diep genoeg konnende indringen, daerom alleen sommige gheschiede saecken, haer als Miraculen schenen voor te komen . . .”. — Voorts worden hier „verscheyde Articulen van het Algemeyne Christelijcke Geloof ghelabefacteert”¹⁾.

Fredericus van Leenhof

Eén, die ook erkende, met vrucht Spinoza te hebben gelezen, was Fredericus van Leenhof, Predikant tot Swol, de schrijver van het boek „Den Hemel op Aarden”; hetwelk in het placcaat der Staaten van Hollandt ende West-Vrieslandt²⁾ werd verklaard te zijn „directelijck strydende tegens Godts heylige Woordt, ende de ware Gereformeerde Christelijcke Religie”. Ik had het boek in handen; een schendgeschrift is het geenszins, eerder een Hollandsdegelijke verhandeling over de „zuivere Blijdschap, die uit Gods kennis en liefde spruit en bestaat”³⁾, een blijdschap welke reeds op aarde te verwerven is. „Den Hemel gestelt in dit leven”⁴⁾ — daartoe is het, dat Fredericus van Leenhof zijn lezers oproept, opdat zij „Hemeligen op aarden”⁵⁾ worden. En opmerkelijk is het, hoe hier wederom beschreven wordt, hoe in de natuur, in het aangrijpend kosmisch gebeuren, de vrome mensch deze hemelschaardsche blijdschap vindt. „Hoe kan hij een goede God anders aanschouwen, als een fonteyne van alle licht en gaven; hoe kan hij anders zig in de nature vermaken, als in een toneel van Gods eeuwige en onverbrekelijke ordre . . .⁶⁾?”

¹⁾ t.a.p. III col. 525 e. v. ²⁾ t.a.p. V col. 694. ³⁾ Van Leenhof, Den Hemel op Aarden. ⁴⁾ Voorreden. ⁵⁾ Den Hemel op Aarden opgeheldert blz. 19. ⁶⁾ Den Hemel op Aarden blz. 33.

Fransche schrijvers der Aufklärung

We zien, in de achttiende eeuw, de scherpte van het ontledend verstand steeds toenemen; de Pansophie werd Aufklärung. Het zijn Voltaire en Rousseau, waartegen de placcaten van de zestiger jaren dier eeuw zich keerden. „Emile, ou de l'Education” — het werk van een jeugdbederver. De Staaten van Holland verklaarden ¹⁾, „dat wy het voorschreeve Werk houden voor ten hoogste godloos, schandaleus, ergerlyk en profaan, en te tendereen om de onervaare Jeugt van den eenigen weg ter zaligheid, zynde het waaragtig Geloove in Jesus Christus, af te leiden . . .”.

En Voltaire's naam komt voor in een Publicatie van den Hove van Holland, van 1764 ²⁾. Een reeks boeken werden tezamen getroffen: „. . . . het een geintituleert *Dictionnaire Philosophique portatif*, het ander hebbende drie Tituls, *l'Evangile de la Raison, ouvrage posthume de M.D.M. . . . y; Ouvrages Philosophiques pour servir de preuve à la Religion de l'Auteur, collection complete des oeuvres de Mr. de Voltaire*, in zig vervattende vyf Stukjes, als *Saul & David, Tragédie, Testament de Jean Meslier, Catechisme de l'Honnête Homme, Sermon des cinquante, Examen de la Religion dont on cherche l'eclaircissement de bonne foi.*” Het Hof heeft het noodig geoordeeld, „de voorsz. Boeken, welke het zelve op heeden door handen der Scherpregeters publiquelyk heeft doen verbranden, te verklaaren als voorschreeve is, en te decrieeren voor Godslasterlyke en Zielverderffelyke, vol van ongefundeerde en dange-reuse stellingen en grouwelen, tot nadeel van de waare Religie....”

§ 6. Robert Adriaansz. van Hoorn

Een schelm uit Hoorn, een varensgezel, ter dood veroordeeld en in beroep gekomen bij het Hof van Holland, uitte in de gevangenis van 's-Gravenhage zoo alderschrikkelykste godslasteringen, dat het Hof hem den 30. van Juli 1728 ook hiervoor ter verantwoording riep. Merkwaardig zijn de uitroepen van dezen Robert Adriaansz. van Hoorn. Hij loochent God niet, maar hij tart Hem, hij wil toonen dat hij, de mensch, over God baas is. „Ik ben zoowel

¹⁾ Gr. Plac. Boek IX col. 194 e.v. ²⁾ t.a.p. IX col. 195 e. v.

God als gy, en indien gy God zyt, zoo verdelg my zoo gy kunt, of als gy wilt." Ook op zijn schip, vechtend met den stormwind, vecht hij om zijn zelfstandigheid, zijn onafhankelijkheid van hoogere machten. „Zy zeggen, dat God de wind kan geeven, laat het waayen dat het dondert en blixemt, ik wil daar niet voor stryken, ik wil voor geen God stryken, laat staan voor menschen." Of is de mensch, die vrij is van God, in waarheid dienaar van de Tegenmachten geworden? Wij hooren het hem schreeuwen, in den bollen wind: „Waay op duyvel, jou kindt staat aan het roer". — Wegens „misdaad van gequeste Goddelyke Majesteyt" werd hij veroordeeld „gebragt te werden ter plaatse alwaar men gewoon is Criminele Justitie te doen, ende aldaar met een gloeyende priem de tonge doorboort, en met de koorde gestraft te werden dat 'er de dood na volgt, en verders desselfs doode lichaam buyten tot afschrik van andere op een radt ten toon gestelt te werden."

De nieuwe geest van ongeloof kwam uit Frankrijk. Daar zouden eeuwenoude fundamenten worden geslecht in moeizamen, geestdriftigen arbeid. Daar werd ook, voor wat betreft ons delict van godslastering, met Leviticus en Novelle opgeruimd, welke eeuwen en eeuwen onverwoestbare autoriteit hadden gehad¹⁾. De Mauregnault voorvoelde dit geestelijk oproer dat uit Frankrijk kwam, en hij eindigde zijn relaas²⁾ over Robert Adriaansz. aldus: „Dog Helaes! het hapert aen de Executie, dat is de ziel van de Wetten, in tegendeel het vloecken, en sweeren word bij veele aengemerckt als een Franse Politesse; waer mede onse Natie afwyckende van de eenvoudigheyt, en opregtigheyt van haere Voorouderen meer en meer behebt, ja ick mag seggen tot haeren onvermydelycken, en sekeren onderganck vergiftigt word, ick segge het tot een trouwhertige waerschouwinge."

¹⁾ Zie voor de strafbedreiging in het wetboek van Lodewijk Napoleon hieronder blz. 190. ²⁾ De Mauregnault blz. 89 e. v.

VIERDE HOOFDSTUK

DE MEENINGSSTRIJD OMTRENT DE GODSLASTERING TIJDENS DE AUFKLÄRUNG

§ 1. DE GODSLASTERINGSWETGEVING DER FRANSCH E KONINGEN

„Arlequins anthropophages! je ne veux plus entendre parler de vous. Courez du bûcher au bal, et de la Grève à l'Opéra-Comique; rouez Calas, pendez Sirven, brûlez cinq pauvres jeunes gens qu'il fallait, comme disent mes anges, mettre six mois à Saint-Lazare; je ne veux pas respirer le même air que vous. Mes anges, je vous conjure encore une fois, de me dire tout ce que vous savez” ¹⁾.

In Frankrijk komt omtrent het midden der 18de eeuw tegen de oude rechtsorde in opstand een nieuw slag menschen, met scherp intellect en met humaan optimisme, dat zijn rechten gaat op-eischen. Tegen de macht van oude ordonnanties, tegen de formidabele systemen der juristen ontstaat weldoordacht en geestdriftig verzet. Een reeks geruchtmakende processen vindt plaats, waar de sinds lang voos en tyranniek geworden rechtspleging zich vergrijpt aan wat men nu als menschenrecht, als burgerrecht is gaan voelen. En ter verdediging van die nieuwe rechten, van dit nieuwe bewustzijn, treedt iemand op, die deze periode — en ten deele ook nog onzen tijd — in geestelijk opzicht typisch vertegenwoordigt: Voltaire. Hij is het die in al deze processen het opneemt voor de verdrukte onschuld, en naar hem luistert geheel Europa. Overal worden, onder den impuls van zijn bitter analyseeren, de hervormingsgedachten tot hervormingsdaden. — Eén dezer processen is een godslasteringsproces: dat tegen den Chevalier de La Barre.

¹⁾ Voltaire aan d'Argental 16 Juli 1766; zie Voltaire, Oeuvres Complètes Deel XII blz. 670. Voor Calas en Sirven zie Hertz, passim.

Lodewijk de Heilige

Eindeloos is de rij der edicten welke de Fransche koningen tegen godslastering hebben uitgevaardigd. De straffen werden iets zachter in den tijd tusschen Lodewijk den Heilige en den Zonnekoning; de verminkingen van tong en lippen werden tenslotte eerst na veelvoudige recidive bedreigd; doch de buitengewone ijver der koningen bleef, een ijver welke voortkwam uit de gerechtvaardigde vrees, dat God strenge wrake oefent over het land dat dit vreeselijkste aller delicten ongestraft laat, „... pourquoi à douter seroient griefves pugnitions, comme autrefois pour semblables cas sont advenus...” ¹⁾.

De Heilige Lodewijk, dezelfde die met dien vromen eenvoud placht recht te spreken onder den eikeboom in Vincennes, heeft voor de Fransche godslasteringswetgeving den eigenlijken grondslag gelegd. Onder de veelvuldige Godtartende en Godkrenkende vloeken, lasteringen en bezweringen (vilains seremens) van zijn zondige onderdanen leed de koning ten zeerste. Zijn trouwe Joinville schrijft ²⁾:

„Et c'est grant honte au royaume de France, et au Roy quand il le seuffre, que à peine peut l'en parler que en ne die que dyable y ait part; et c'est grant faute de language, quant l'en approprie au dyable l'omme ou la femme qui est donné à Dieu dès que il fu baptizié.”

De vorst zelve vermeed met eerbiedige nauwgezetheid alles van dezen aard. „Vraiment il fu ainsi” ³⁾ — dat was de sterkste verzekering die hij voor een menschenkind gepast oordeelde — ja, er werd verteld ⁴⁾, dat hij ten laatste, op aanraden van een geestelijke, alleen „oui” en „non” placht te antwoorden. Uitermate streng en wreed trad hij tegen deze lasterlijke aanroepen op. „Frontem ac deinde linguam ferro candenti inuri, et consodi iubebat” ⁵⁾. — Luisteren we weer naar Joinville ⁶⁾:

„Le Roy ama tant Dieu et sa douce Mère, que touz ceulz que il pooit atteinre qui disoient de Dieu ne de sa mere chose deshoneste ne vilein sèrement, que il les fesoit punir griefment; dont je vi que il fist mettre un Orfèvre en l'eschièle à Cezaire, en braie et en chemise, les boiaus et la fressure d'un porc entour le col, et si

¹⁾ Actes des Etats-Généraux 1483, Recueil général XI blz. 64.

²⁾ Joinville chap. 373. ³⁾ t.a.p. chap. 372. ⁴⁾ L'abbé de Choisy Tome 4me blz. 38 e. v. ⁵⁾ Rec. général I blz. 342. ⁶⁾ Joinville chap. 371.

grant foison que elles li avenoient jusques au nez. Je oy dire que puis que je reving d'outremer, que il en fist cuire le nez et le ba-leure [= bas-lèvre) à un bourgeois de Paris, mès je ne le vi pas. Et dist le saint Roy: „Je vourroie estre seigné d'un fer chaut, par tel couvenant que touz vileins sèremens feussent ostez de mon roy-aume.”

Deze pieuze ijver werd evenwel ingetoomd: door den Paus! In een bul van 12 Juli 1268 werd den Vorst aangezegd zich te matigen¹⁾. En zoo vinden we, in een ordonnantie van hetzelfde jaar²⁾, slechts boete, gevangenisstraf, en, voor kinderen, geeseling bedreigd. „Il sera crié par les villes, par les foires, et par les marchiez, chascun mois une fois au moins, que nul ne soit si hardy que il jure par aucuns des membres de Dieu, de Nostre Dame, ne des sainz, ne qu'ils fassent chose par maniere de blasme, ne ne dient vilaine parole, ne par maniere de jurer, ne autrement qui torne à despit de Dieu, de Nostre Dame, ne des sainz, et se il le fait ou dit, lon en prendra vengeance, tele comme elle est establee.”

Philips VI

De verminking van de schuldige lichaamsdeelen vinden we eerst terug in de ordonnanties van Philips van Valois uit de jaren 1329³⁾ en 1347, en wel bij de eerste herhaling, telkens op verrijnde wijze voortgezet bij de volgende. Aanvangsstraf is de schandpaal. „C'est à sçavoir, que celui, ou celle qui de Dieu, ou de la Vierge Marie, dira ou mal jurera le vilain serment, sera mis pour la premiere fois qu'il luy adviendra au pillory, et y demeurera depuis l'heure de prime, jusques à l'heure de nonne, et luy pourra-t-on jetter aux yeux bouë, ou autre ordure, sans pierre, ou autres choses qui le blessent, et après ce demeurera au pain et à l'eau, sans autre chose.

A la seconde fois, si par adventure, il luy advenoit qu'il rechust, nous voulons, qu'il soit audit pillory, au jour de marché solem-

¹⁾ In een tot den Koning van Navarre gerichtten bul van denzelfden datum ried Paus Clemens IV dezen aan, Lodewijk's voorbeeld niet te volgen: „... Sed fatemur quod in poenis eiusmodi tam acerbis, eorundem vestigiis charissimum in Christo filium nostrum regem Francorum illustrem non deceat inhaerere, sed aliae poterunt reperiri citra membri mutilationem et mortem, quae a dictis blasphemis temerarios homines poterunt cohibere” (bij Faure, blz. 301).

²⁾ Rec. général I blz. 341 e. v. ³⁾ t.a.p. IV blz. 366 e. v.

nel, et qu'on luy fende la levre de dessus d'un fer chaud, et que les dens lui apparoissent.

A la tierce fois, la livre de dessous, et à la quarte toute la baslevre.

Et si par meschance, il luy advenoit la quinte foiz, nous voulons et avons ordonné et ordonnons qu'on luy coupe la langue, tout outre, si que des lors en avant, il ne puisse dire mal de Dieu, ne d'autre" ¹⁾).

Lodewijk XIV

Frankrijk is een behoudend land. De reeks van ordonnanties wordt beëindigd met die van 30 Juli 1666, welke tot de Revolutie van kracht blijft. De Koning heeft bemerkt, dat het kwaad ²⁾ nog welig woekert, „au mépris de nosdites défenses, au scandale de l'église, et à la ruine du salut d'aucuns de nos sujets...". „... Nous nous estimerions indignes du titre que nous portons de Roi Très-Chrétien, si nous n'apportions tous les soins possibles pour réprimer un crime si détestable, qui offense et attaque directement et au premier chef la divine Majesté."

Een telkens verhoogde boete is de straf voor de eerste vier overtredingen; den vijfden keer gaat men aan den schandpaal; dan doorboring van de bovenlip, dan afsnijding van de onderlip; en wie ten achtsten male godslasteringen uiten zullen, wacht de tongstraf: „la langue coupée tout juste, afin qu'à l'avenir ils ne les puissent plus proférer" ³⁾).

Doch onder deze strafbedreigingen vallen nog niet eens de ernstige gevallen: „les énormes blasphèmes, qui, selon la théologie, appartiennent au genre d'infidélité, et dérogent à la bonté et grandeur de Dieu et ses autres attributs". Hier zijn de straffen „à l'arbitrage des juges, selon leur énormité". Arbitraire straffen — dus ook geeseling, tongstraf, galeistraaf, verbranding, ophanging — reeds bij het eerste vergrijp. Tegenover afnemende macht stelt de overheid der achttiende eeuw groter vertoon van onderdrukking

¹⁾ t.a.p. blz. 541 e. v.

²⁾ „... blasphémer, jurer et détester le saint nom de Dieu, ... proférer [quelques] paroles contre l'honneur de la très sacrée Vierge, sa mère, et des saints ...". Rec. général XVIII blz. 86 e. v.

³⁾ Een aanvullende ordonnantie van Juli 1727 bedreigt „tous cavaliers, dragons et soldats" reeds bij de eerste godslastering met doorboring van de tong. Zie Muyart de V., Loix Crim. I blz. 85.

en wreedheid ¹⁾. Vergeefs, volgens Voltaire! „Quelques juges ont dit que . . . la religion avait besoin de ce funeste exemple; ils se sont bien trompés; rien ne lui a fait plus de tort; on ne subjugué pas ainsi des esprits; on les indigne et on les révolte” ²⁾.

§ 2. Beccaria's boeken de Verlichting

De beweging der „Verlichting”, welke in den loop der achttien-de eeuw vorm krijgt en steeds sterker het leven van velen gaat omvatten, zou wellicht in drie woorden kunnen worden gekarakteriseerd: wetensdrang, humaniteit en wilsoptimisme.

Wetensdrang

In het West-Europa van dien tijd wordt het waarnemen, analyseeren en verklaren tot levensgewoonte bij steeds meerderen. Men denke aan de uitvindingen en ontdekkingen die waren voorafgegaan, aan den invloed van bijvoorbeeld Locke, die alle bewustzijnsleven op zintuiglijke gewaarwordingen terugbracht. Levensgewoonte wordt het, de dingen *met het verstand te doorzien*, ook datgene wat nog met een sfeer van heilige onaantastbaarheid was omringd geweest. Geen rechter kan er iets tegen doen, wanneer Montesquieu in zijn *Lettres persanes* den lezer aan het denken zet over dien grooten toovenaar den koning, die papier tot geld kan maken, en over dien nog grooteren toovenaar den paus, die tracht te doen gelooven „que trois ne sont qu'un, que le pain qu'on mange n'est pas du pain, ou que le vin qu'on boit n'est pas du vin, et mille autre choses de cette espèce” ³⁾.

Het *Christendom*, en zijn historische verschijningsvormen in het bijzonder, zijn *voorwerp van onderzoek*, van critiek geworden. Ik verzeker U, zegt Montesquieu, dat er nooit een koninkrijk is geweest waar zooveel burgeroorlogen plaats vonden als in dat van Christus ⁴⁾. Ook Frederik de Groote, de koninklijke vriend van Voltaire, spreekt een *oordeel* uit over dit Christendom als hij beschrijft ⁵⁾, hoe het, ten koste van stroomen bloeds, zijn volk is op-

¹⁾ Zie de menigvuldige praktijk bij Hertz blz. 23. ²⁾ Relation [Oeuvres Complètes] V blz. 595. ³⁾ L. XXIV. ⁴⁾ t.a.p. L. XXIX. ⁵⁾ Frederik aan Voltaire 13 Aug. 1766 [zie Voltaire, Oeuvres Complètes] X blz. 276.

gedrongen. „Depuis que l'empereur Charlemagne s'avisa de nous faire chrétiens, en nous égorgeant, nous le sommes restés; à quoi peut-être a contribué notre ciel toujours chargé de nuages, et les frimas de nos longs hivers" ¹⁾.

En bij de historisch-critische beschouwingswijze voegt zich de *psychologische*. De wereld der geloofsvoorstellingen gaat men ontleden, ontmaskeren. Baron Grimm schrijft in 1766 dat hij een boek in handen gekregen heeft, waarin alle primitief geloof in een God der wrake, in een *toorn Gods*, wordt afgeleid uit de *angst voor onbegrepen natuurrampen*, een angst die van de eene generatie op de andere overgaat. Grimm stemt geheel met deze „grootsche en philosophische" zienswijze in; een godheid die alleen maar *goed* is, vindt, althans bij de *onverlichte* menigte, nergens een altaar, zoo schrijft hij ²⁾.

Armer aan beelden, begripmatiger wordt het religieuze denken. Niet dat men den godsdienst algemeen verwerpen gaat: *men wijst hem zijn plaats aan*, zijn nuttige taak in het sociale leven. En terwijl vroeger de Overheden den mannen der wetenschap hadden verboden het gebied der theologie binnen te dringen ³⁾, zoo leggen nu, omgekeerd, de mannen der Verlichting aan godsdienstige overwegingen het zwijgen op bij alles wat de wetenschap, en het bestuur der menschelijke samenleving betreft.

Dit is ook het uitgangspunt van het beroemde boek van den Milaneeschen geleerde Beccaria „*Dei delitti e delle pene*", in 1764

¹⁾ Zie ook Herder: „Selbst das Christenthum, sobald es als Staatsmaschine auf fremde Völker wirkte, drückte sie schrecklich; bei einigen verstümmelte es dergestalt ihren eigenthümlichen Charakter, dasz keine anderhalbttausend Jahre ihn haben zurechtbringen mögen. Wünschten wir nicht, dasz z.B. der Geist der nordischen Völker, der Deutschen, der Galen, Slaven u. f. ungestört und rein aus sich selber hätte hervorgehen mögen?" (Briefe z. Bef. d. Humanität, 114. Brief, S.W. XVIII blz. 222).

²⁾ Grimm blz. 137: „Des catastrophes physiques doivent faire une impression prodigieuse sur les êtres faibles et doués d'imagination, tels que l'homme. Si la moitié du genre humain était exterminée par quelque fléau affreux et subit, la frayeur de ceux qui survivraient serait sans doute extrême, et les porterait, à coup sûr, à attribuer leurs malheurs au courroux de quelque puissance invisible. De là, l'idée d'un dieu vengeur, commune à tous les peuples; et l'on a eu raison de dire qu'un dieu qui ne serait que bon, n'aurait point d'autels parmi les hommes, et qu'il faut qu'il soit terrible pour être adoré." ³⁾ Zie hierboven blz. 133 e.v.

verschenen. In zijn geestdrift en in zijn vaagheid ¹⁾ geeft hij een getuigenis van wat in breede scharen, van wat in verlicht Europa, leeft. Voor Beccaria nu is het recht de voor de massa nuttigste vorm van macht ²⁾, wordt *de wereldlijke rechtsorde door menschen, voor menschen, telkens gemaakt en hermaakt, met een nuttig doel*. De goddelijke en de natuurlijke gerechtigheid echter, wier essentie is „d'être immuable et constante" ³⁾, staan in allen deele los daarvan. „Je n'entends point parler ici de la justice de Dieu, dont les relations sont immédiates avec les peines et les récompenses de la vie à venir" ⁴⁾.

Scherpe inzichten meent men gekregen te hebben ook in het *menschelijk zieleleven*. Voor Locke was de mensch eigenlijk gelijk aan de som van zijn indrukken, want als onbeschreven vel papier komt hij ter wereld. En Beccaria neemt deze beschouwing over in zijn leer van het steeds *gemotiveerd-zijn der strafbare handeling*. „Il n'existe dans le coeur humain aucun sentiment superflu. Ils résultent tous des impressions faites sur les sens, et y sont proportionnés" ⁵⁾.

Men meent dus waar te nemen dat er *oorzakelijkheid* werkt in het zieleleven. Men ziet, hoe 's menschen, oogenschijnlijk vrije, handelingen door duizend dingen bepaald worden. Men ziet dus ook den *rechter* niet meer als „vrijen oordeelsvinder", doch men doorziet die zoogenaamde vrijheid! Kan niet 's rechters spijsvertering van invloed zijn op zijn beslissing? vraagt Beccaria. En zoo is het wel mede een gevolg dezer psychologische beschouwingswijze, als men zeggen gaat: De rechter is een mensch als ieder ander, met zijn constitutie, zijn belangen, zijn neigingen, „disposé dans le moment à prendre le résultat vague des notions confuses qui flottent dans son esprit" ⁶⁾. Als hij iets van die menscheelijken in zijn vonnis legt, ontstaat geen recht. Dus moet de rechter slechts zijn „de mond van de wet"; een vonnis moet den vorm hebben van een syllogisme, welks major de wet, welks minor de

¹⁾ Uitg. Hélie blz. VI: „J'ai entendu le bruit des chaînes que secouent la superstition et le fanatisme étouffant les gémissements de la vérité. La vue de ce spectacle effrayant m'a déterminé à envelopper quelquefois la lumière de nuages. J'ai voulu défendre l'humanité sans en être le martyr."

²⁾ Parijsche uitgave v. h. jaar III, blz. 7 e. v., waaruit, zoo niet anders vermeld, steeds is geciteerd.

³⁾ t.a.p. blz. IX. ⁴⁾ t.a.p. blz. 8. ⁵⁾ t.a.p. blz. 39. ⁶⁾ t.a.p. blz. 13.

gepleegde handeling is ¹⁾. „Où les lois sont claires et précises, le juge n'a d'autre affaire qu'à assurer le fait" ²⁾.

Vol bewondering ontwaart men overal de onverbreekelijke werking dier wet van oorzaak en gevolg. Men ziet neer op vorige geslachten, die meenden te weten dat God sterker is dan de natuurwet, haar kan breken als Hij een teeken wil geven. Voor deze generatie zijn de natuurwetten heilig. Geen ingrijpen daarin, *geen Godsoordeel is mogelijk*. Dit laatste is de consequentie welke de juridische wetenschap thans definitief trekt. Zooals de wetten klaar en helder moeten zijn ³⁾, zoo moet ook in het proces de waarheid „helder zijn als een glas water". Geen vertoon van troebele toovenarij, alsof er een macht boven de natuurwet was, „comme si les anneaux de cette chaîne éternelle, qui repose dans le sein de la cause première, devoient à chaque instant se déranger et se désunir pour les frivoles établissemens des hommes" ⁴⁾.

Ook de straf ten slotte, en de dreiging daarvan, worden opgenomen gezien in een causaal gebeuren, en ontleenen daaraan hun zin. Tegenover de oude vergeldings„willekeur" stelt Beccaria een causaal-psychologisch gefundeerde vergelding. In het brein van den mensch moet een associatie ontstaan: doe ik die daad, dan volgt per se die straf, „de sorte qu'il considère insensiblement la punition comme un effet certain et inséparable de la cause" ⁵⁾.

En de *maat van de misdaad*, en dus ook van de straf, *ligt in de aan de samenleving berokkende schade* en daarin alléén. Uitdrukkelijk laat Beccaria de intentie van den dader buiten beschouwing ⁶⁾. Hoogste doel is, in alles de zekere, meetbare werking der natuurwet nabij te komen. Daarom na de misdaad ook geen lange deliberatiën maar snelle strafexecutie. Want, zoowel voor den dader als voor het publiek, wordt de associatie dan des te sterker. „Le retardement de la punition ne produit d'autre effet que de rendre moins étroite l'union de ces deux idées" ⁷⁾.

Zoo stelden dus Beccaria en velen met hem, wijzend op het tyrannieke en chaotische der oude ordeningen, den eisch eener meetkundig-preciese behandeling der vraagstukken van aard, doel, en maat der straf. „Ces problèmes méritent qu'on cherche à les ré-

¹⁾ t.a.p. blz. 11 e. v. ²⁾ t.a.p. blz. 43.

³⁾ „tout citoyen doit savoir quand il est coupable, et quand il est innocent", t.a.p. blz. 34. ⁴⁾ t.a.p. blz. 52 e. v.

⁵⁾ t.a.p. blz. 65. ⁶⁾ t.a.p. blz. 22 e. v. ⁷⁾ t.a.p. blz. 66.

soudre avec cette *précision géométrique*, devant laquelle les nuages des sophistes, la séduction de l'éloquence et le doute timide disparaissent" ¹⁾. Het veranderlijke, het onzekere, het menschelijk-willekeurige moet men leeren uitschakelen. — Frederik de Groote, zelve een man der Verlichting, doch bij machte, ook haar te doorzien, zuchtte over zulk koel rationalisme ²⁾. „Je remarque un esprit d'analyse et de géométrie dans tout ce qu'on écrit, mais les belles-lettres sont sur leur déclin; plus d'orateurs célèbres, plus de vers agréables. . . .”

Beccaria's nieuwe gedachten verwonderen ons niet al te zeer. Veel van hetgeen waartoe hij vorsten en volken opriep werd verwezenlijkt. En ons denken draagt nog sterke sporen van dien tijd. Maar voor zijn tijdgenooten was bijkans iedere zinsnede uit zijn boek een projectiel, op een eerwaardige autoriteit afgeschoten. Iedere nieuwe rechtsgedachte beteekende een afrekening met eeuwenoude: Oud-Testamentische, Romeinsch-rechtelijke, Keizerlijke, Koninklijke ordeningen. Iedere bestrijding van een beroemd jurist als Carpzovius, was een gevaarlijke stap op den weg naar revolutie. En men proeve de zelfverzekerde verontwaardiging, waarmee de zeer geziene Fransche advocaat Muyart de Vouglans het boek van Beccaria afbreekt. „Que penser en effet d'un Auteur — zoo schrijft hij ³⁾ in zijn *Réfutation* uit het jaar 1767 — qui prétend élever son système sur les débris de toutes les notions qui ont été reçues jusqu'ici? . . . qui ne respecte pas même les Maximes sacrées du Gouvernement, des Moeurs, et de la Religion?” Welk een misdadige durf van een kamergeleerde, „qui du fond de son Cabinet entreprend de tracer les Loix à toutes les Nations” ⁴⁾, om te tornen aan de eer van Frankrijk, welks uitmuntende rechtspraak ten voorbeeld strekke aan gansch beschaafd Europa! De nieuwe gedachten vonden de beproefde ervaring tegenover zich.

Humaniteit

Naar gelang de Europeesche menschheid zich afsloot van het bovenzinnelijke en zich naar de aarde en naar het aardische richtte, rijpte, steeds sterker, de *verbondenheid tusschen menschen*. Naarmate de mensch het organische verband met het Goddelijke en met zijn godsdienst verliest, wordt zijn vriendschapskracht

¹⁾ t.a.p. blz. 35. ²⁾ Frederik aan V. [Aug. 1766] X blz. 277.

³⁾ Muyart de V., *Réfutation* blz. 5 e. v. ⁴⁾ t.a.p. blz. 22.

sterker, zoekt hij zijn medemensch. Zoo ging ook in de achttiende eeuw, met een verintellectualiseering, verdroging van het denken gepaard een nieuwe liefde voor den medemensch, een verlustiging in het samen op deze aarde zijn. „Humaniteit” — het woord had in zijn vele beteekenissen voor de voorvechters van het nieuwe strafrecht een heerlijken klank. Gelukkig prijs ik mij, roept Beccaria uit, „si je peux exciter dans les âmes sensibles ce doux frémissement par lequel elles répondent à la voix des défenseurs de l’humanité” ¹⁾. In naam der menselijkheid vecht men voor een nieuw bewijsrecht, dat niet meer scholastieke pruikegeleerdheid en veel bloed ²⁾, maar de waarheid zal te voorschijn roepen. In naam der menselijkheid strijdt men tegen pijnbank en tegen arbitraire correctie. Eerst nu men den misdadiger onder natuur-noodwendigheid ziet handelen, is humaan medelijden mogelijk ³⁾. Ja, de idee der humaniteit is het, die aan het dorste rationalisme een glans van Christenliefde geven kan. Uit Beccaria’s leer van het maatschappelijk verdrag volgt de rechtvaardiging van de doodstraf. Doch hij verwerpt haar: uit humaniteit. — En hoe leeft de oude Voltaire, opgejaagd door zijn moordend intellect, verbitterd door het leven — wanneer hij een onschuldig veroordeelde, een slachtoffer der Fransche justitie kan te hulp komen! „Nous vous souhaitons une vie heureuse”, zoo schrijft hij aan een jongen vriend ⁴⁾, „dans ce chaos de malheurs et de peines qu’on appelle le monde, dont vous serez un jour détrompé. Soyez au-dessus des bons et des mauvais succès, mais *soyez sensible à l’amitié*, elle seule adoucit les maux de la vie.”

Verbondenheid tusschen de menschen. In het woord „burger”, dat in dezen tijd begint te leven, moet iets van die verbondenheid hebben geleefd. Als Beaumarchais in het allergevaarlijkst proces dat groote heeren hem hebben aangedaan ⁵⁾, zich doorvecht naar het eerherstel, dan is het zijn groote trots en dankbaarheid, dat hij daarmede *den geheelen derden stand* verdedigt en bevrijdt, dat hij over zichzelf kan praten kortweg als over „een burger”. Zijn triomf is die van velen, en voor die velen klopt zijn hart. — En de jonge Marat schrijft reeds over *een gemeenschappelijke schuld*, die op de menschenmaatschappij drukt, aan ieder misdrijf dat

¹⁾ Beccaria blz. 4. ²⁾ Zie voor de toestanden in Frankrijk: Hertz blz. 64 e. v. ³⁾ t.a.p. blz. 132. ⁴⁾ V. aan de La Harpe 28 Juli 1766, XII blz. 676. ⁵⁾ Zie hiervoor Hertz blz. 369 e. v.

door een maatschappelijk misdeelde gepleegd wordt. „Hommes justes, je vois couler vos larmes, et je vous entends crier d'une commune voix: *qu'il soit absous*. Oui! sans doute, il doit l'être, et combien le méritent encore plus! Je le dis hautement: presque partout le gouvernement lui-même force les pauvres au crime, en lui ôtant les moyens de subsister" ¹⁾).

In het Duitsche Idealisme, in Herder's „Briefe zur Beförderung der Humanität" bijvoorbeeld, krijgen deze gedachten haar hoogsten vorm en innigste werkelijkheid. In onzen tijd is menschenwaarde, menschenliefde veelszins een klank geworden, een herinnering misschien uit de na-oorlogsjaren.

En het Christendom dat Herder predikt, als de ware vervulling der Humaniteit, is dus nog immer profetie ²⁾. „Hier auf Erden wollte Christus ein Reich Gottes führen; er wies es nicht in den Himmel; und worauf gründete ers, als auf allgemeine, ächte Humanität und Menschengüte?"

Wilsoptimisme

Het optimisme der Aufklärung, die vaste overtuiging het gewenschte ook te zullen *bereiken*, klinkt voor wie thans leeft als een stem uit een andere wereld. Men moet zich in dien tijd gevoeld hebben als ontwaakt, uit een benauwdten droom, in den helderen, tot daden lokkenden morgen. Men wist achter zich, en ook nog wel, voor zeer korten tijd nog slechts, rondom zich: duisternis, onverstand, bloeddorst, „cet esprit ténébreux d'intrigue et de cabale, qu'on verra toujours disparaître à l'aspect du flambeau des sciences" ³⁾).

In het vooruitzicht ligt een periode van licht, van kennis, van sereniteit. Voor den beroemden Franschen jurist Brissot de Warville ⁴⁾ is die lichte toekomst samen te vatten in één woord: la Raison. „Oublions que nos pères ont été des forcenés, séduits par des monstres, égarés par un faux zèle, et n'écoutons plus aujourd'hui que la raison". Geestdrift is het bovenal waardoor het boek van Cesare Beccaria tot een daad werd voor gansch West-Europa. Want die geestdrift vond overal, bij alle lezers, zichzelf terug. Laat de vrijheid ongehinderd voortschrijden in den schijn

¹⁾ Marat, Plan de Législation criminelle blz. 21 e. v.

²⁾ Herder, Briefe, Anhang 24. Brief, XVIII blz. 329. ³⁾ Beccaria blz. 16.

⁴⁾ Théorie des Loix Crim. I II blz. 8.

des lichts, zoo juicht Beccaria ¹⁾, en er zullen minder misdaden zijn. — Gelukkig de menschheid der nabije toekomst, die voor de eerste maal waarlijk *wetten* zal ontvangen, en moogelijkerwijs uit de handen van haar verlichte vorsten, „ces princes bienfaisans, protecteurs des arts et des sciences, ces citoyens couronnés, qui font renaître les vertus paisibles dans le sein des peuples qu'ils regardent comme leurs enfants” ²⁾.

Als een sprookje klinkt het ons in de ooren, deze verzekerdheid, deze wilskracht, dit vertrouwen op de toekomst. Hoor hoe Herder op het allerlaatst der eeuw in Christelijk idealisme de toekomst bezingt ³⁾: „Kein Nebel, keine Heuchelei, keine Ordnung oder viel mehr Unordnung der Dinge, die auf Wahn und Trug gebauet ist, kann ewig sich halten; die dichteste dickste Finsternisz weicht dem Lichte. Dass dahin nun seit Wiederauflebung der Wissenschaften in allen Ländern Europa's der Zeitgeist strebe, ist offenbar” ⁴⁾.

§ 3. VOLTAIRE

Juist in de jaren, dat Beccaria's boek vorm komt geven aan wat bij zooveelen reeds leeft, bewijst een reeks geruchtmakende processen in Frankrijk, welk een macht „het oude” nog bezit. Wij gaan zien, hoe de macht van een verouderd rechtsleven nog een lichtzinnigen blasphemant op het schavot vermag te brengen. Zooals bij zooveel andere gelegenheden ⁵⁾ vindt zij dan Voltaire tegenover zich. Den zeventigjarigen Voltaire — in zoovele opzichten aan ons

¹⁾ „Volete prevenire i delitti? Fate che i lumi accompagnino la libertà”. Uitg. Bibl. Romanica.

²⁾ Beccaria blz. 101. ³⁾ Herder t.a.p., Anhang 10. Brief, XVIII blz. 307.

⁴⁾ Dit optimisme plant zich voort in de eeuw der ontdekkingen. Als in Nederland onder de regeering van Koning Willem I historische onderzoekingen over ons strafrecht gepubliceerd worden (door Jacobus Koning, door De Wind, door Canaert), dan blijft die lofzang op den nieuwen tijd, op „het onschatbaar geluk en voorregt”, in dezen tijd van ware verlichting te leven. „Onder de weldadige vruchten, welke de voortgang der verlichting het menschedom heeft aangebragt, bekleedt voorzeker de verbetering der Lijfstraffelijke Wetten eene eerste plaats” (De Wind blz. 1).

⁵⁾ Zie het boek van Hertz.

geslacht verwant. Want in hem werkt het wroetende, analyseerende denken der Aufklärungs-periode in verhevigde mate, zonder dat het optimisme van dit tijdperk aan zijn snijdende woorden levenwekkende kracht geeft.

„Après avoir mis à sa disposition l'universalité des choses, il parcourut un cercle étroit.”

Zoo teekent Lacretelle ¹⁾ den oud geworden, vergramden Voltaire. Niet dat de kring van zijn belangstelling kleiner zou zijn geworden, maar het is, naarmate hij ouder wordt, en van gevierd Fransch literator een Europeesch polemicus, alsof de blik waarmee hij alles beziet, venijniger en bekrompener wordt. De meer dan zeventigjarige, „le Patriarche de Ferney”, naar wiens strijdschriften, brieven, pamfletten, iedereen gespannen uitziет, is een mensch van remmingen en angsten! Zijn moed, het voor elken onschuldige, tegen elken misstand op te nemen, wordt half gebroken door zijn afkeer van alle martelaarschap, van alle verantwoordelijkheid. Daarom schrijft hij onder gefingeerde, omstandig uitgewerkte namen, onder den naam van reeds gestorvenen; daarom loochent hij herhaaldelijk het auteurschap van zijn eigen geschriften, verzekerend dat hij niets kent dat zoo slecht geschreven, zoo onzedelijk, zoo onhandig, zoo onchristelijk is, en dat hij met droefenis hoort dat men in hem den schrijver ziet. Daarom — want moed en lafheid vinden elkaar in de list — is de verspreiding zijner boeken werk van geheimzinnigheid. Zijn vrienden en handlangers sluipen boekwinkels binnen, en verbergen zijn pamfletten tusschen de bladzijden der boeken. Soms is de aanvang van zoo'n vlugschrift heel onschuldig, voor de censuur vertrouwenwekkend — in cauda venenum.

Deze strijder voor vrijheid is zelf geen waarlijk vrij mensch, daarom gaat geen waarlijk vernieuwende kracht van hem uit. Hij rukt de menschen los van hun oude vooroordeelen — om hen tot slaven van hun verstand te maken, en van losgewoelde instincten. Scherp wordt dat doorzien door Frederik den Groote: „Il ne suffit pas, à mon sens, de détromper les hommes; il faudrait pouvoir leur inspirer le courage d'esprit, ou la sensibilité et la terreur de la mort

¹⁾ Hist. de France II blz. 313.

trionpheront des raisonnements les plus forts et les plus méthodiques" ¹⁾).

En toch, deze verbitterde rationalist is om ieder slachtoffer van het oude régime, van de Fransche justitie, tot tranens toe bewogen. „On se sent épouventé — aldus Desnoireterres ²⁾ — et presque pris de vertige devant cette ardeur, cette fièvre, cette exaltation incessante dont les Calas et les Sirven ne sont pas les uniques sujets." „Je trouve que le plaisir de secourir les hommes est la seule ressource d'un vieillard", zoo schrijft Voltaire van zichzelf ³⁾.

Voltaire's Dictionnaire Philosophique

Den 19den Maart 1765 liet het Parlement van Parijs Voltaire's Dictionnaire Philosophique door beulshanden verscheuren en verbranden. Het is bekend, dat dergelijke vonnissen veelal op een eigenaardige manier voltrokken werden: de beul wierp slechts wat oude acten op den brandstapel — en de verboden boeken verhuisden naar de bibliotheken der rechters ⁴⁾! Toch was dit optreden een ernstige aanval op Voltaire en op die groote groep, „les philosophes de France", als wier representant men hem beschouwde. Wie dien Dictionnaire opslaait, en een snijdend artikel leest als bijv. „Christianisme" ⁵⁾, begrijpt dit optreden ook. Voltaire vermeldt hier den twijfel der „savants" — van hemzelf — aan de Evangelische wonderen, „aux démons envoyés dans les corps des cochons, dans un pays où l'on ne nourrissait point de cochons; à l'eau changée en vin sur la fin d'un repas où les convives étaient déjà échauffés. Mais toutes ces critiques des savants sont confondues par la foi, qui n'en devient que plus pure".

De Dictionnaire Philosophique was anoniem verschenen, en Voltaire daalde tot in de details van den leugen af, om zich niet voor den schrijver te doen doorgaan. Weinigen geloofden hem, en zelfs zijn geestverwanten vermaakten zich met zijn angst voor het Parlement van Parijs. Bachaumont schrijft den 30sten Augustus 1765 in zijn Dagboek ⁶⁾: „On ne peut trop rire des mouvements que se donne sans cesse M. de Voltaire, pour jouer le public et le persifler. Tout nouvellement encore, il vient d'écrire une lettre à

¹⁾ Frederik aan V. 24 Oct. 1765, X blz. 273. ²⁾ Blz. 458 e. v.

³⁾ V. aan Damilaville 17 Mei 1766, XII blz. 657. ⁴⁾ Hertz blz. 103.

⁵⁾ Dict. Phil. i. v., VII blz. 326. ⁶⁾ Mémoires secrets blz. 156 e. v.

M. Marin, censeur de la librairie, pour le supplier d'engager le magistrat à interposer toute son autorité, et à arrêter l'introduction d'une quantité d'ouvrages que tout le monde sait être de lui, dont il serait très fâché qu'on le crût pas auteur, mais qu'il désavoue. Tels sont le *Dictionnaire Philosophique*, la *Philosophie de l'Histoire*, et récemment ses *Questions sur les Miracles*. On plaisante de ces lettres, et on le laisse se repaître de l'espoir de duper les crédules."

Aan het feit, dat dit boek, en daarmede zijn schrijver, in het proces tegen den Chevalier de La Barre gemoeid werd, ontleent dit droeve rechtsgeding mede zijn symbolische beteekenis.

§ 4. HET PROCES TEGEN DEN CHEVALIER DE LA BARRE

„Voilà les premiers fruits que nous recueillons du Livre des *Délits et des Peines*. On dirait qu'à chaque réclamation un peu remarquable des droits de l'humanité, le génie de la cruauté se déchaîne, et, pour en faire sentir l'inutilité, suggère à ses suppôts de nouveaux actes de barbarie" ¹⁾.

I. Dramatis personae

François-Jean Lefebvre, Chevalier de La Barre, den twaalfden September 1745 op het voorvaderlijk erfgoed geboren, stamde af van een rij belangwekkende mannen, wier zeer bewogen levenslot hen in verre streken en tot ongewone avonturen geleid had. Doch de fortuin had dit geslacht thans verlaten. De vader, laat en waarschijnlijk uit noodzaak getrouwd, zag door eigen onmacht en door reeksen tegenslagen zijn vermogen slinken, en leefde op zijn nu vervallen landgoed bij de gratie van humane schuldeischers. De moeder stierf reeds in 1754. François-Jean, in armoede en somberheid opgegroeid, kwam toen naar 't schijnt onder de hoede van een dorpsgeestelijke, die hem het weinige trachtte te leeren wat hij zelve wist. De jongen bediende ook de mis, doch zonder dat hij tot eenige innerlijke aanraking daarmede gevoerd was. Godsdienst

¹⁾ Grimm blz. 265.

bleef voor den jongen een verwarde menigte van geheimzinnige handelingen en gebaren, waarin zijn vroeg-vereenzaamde, nooit-gekoesterde geest niet geloofde. Versomberd, en alreeds begraven onder schulden, overleed zijn vader in 1762. Een liefderijke nicht, Anne-Marguerite Feydeau, abdis van Willancourt, nam François-Jean tot zich in haar abdij te Abbeville, kleine provinciestad, ten Noord-Westen van Amiens.

Zij was een honorabele vrouw, maar niet zeer streng; gaarne ontving zij menschen van de wereld, en het behaagde haar zeer, dat er nu jong en luidruchtig leven om haar heen kwam. De opleiding die de jongen kreeg had stellig haar zwaartepunt in het vioolspel, het dansen, het schermen. Zijn vrienden, zoons der magistraten van Abbeville, jonge, onevenwichtige vrijbuiters, ontving de jeugdige abdis gaarne bij zich aan tafel. „On la voit à merveille, ne se retenant pas de rire, quand on lançait devant elle à table un mot drôle, un peu risqué, sans s'apercevoir qu'elle les provoquait précisément par son attitude, par ses protestations molles et ce faux air de trop jeune maman qui admire au fond ses garnements de fils” ¹⁾.

Men ziet ook den jongen opgroeien: elegant en vrijgevochten zijn allure, onontwikkeld zijn gedachtenleven ²⁾. In den rijpings-tijd was het dan ook bovenal dit gedachtenleven, het ongetrainde, nog inhoudlooze, dat getortureerd werd, krampachtig en reddeloos draaien moest om dat ééne. . . . Geen vijand heeft hem ooit een immoreele *daad* kunnen verwijten — alles speelde zich in bedachte phantasieën af, en in woorden en gebaren, die in hun rustelooze opeenvolging een bijna dwangmatig karakter hadden. En voor die woorden en gebaren stond de vorm gereed: het waren die onbegrepen religieuze formules en handelingen uit zijn jeugd. Juist bij het teeken des Kruises, bij het bidden, bij het zien van gewijde voorwerpen overmeesterde hem de neiging, een obsceen woord te zeggen, een gebaar te maken, steeds hetzelfde als hadde het magische kracht. Zoo was het ook bij voorkeur op een geheiligde plaats: in het nachtelijk duister van het kerkhof van Sainte-Cathérine, dat hij, terugkeerend van een sauterie, of van een goed glas wijn, zich afzonderde — voor iets overigens zeer menschenlijks.

¹⁾ Chassaigne blz. 41.

²⁾ „La Barre n'avait aucune instruction” (Desnoireterres blz. 474) — dat was in die dagen voor een edelman een bezwaarlijk gemis.

En hij las boeken — zij zouden worden inbeslaggenomen — waaruit zijn woelende fantasie nieuwe onrust halen kon. Wie zelf deze „Venus dans le Cloître” ¹⁾, deze „Belle Allemande” in een eenzaam kamertje op de Koninklijke Bibliotheek uit een gifikast krijgt toegereikt, opdat hij, verre van de openbaarheid der groote leeszaal, leze en verwerke, verstaat veel. Het zijn, zooals altijd, „teleurstellende” boeken, men vliegt gejaagd, met brandend voorhoofd, er door heen: „wanneer komt het nu” — en die onbevredigdheid is juist de armzalige stimulans. Onwillekeurig herkennen we deze boeken als afvalproducten van rationalisme, van Aufklärung. Zij hebben den schijn van te willen beleeren, van „documentaires” te zijn. Beleering op religieus en geslachtelijk gebied door één — vreemde en halsstarrig terugkeerende samenhang! Want vooral wat in kloosters geschiedt, verneemt hier de weetgierige jeugd.

François-Jean de La Barre had een „leider” en een „volgeling”.

De volgeling, zijn bang, teerhartig slaafje, was een wees, nog een paar jaar jonger dan hijzelve: *Charles-François-Marcel Moïsnel*. Hij was vroom opgevoed, onder den druk van een somber leven, teer van lichaam en ziel. Met wurgende angst placht hij de lasterende woorden van zijn vriend de La Barre aan te hooren — doch brandde tegelijk van een heimelijk verlangen, óók zoo te spreken, ook zoo fier en libertijns te zingen, en in de wereld der grooten mee te doen. Iedere keer zuchtte en kleurde hij, als hij er zoo’n wild lied uitgeperst had, doch telkens bewonderde hij toch ook weer dien jongen edelman om wat hem vrijheid in dezen scheen te zijn en levensbeheersching. De La Barre terroriseerde hem; zoo trad hij eens Moïsnel’s kamertje binnen toen deze nog te bed lag, trapte een Rozenkrans onder het ledikant, verfrommelde een beeltenis van den H. Zweetdoek, en greep een fraai gebonden *Imitatio* in zijn schennende vingers ²⁾. Dat waren reliquieën voor Moïsnel uit zijn poovere jeugd. Zulk een voortdurend bewustzijn, reddeloos te zondigen en toch gretig daarnaar te reiken, beheerschte en pijnigde hem.

François-Jean had behalve een vriend dien hij beheerschte, een vriend naar wien hij opzag. Dat was *Gaillard d’Etallonde*, de vierde zoon van een zeer geachten President der Rechtbank, de Boën-

¹⁾ De Hollandsche bewerking komt uit Franeker, „gedrukt voor de Studenten”. ²⁾ Chassaigne blz. 94 e. v.

court. We moeten ons hem voorstellen als een luidruchtigen en zelfbewusten jongen, overal gaarne gezien ondanks zijn onbehouden bravour. „Il avait une façon de verve un peu grosse, qui passait pour de l'esprit parmi ses camarades, un esprit facile, corrosif et lourd" ¹⁾. Hij had ferme inzichten in de onnoozelheden en gemeenheden van den Godsdienst, en beleed die inzichten met onuitbluschbaar genoegen; hij slingerde zijn scheldwoorden de openbaarheid in, hij zocht zich altijd hoorders.

Men kan begrijpen hoe de La Barre, die alles meer innerlijk te verwerken had, dien Gaillard benijden moest om zijn gewelddadige losheid. Veel spraken zij samen over den twijfel dien verlichte menschen in zichzelf moeten aankweken; zij spraken „contre la religion, ses preuves et ses misteres" ²⁾. En met welgevallen luisterde François-Jean naar de schimpende ruwheden van zijn vriend. Want Gaillard was, ondanks zijn prille jeugd, behept met een woedenden haat tegen alles wat hem aan den Godsdienst herinnerde, tegen die vele voorwerpen van vereering in zijn omgeving, in zijn stad, welke, in onverstoorbare rust, tot hem spraken van het taaie voortleven van dien Godsdienst, misdadige dwaling....

II. De gepleegde feiten, en de behandeling voor het Présidial te Abbeville

In den ochtend van den 9den Augustus 1765 kwam men in Abbeville tot de ontdekking, dat in den afgeloopen nacht heiligschennende daden waren gepleegd. Het Christus-beeld op den Pont-Neuf, hetwelk deze brug en daarmede de twee havens van het stadje beheerschte, was door messneden of sabelhouwen geschonden. En op het kerkhof van Ste-Cathérine was een crucifix jammerlijk bevuild. Oprechte droefheid en ontsteltenis heerschten onder de velen die op den Pont-Neuf kwamen samengestroomd. „Le peuple s'assembla autour de la Croix, pour en détester la profanation. Le Clergé se prépara à l'expiar, et les Juges laïques à la punir," zoo schreef, nuchter doch duidelijk, een tijdgenoot ³⁾.

Den tienden Augustus vorderde de procureur des Konings, Messire Jean-Clément Hecquet de Roquemont, rechtsingang tegen de

¹⁾ t.a.p. blz. 45 e. v. ²⁾ Dossier, [stuk no.] XXXXIX [blz.] 9 e. v.

³⁾ Linguet, Mémoires et Plaidoyers I blz. 6.

bedrijvers dezer schanddaden. Hij heeft moeten vernemen dat één of meerdere personen „auroient poussé l'Insolence et l'Impiété au point de mutiler le crucifix qui se trouve placé sur le milieu du pont neuf de cette ville, qu'ils auroient fait au dessous de l'Estomach du coté gauche dudit crucifix et un peu plus bas quatre coupures ou Incisions avec un instrument long et tranchant tel que sabre ou couteau de chasse. . . . , qu'ils se sont ensuite rendus dans le Cimetière de Sainte Catherine, dans lequel ils ont couvert d'ordures le Crucifix qui s'y trouve. . . . Qu'il scait enfin que le bruit se repand dans cette ville que de jeunes gens se sont vantés d'avoir commis des impieties encore plus graves que celles cy dessus relatées. . . . A ces causes requiert le procureur du Roy qu'il vous plaise luy donner acte de sa plainte, des faits cy dessus, circonstances et dependances; luy permettre d'en faire informer par-devant vous; même d'obtenir et faire publier monitoire. En forme de droit à Abbeville ce dix aoust mil sept cent soixante cinq" ¹⁾. In de grosse ²⁾ direct daarop aansluitend volgt de inwilliging dezer vordering, namens den Schout, door den zeer plichtsgetrouwen en in de instructie doorkneden „Assesseur-criminel en la Sénéchaussée de Ponthieu & Siège Présidial d'Abbeville" — Nicolas-Pierre Duval, Sieur de Soicourt.

Terstond begonnen uitgebreide getuigenverhooren. In hun ijver, den rechter het vinden der waarheid mogelijk te maken, werden de burgers nog versterkt, doordat de Procureur verlof kreeg, van de geestelijkheid een *monitorium* te vorderen: een aanzegging van den kansel tot de geloovigen, den wereldlijken rechter *alles* te denuntieeren wat ook maar eenigszins met de zaak verband hield ³⁾. Wie iets vóór zich hield, stelde zich bloot aan de straf der excommunicatie. En het is begrijpelijk, welk een bevrijding van angst het kon geven, eens alles aan mijnheer Duval te vertellen, overtuigd als men was van het dreigen der wrake Gods. Voltaire, scherp en wel eenzijdig, zag slechts het verderfelijke en gemeene van zulk een *monitorium*. „Il invite les gens de la lie du peuple à porter des accusations contre les personnes élevées au-dessus d'eux, dont ils sont toujours jaloux. C'est alors un ordre intimé par

¹⁾ Dossier, I. Bij de cit. direct uit het Doss., is de, lang niet feillooze, schrijfwijze der Acten gevolgd. ²⁾ t.a.p. ³⁾ Rec. intéressant blz. 181 e.v., welks samensteller wees op het analoge proces tegen Alcibiades! Zie hierb. blz. 32.

l'Eglise de faire le métier infâme de délateur. Vous êtes menacés de l'enfer, si vous ne mettez pas votre prochain en péril de sa vie" ¹⁾.

De Kerk bevredigde het reinigingsverlangen ook op andere wijze. Op eerbiedigen aandrang der geloovigen verklaarde de hoogbejaarde bisschop van Amiens zich bereid, samen met de wereldlijke Overheid boete te doen voor de door zonde geslagen stad ²⁾. Den achtsten September schreed die diep-vereerde, reeds geheel van deze wereld afgewende man blootshoofds, een strik om den hals, te midden eener onafzienbare processie door de straten van Abbeville naar den Pont-Neuf ³⁾. De samengestroomde menigten beseften, in heftige bewogenheid, de zware schuld die rustte op allen, terwijl daar hun Bisschop, verzonken in gebed, de daad der reiniging voltrekken ging. Toen de stoet was aangekomen op de brug, waar de geschonden Christus stond, wierp de Bisschop zich, een brandende toorts in de hand, aan de voeten van zijn Heiland, om daarop, voor de doodstille menigte verstaanbaar, de „amende honorable" uit te spreken. Hij beleed de smartelijke schuld der beeldenschenkers. „Ils se sont par-là rendus dignes des derniers supplices en ce monde, et des peines éternelles en l'autre; mais parce que nul péché n'est irrémissible auprès de votre miséricorde, ô mon Dieu, quand elle est sollicitée par les mérites infinis de Notre Seigneur Jésus-Christ, nous réclamons cette même miséricorde et ces mêmes mérites, pour obtenir la conversion de ceux qui ont commis une si grande impiété. . . ." — Welke van deze vrome woorden zouden zich het diepst in de harten der aanwezigen gegrift hebben? „Quelques impies. . . dignes des derniers supplices en ce monde" — had de Bisschop het zelve niet gezegd? Men kan begrijpen, dat de woorden die volgden minder indruk op hen maakten ⁴⁾.

¹⁾ Relation, V blz. 592.

²⁾ Of, in de sceptische bewoordingen van den verlichtten Grimm (blz. 260): „... à expier ce prétendu crime par une foule de cérémonies superstitieuses".

³⁾ Zie voor deze plechtigheid: Recueil intéressant blz. 11 e. v.

⁴⁾ Daarna werd het geschonden beeld in plechtigen stoet naar de Sint-Wulfraamskerk vervoerd. Tenslotte werd den 12den September een ruime afluut afgekondigd. „Nous Evêque d'Amiens, accordons quarante jours d'indulgence à ceux et celles qui visiteront le Christ outragé, lequel a été transporté dans l'Eglise Royale et Collégiale de Saint-Vulfran, et y diront, ou le *Vexilla Regis*, ou l'Amende-honorable ci-dessus, ou cinq *Pater* et cinq *Ave*, à leur choix, tous les Vendredis de l'année" (Recueil intéressant blz. 13).

Wat had Duval de Soicourt inmiddels van de toegestroomde getuigen gehoord? Verscheidene commères en ambachtslieden, die in de buurt van den Pont-Neuf woonden, hadden ietwat vage, doch niettemin overeenstemmende verklaringen afgelegd over het tijdstip, waarop zij in dien onheilsnacht een verdacht geluid van metaal op hout gehoord hadden, en eenige jongelieden wier kleding zij zich nog herinnerden, vroolijk vloekend in de buurt van de brug hadden gezien ¹⁾. Namen werden niet genoemd. Wat de Rechter van Instructie niet wist, of wellicht niet wilde weten, was, dat Gaillard d'Etallonde de stad al spoedig verliet, onderkomen zocht bij een bevrienden curé, en in het geheim scheep ging naar Engeland.

Maar Duval hoorde andere dingen. Een schermmeester, Etienne Naturé, kwam vertellen, reeds den 13den Augustus, dat d'Etallonde, de La Barre en Moïsnel op een goeden dag glorieus gestemd in zijn schermzaal waren gekomen. Zij hadden zich erop beroemd, „qu'au temps de la fête du Saint-Sacrement dernière, étant sur la place de Saint-Pierre lorsque la procession de Saint-Pierre passait, où l'on portait le Saint-Sacrement, *ils ne défirent point leur chapeau et ne se mirent point à genoux et qu'ils en firent une sorte de bravade*” ²⁾. — En ook een wat dubieus koopman, Beauvarlet, die van de goedgehartige abdis van Willancourt onderdak had gekregen, kwam zijn steentje bijdragen. Hij beschreef, hoe de La Barre met een hem, Beauvarlet, niet bekenden vriend bij hem gekomen was, en hoe die vriend (die een degen of jachtmes bij zich had!) in Beauvarlet's kamer een *gipsen crucifix* gezien had, en had gevraagd of het te koop was. Wat wilt ge er mee doen? had de koopman gevraagd. *Stuk gooien!* zou het antwoord geweest zijn.

Kennelijk kwamen deze getuigen niet uit eigen beweging; was een goede verstandhouding met den jongen de La Barre voor hen niet verkieslijker ³⁾? Doch hetgeen deze en andere burgers ertoe bracht hun hart bij den Instructierechter te luchten, was, behalve het monitorium, het naarstig gekuip van een heer op rijperen leeftijd, M. Charles-Joseph Dumaisniel, seigneur de Saint-Léger et de Belleval. Hij woonde dicht bij de Abdij, en was de raadsman van de commères uit de buurt. Tevens de gezworen vijand van den

¹⁾ Dossier, III. ²⁾ Bij Chassaigne blz. 69.

³⁾ Naturé sprak zelfs bepaald onwaarheid: hij heeft later moeten toegeven dat d'Etallonde nooit een voet bij hem in de schermzaal gezet had.

Chevalier de La Barre. Want Mijnheer Belleval was altijd een ge waardeerd gast geweest bij Madame Feydeau, maar nu, sinds de intocht der jeugd in de abdij, was hij niet meer het glansrijk middelpunt. En toen hij aan de abdis iets geschreven had over een „blaaskaak”, en de brief door den jongen was onderschept, werd dezen achtbaren vijftiger op den openbaren weg door den blaaskaak om genoegdoening gevraagd! Waardig had Belleval zich afgewend, maar hij vergat niet spoedig; en in het thans voorgevalene vond hij een heerlijke gelegenheid zich te wreken. Op meesterlijke wijze droeg hij de vele geruchten over de La Barre’s wandgedrag de buurt door; overal deed hij het stof in kringen opwaaien. En hij trachtte zijn klantjes er toe te brengen, den rechter van al die goddeloosheden in kennis te stellen ¹⁾.

Is het een wonder, dat Voltaire iets giftigs schrijft over dezen man? „Belleval alla chez tous les témoins; il les menaça, il les fit trembler; *il se servit de toutes les armes de la religion*; enfin il força le juge d’Abbeville à le faire assigner lui-même en témoignage” ²⁾.

Aanduidingen omtrent de wijze waarop de standbeeldschenders hun werk hadden verricht; en enkele preciese, concrete getuigenissen over *andere* wandaden, gepleegd door met name genoemde jongelieden uit de eerste kringen van Abbeville — dat waren tot nog toe de resultaten van Duval’s onderzoek. Hij bewilligde, gestuwd door den volkswil, in een *tweede klachte* van den Procureur des Konings, welke berustte op de gedachte, dat die vele zedeloze en goddelooze praktijken (*impiétés*) niet ongestraft konden blijven, en dat misschien het onderzoek *hiernaar*, eenig licht zou kunnen verspreiden over het misdrijf van den Augustus-nacht: de geheimzinnige schending (*sacrilège*) van het Christusbeeld op den Pont-Neuf.

De Procureur had, blijkens deze tweede vordering ³⁾, de dato 13 September, vernomen, dat een jonge man „*remarquant dans la chambre dudit sieur Beauvarlet un crucifix de platre, luy demanda s’il voulait luy vendre ce crucifix, que le sieur Beauvarlet luy*

¹⁾ Ja, hij liet zichzelf als getuige oproepen, en verhaalde op zijn wijze de historie van het gipsen kruisbeeld. In het vuur der wrake vergiste hij zich zelfs, en zeide, dat *de La Barre* over „stukgooien” gesproken had!

²⁾ V. aan den Hertog van Richelieu 18 Juli 1766 (Extrait d’une lettre d’Abbeville) XII blz. 671. ³⁾ Dossier, VI.

ayant demandé cequ'il en voulait faire, il luy repondit que c'était pour le briser". Dan volgt de vermelding, hoe drie jongelieden het Heilige Sacrament waren voorbijgeloopen „sans oter leur chapeau et sans se mettre a genoux et qu'ils s'en sont vantés depuis comme s'ils eussent fait une belle action". En tenslotte, „qu'il scait qu'il y en a d'entr'eux qui ont tenu des discours et fait d'autres actions impies. Qu'il est essentiel de constater par une information juridique de semblables impietés, que d'ailleurs la preuve qui resultera de ladite information contribuera peut etre de faire decouvrir les auteurs des attentas commis la nuit du huit au neuf du mois dernier sur la crucifix du pont neuf de cette ville et sur celuy du cimetiere de Sainte Catherine".

Een nieuwe vlaag van ontsteltenis ging door de burgerij, „qui voyoit un Christ outragé roulant les yeux et faisant effort pour s'arracher de la croix. . . .". „Aussi, dès que le secret de cette plainte fut repandu, une foule de Citoyens quittèrent la ville" ¹⁾. — Ook de Chevalier de La Barre vertrok uit Abbeville; en evenals zijn vriend nam hij zijn intrek bij geestelijken. Gaarne namen de monniken van een oud Cisterciënserklooster hem op, totdat de wolken zouden zijn weggetrokken.

En in grooten getale, verlangend zich van kwelling en schuld te bevrijden, en gesterkt door den raad van Mijnheer Belleval, stroomden wederom de getuigen toe ²⁾.

Hun verklaringen, volledig in de stukken opgenomen, werpen veel licht op de karakters van ons drietal. — *D'Etallonde* blijkt de durver, de brutale geweest te zijn. Volgens de verklaring van de jongedames Mannessier ³⁾ zou Moïsnel haar verteld hebben, hoe hij, eind Juli, met d'Etallonde, 's nachts over den Pont Neuf geloopt kwam, en hoe zij daar afscheid van elkaar genomen hadden. Maar Moïsnel had zich hooren terugroepen, en omkijkend had hij zijn vriend met een wandelstok slagen zien geven op het beeld van Christus. — Op *Moïsnel*, het schuwe meeloopertje, drukte voorloopig alleen de verdenking dat hij op Sacramentsdag voor de processie van Sint Petrus de knie niet gebogen had, en zijn hoed — niet op het hoofd maar — onder den arm gehouden had bij het voorbijloopen.

Maar vooral van *de La Barre's* loszinnigheden kwamen de stuk-

¹⁾ Recueil intéressant blz. 16 e. v. ²⁾ Dossier, VII en VIII.

³⁾ Bij Chassaigne blz. 85.

ken vol te staan. Zwaar wogen reeds de godslasterlijke uitspraken waarvan hij beticht werd. „... Il n'a point ôté son chapeau et ne s'est point mis à genoux parce qu'il regardait l'hostie comme un morceau de pâte" ¹⁾. Een vroegere huisknecht van de Abdis noemde de woorden die François-Jean placht te spreken onder het tafelgebed ²⁾; een ander had hem een Bijbel zien „excommuniceeren", en uit het raam werpen ³⁾; een derde had hem den Avondmaalswijn bespottelijk zien maken, onder het uiten van steeds dezelfde woorden ⁴⁾. Ook over zijn boeken, „remplis d'impuretés" ⁵⁾, kwam men vertellen, en over de ceremoniën die hij te eere daarvan te voltrekken placht. De getuige verklaarde ⁶⁾ „que ces livres étoient placés dans une armoire et qu'il a vu un jour le dit sieur chevalier de la Barre faire une genuflexion devant cette armoire, que luy ayant demandé pourquoy il faisoit cela il luy répondit Est-ce qu'on ne fait pas une genuflexion lorsqu'on passe devant le tabernacle. . . . ?" En dat de La Barre bij dit alles meende, een zelfbewust, verlicht mensch te zijn, blijkt uit zijn pralende en zelfverzekerde woorden ⁷⁾, gesproken terwijl hij met een makker voorbij de Sint-Wulfraamskerk liep. Namelijk, „en parlant de la religion, quelle étoit, ainsi que les Commandemens de dieu, une invention des pretres pour gagner de l'argent". Zijn metgezel had verschrikt gevraagd, of hij niet bang was, dat de Sint-Wulfraamskerk „vu les discours qu'il tenoit" „ne tomba sur lui". Maar de La Barre vreesde den toorn Gods niet meer: „il lui répondit qu'il se f. . . . de ca et que moins que le vent ne la pousse a terre elle ne tomberoit point". De wetenschap leert, dat er alleen natuurlijke oorzaken zijn, en geen onberekenbaar-wrekende hand Gods!

Tot nog toe was de La Barre's naam althans met de beelden-schending niet in verband gebracht. Het — goedbedoelde — getuigenis van een vriend werd noodlottig.

Deze kwam uit eigen beweging verklaren ⁸⁾ dat de La Barre hem, in diep geheim, den naam had toevertrouwd van dengeen die het crucifix geschonden had; maar dat hij, getuige, zich als edelman gehouden achtte dezen naam voor den rechter te verzwijgen.

¹⁾ (herhaald in) Dossier, XXXXIX 9. ²⁾ Dossier, VII 84 e. v.

³⁾ t.a.p., VIII 93. ⁴⁾ (herhaald in) Dossier, XXXXIX 51.

⁵⁾ Dossier, VII 84 e. v. ⁶⁾ t.a.p., 43. ⁷⁾ Dossier, VIII 95.

⁸⁾ Dossier, VIII.

— Waarom was deze verklaring, bedoeld om zijn vriend van verdenking te zuiveren, niettemin zoo hoogst onvoorzichtig? Omdat Duval nu wist, dat hij den beeldenschender *in denzelfden kring* te zoeken had als de bedrivers der andere ongerechtigheden: in de naaste omgeving (op zijn zachtst gezegd) van de La Barre. „.... Ce fut une maladresse insigne; car rien, jusqu'à ce malencontreux récit, ne reliait le sacrilège du Pont-Neuf aux sottises reprochées à la petite bande étourdie....” ¹⁾.

Het baatte hiertegenover weinig, dat deze Métigny, namens zijn afwezigen vriend, het gewroet van Mijnheer Belleval kwam aantoonen, in het bijzonder zijn aandrang op den koopman Beauvarlet. Métigny verklaarde ²⁾ „que lui sieur de la Barre etoit sur quil (Beauvarlet) ne l'avoit fait qu'a l'instigation de Monsieur du Moisnel de belleval qui etoit l'ennemy capital de luy sieur de la Barre et de madame l'abbesse de Willancourt sa cousine germaine, quil prouveroit cette inimitié et son mauvais coeur par mille traits relatifs a lui et Madame l'abbesse, qu'il prouveroit aussi que le dit sieur beauvarlet a eté demander conseil au dit sieur de belleval avant de faire sa deposition”.

Inmiddels, den 26sten September, had de Procureur des Konings een bevel uitgevaardigd tot aanhouding van d'Etallonde, de La Barre en Moisnel. De eerste was veilig naar Engeland ontkomen. Doch de La Barre had zich nauwelijks verborgen gehouden, en men bracht hem den 2den October gevankelijk naar Abbeville. De aanhouding van den kleinen Moisnel baarde nog minder moeilijkheden ³⁾. Onmiddellijk begonnen de verhooren.

Weinig verheffend waren de antwoorden van den Chevalier de La Barre op de vragen hem door Duval gesteld. Eén voor één werden alle onbehoorlijkheden hem voorgelegd. „Interrogé sy dans différentes occasions il n'a guère traité la sainte Vierge de putain. — A dit qu'étant gris il a pu tenir quelques paroles dans ce gout la mais qu'il ne scait pas précisément” ⁴⁾ . . . Neen, een kruis had hij bij dat gemeene woord nooit geslagen. . . . Ja, maar die uitdrukking was bij al zijn leeftijdgenooten gebruikelijk; „voyant des jeunes gens qui tenaient de pareils propos, il a cru pouvoir les tenir comme eux” ⁵⁾. Voor het voorbijloopen van de processie wist hij

¹⁾ Chassaigne blz. 83. ²⁾ Dossier, VIII 17. ³⁾ Chassaigne blz. 87 e. v.

⁴⁾ Dossier, XXVI. ⁵⁾ Bij Chassaigne blz. 88.

wel een verontschuldiging: wij hadden zoo'n haast, zeide hij, om op tijd bij de abdis aan tafel te zijn! Rustig en verstandig was hij slechts bij de ondervraging over de schending van het crucifix op den Pont-Neuf ¹⁾. „Il est resté chez Madame l'Abbesse jusqu'à onze heures. A onze heures il en est sorti et est rentré dans sa chambre où il a joué du violon et s'est couché après." Dit klinkt geloofwaardig, mede omdat hij een zeer preciese verklaring ten nadeele van zijn vriend d'Etallonde (dien hij in veiligheid kon vermoeden), deed volgen. Tot in kleinigheden beschreef hij, hoe Gaillard hem, in den ochtend van den 9den Augustus, verteld had wat hij in den nacht had gedaan, hoe Gaillard hem te voren al toevertrouwd had, dikwijls met zijn wandelstok het Christus-beeld te geeselen. — Maar uit de onhandige leugens, waarmede hij zijn onschuld aan het sacrilegium op het kerkhof wilde aannemelijk maken, moest Duval de Soicourt wel ernstige verdenkingen putten.

Den dag daarop volgende werd de 17-jarige Moïsnel verhoord²⁾. Met jongensachtige beslistheid ontkende deze aanvankelijk alles. Ja, de processie waren zij gedrieën voorbijgeloopen, omdat zij meenden nog te ver van het H. Sacrament verwijderd te zijn om de knie reeds te behoeven te buigen.

Doch eenige dagen later had in Moïsnel een volkomen verandering plaats gegrepen. Mijnheer Belleval, zijn voogd, had den bedeesden jongen inmiddels heftig aangepakt, had hem zijn zwijgen als zonde doen zien, had met dreigingen der hel deze kwetsbare ziel verontrust. En na heftigen zelfstrijd was Moïsnel tot de overtuiging gekomen, dat hij den rechter alles, alles moest zeggen. „Il n'avoit, comme on l'a dit, que dix-sept ans. Il est par lui-même d'une constitution foible et mélancolique" ³⁾. Hij vroeg zelf, nog eens gehoord te mogen worden, nederig smeeënd om vergeving voor zijn koppigheid tot dusverre. Weenend omklemde hij de knieën van zijn Rechter — en wat volgde was een volkomen oprechte *biecht*, een bevrijdend uitspreken van alle ongerechtigheden die hem geleerd waren, en die hij, vol wroeging, ook zelve begaan had ⁴⁾. Een biecht voor den Rechter van Instructie! Zij had zeer ernstige gevolgen; Belleval had zijn berekening voortreffelijk ge-

¹⁾ t.a.p. blz. 91 e. v. ²⁾ Dossier, XIII; Chassaigne blz. 95.

³⁾ Linguet, M. et Pl. I blz. 14. ⁴⁾ Dossier, XVIII; Chassaigne blz. 97 e. v.

maakt ¹⁾. Want Moïsnel biechtte niet alleen voor zichzelf, maar ook voor d'Etallonde en de La Barre. Hij vertelde van de La Barre's schennend te keer gaan in zijn slaapkamer; volschaamte bekende hij ook, hoe zijn vriend, na hem een lied te hebben doen zingen, goedkeurend gezegd had: „Nous ferons quelque chose de ce garçon” ²⁾. En hoe zijn vriend, in een kroeg, eens gespuwd had op een heiligenbeeld, en hijzelve ook een beetje, „sans mauvaise intention” ³⁾. Hij vertelde hoe alles zich toegedragen had toen zij gedrieën de processie waren voorbijgeloopen; „cela a été le sieur d'Etallonde qui a été la cause de tout cela” ⁴⁾. En ook biechtte hij, hoe d'Etallonde hem op een nacht, afscheidnemende op den Pont-Neuf, had teruggeroepen om hem te doen zien, hoe hij den Christus met zijn wandelstok sloeg.

Ten slotte reciteerde hij, vol wroeging, de goddelooze *liederen* welke d'Etallonde aan de La Barre geleerd had, en deze weer aan hemzelven. Zij zijn voluit in de stukken opgenomen ⁵⁾. Het waren liederen van kroegen en kazernes, algemeen bekend — maar in dit proces viel er bijzondere aandacht op. Kenmerkend zijn zij voor de voortdurende behoefte der jongens, voor hun onbehoorlijkheden religieuze vormen te kiezen. Daarom hielden ze zoo van het lied „Saint Cyr”, over de genietingen — van het Paradijs.

Un jour que Saint Cyr naquit

Il fut grand' fête en paradis

In de verhooren kwam men telkens op deze vreemde belijdenissen terug.

Den dag na deze biecht van den kleinen Moïsnel werden de beide zaken, op het requisitoir van den Procureur des Konings, *gevoegd*. „Nous par notre sentence et jugement ordonnons que le proces instruit sur ladite plainte du procureur du Roy du dix aoust dernier et celui instruit sur sa plainte du treize septembre aussi dernier, seront et demeureront joints pour l'instruction et pour

¹⁾ Zelfs *te* goed: Moïsnel beschuldigde ook twee andere jongelieden ervan, ongepaste liederen te hebben gezongen. Eén daarvan, Dumaisniel de Saveuse, was Belleval's zoon! Ook tegen deze twee werd rechtsingang verleend; bijtijds ruimden zij het veld. Zoo werd ook Belleval één der door dit proces getroffen en; willens of onwillens werd hij in het verdere verloop der zaak de La Barre's bondgenoot.

²⁾ Bij Chassaigne blz. 49. ³⁾ t.a.p. ⁴⁾ t.a.p. ⁵⁾ Dossier, XXVI 26 e. v.

etre continués conjointement et etre lesdits proces jugés par un seul et même jugement" ¹⁾). Deze voeging was begrijpelijk, nu bekend was, dat men alle daders in één vriendenkring te zoeken had. Doch voor de bevolking, in haar gespannen verlangen om schuldigen te zien, stond het hierdoor al vast, dat nu ook alle schuld op dien *de La Barre* rustte, ook die aan de schending van het Christus-beeld ²⁾).

Doch nog grooter omvang en beteekenis kreeg dit proces. Terstond na zijn gevangenneming, den 4den October, was reeds een onderzoek naar François-Jean's *boekenschat* ingesteld ³⁾). Een moeder had zich beklaagd, dat haar zoon zeer schandelijke boeken van hem ter leen had ontvangen. De gerechtsdienaren vonden in den aanvang weinig, want de bezorgde Madame Feydeau had al veel laten verbranden; slechts enkele „livres de chevet" werden aange troffen. Doch een tweede huiszoeking, een week later, gaf gewichtiger resultaat: in een kast verstopt vond men — wéér allerlei ellendige pornographie, maar bovendien: het gehate en door het Parijsche Parlement naar den brandstapel verwezen werk van Voltaire! Het verbaal klinkt hier bijna triomfantelijk ⁴⁾): „Et apres avoir recherché en ycelle j'ay trouvé le Livre intitulé *dictionnaire philosophique portatif*, en un volume. . . ." En de La Barre, den 16den October nogmaals ondervraagd, kon slechts beamen ⁵⁾).

„Interrogé s'il n'a pas de collections de mauvais livres tels que le portier des Chartreux, la Religieuse en chemise, la touriere des Carmelites, le tableau de l'amour conjugal, Grecourt et autres livres soit *impurs* soit *impies*. . . .

„A dit qu'il a plusieurs mauvais livres tels que le portier des Chartreux, la Religieuse en chemise, la touriere des Carmelites, le *dictionnaire philosophique*, un volume du livre de l'Esprit, et deux volumes de Grecourt quy sont ses ouvrages les plus epurés, et qu'il les place dans sa chambre dessus une planche tenûe avecq des cordes."

¹⁾ Dossier, XVI.

²⁾ En, volgens den advocaat Linguet, M. et Pl. I blz. 10 e. v., die later Moïsnel's verdediger werd, was deze voeging *onwettig*. Eén zijner argumenten was, dat in strafzaken voeging slechts mocht geschieden na het „récolement": de confrontatie van beklaagden en getuigen op het eind van het vooronderzoek. Het récolement vond eerst in Januari van het volgend jaar plaats!

³⁾ Dossier, XIV. ⁴⁾ Dossier, XX. ⁵⁾ Dossier, XXVI.

Zonder het te beseffen had hij hiermee een stuk noodlot aan den gang gebracht. Want nu was zijn proces buiten de belangensfeer van het provinciestedje gekomen: nu was het ingeschakeld in den strijd tegen een gansche beschavingsrichting. Het bezit van dat boek van Voltaire maakte hem tot een „product der Verlichting”, dat boek waarin hij hoogstens eenige snijdende tirades tegen het Christendom zal hebben gelezen en bewonderd. Want het was waar, wat Voltaire later in angst en woede aan een vriend schreef: „... Ils fesaient des folies de jeunes pages; et il n’y avait personne de la bande qui fût capable de lire un livre de philosophe” ¹⁾. — En in welk gezelschap bevond zich Voltaire’s boek! „Philosophie” en decadentie — bleken zij niet twee vormen van één gezindheid te zijn? Voltaire zou later de onbetwistbare feiten weer loochenen, uit pure ontzetting ²⁾. „... C’est par une insigne fourberie qu’on a substitué le Dictionnaire philosophique au Portier des Chartreux, que l’on n’a pas osé nommer[!] à cause du ridicule. Je sais, à n’en pouvoir douter, que jamais livre de philosophie ne fut entre les mains de l’infortuné jeune homme. . . .” Gaarne zag Voltaire zichzelf als een modernen Socrates: „Cette nouvelle est, sans doute, fabriquée par les ennemis de la raison, de la vertu et de la religion. Qui sait mieux que vous combien tous ces philosophes ont tâché d’inspirer le plus profond respect pour les lois reçues? Ils ne sont que des précepteurs de morale, et on les accuse de corrompre la jeunesse. On cherche à renouveler l’aventure de Socrate...” ³⁾.

Ook in ander opzicht was dit proces méér geworden dan een locale aangelegenheid. De procureur des Konings was reeds in drukke correspondentie getreden met zijn superieur Joly de Fleury, procureur-generaal van het *Parlement van Parijs*. En deze weer met een der Presidenten van dit verheven hof, Lefèvre d’Ormesson. Maar deze was een verre bloedverwant van onzen Chevalier de LaBarre! Deswegen richtte de bezorgde abdis keurig-geredigeerde verzoogschriften tot hem.

Men kan in dezen vreemden „kringloop der belangen” niet wél de machten aanwijzen, die, in besliste activiteit, dit rechtsgeding leidden en naar zijn einde voerden. Vanuit Parijs schreven de au-

¹⁾ V. aan den Hertog van Richelieu 19 Aug. 1766, XII 682.

²⁾ V. aan Damilaville 18 Aug. 1766, XII 681.

³⁾ V. aan Damilaville 1 Juli 1766, bij Desnoireterres blz. 496.

toriteiten in telkens tegenstrijdigen geest; dan weer gestrengelijk lastgevend¹⁾ „de suivre l'instruction dans toute la rigueur de l'ordre"; dan weer, ter geruststelling van de abdis, zeggend²⁾, „qu'il n'y avait pas de quoi fouetter un chat". De magistraten van Abbeville talmde, verlangend naar richtlijnen hunner superieuren. Een een effectieve *verdediging* werd ook niet ter hand genomen: het werd niet aannemelijk geacht, dat de rechters deze knapen volgens alle strengheid des rechts zouden vonnissen. Men kan slechts zeggen, dat niemand de doortastendheid had, den loop der dingen *tegen te houden*, zich te verzetten tegen wat daar stuwde naar den dood van de La Barre, wiens wanbedrijven zoowel onder de „blasphèmes énormes" gerekend konden worden, als onder de dagelijksche onbezonnenheden der jeugd van dien tijd. Lokkend was wellicht het vooruitzicht, iets zeer groots te kunnen doen: met die jongelieden een gansche geestesrichting van ontheiliging en bederf te kunnen treffen. En ook wisten Duval de Soicourt en Hecquet dat zij stonden in een opgeschrikte menigte, begeerig naar de loutering van allen door het offeren van enkelen.

Velen onder de gegoede burgerij van het stadje zaten echter met het proces tegen deze jeunesse dorée verlegen. Duval de Soicourt had zeer veel moeite, om bijzitters te vinden — want alle rechters van het Présidial verschoonden zich met een vaag beroep op bloedverwantschap. Alleen een oud, niet zeer scherpzinnig man, M. Lefebvre de Villers stemde toe. Hij zou in alles blijven toestemmen. Ook de advocaten, die als plaatsvervangers konden fungeeren, traden van harte terug, behalve één — en dat is de, vooral door Voltaire's smalend schelden, berucht geworden Broutelles, „marchand de boeufs", die zijn juridischen graad in Reims voor een spotprijs gekocht had, en slechts onder hevige protesten tot de Balie van Abbeville had weten door te dringen³⁾. Welk een heerlijk vooruitzicht voor dezen kinderlijk-eerzuchtigen handelsman om het vonnis te mogen vellen over een edelman, en over de zoons van hoogmoedige magistraten!

De langzame voortgang der verhooren en confrontaties werd onderbroken door nog één gebeurtenis, welke bij Procureur en Rechters geweldige ergernis wekte. Het schijnt, dat de kleine Mois-

¹⁾ Bij Chassaigne blz. 118. ²⁾ t.a.p. blz. 144 e. v. ³⁾ t.a.p. blz. 126.

nel raadgevingen kreeg van buiten zijn cachot; dat een kleermaker hem een briefje in handen speelde. Daarin werd hem op het hart gedrukt, zijn gevaarlijke neiging tot biechten tegenover den rechter, en dan nog grootendeels voor anderen, te overwinnen. En werkelijk: den 11den Januari trad een herboren Moïsnel voor zijn rechters. Rustig herriep hij al zijn bekentenissen, stuk voor stuk, en eindigde met de verklaring „que les réponses qu'il avait faites tant contre lui que contre les autres accusés, il ne les a faites que par les fréquentes sollicitations du sr. procureur du Roy en ce siège, qui lui ont fait tourner la tête" ¹⁾). Daarmee wilde hij, volgens zijn zeggen, niets kwaads beweren van Mijnheer den Procureur; „il avoit la tête tournée", en dat was alles. Doch deze herroeping had op het rechtsgeding dat nu eenmaal naar zijn einde toeging, geen invloed meer.

Den 27sten Februari werden de La Barre en Moïsnel voor het laatst verhoord. Moïsnel had zijn bravour behouden. Met een pijp in den mond was hij de gevangenis uitgegaan. — De La Barre evenwel, die, als hoofdschuldige, op de „sellette" had moeten plaatsnemen, gaf wederom onzekere antwoorden ²⁾). Voor één uitslating zullen zijn rechters hem bijzonder dankbaar geweest zijn: sterker dan ooit konden zij overtuigd zijn van de zielsverwantschap des verdachten met Verlichting en Philosophie!

„Interrogé si souvent étant avec le sieur Gaillard d'Estallonde ils n'ont point parlé contre la religion, ses preuves et ses misteres.

A dit qu'étant avec le Sieur Gaillard d'Estallonde ils ont souvent parlé de ce qu'ils avoient vu dans des livres contre la religion ses preuves et ses mysteres.

Interrogé quels etoient ces livres.

A dit que c'était le Dictionnaire philosophique attribué au sieur de Voltaire . . .

Interrogé si au contraire de ce qu'il nous dit il n'a point ôté son chapeau et ne s'est point mis à genoux parce qu'il regardait l'hostie comme un morceau de pâte.

A dit qu'il n'a point dit cela, qu'il a dit seulement qu'il avait vu un livre dans lequel l'auteur disoit qu'il y avoit un pays ou on adorait des oignons comme Dieux et qu'il y avoit un autre pays ou on adorait un morceau de pâte comme Dieu.

Interrogé quel est ce livre et quel en est l'auteur.

A dit autant qu'il peut s'en souvenir et sans en être sur que c'est dans le livre intitulé le citoyen et l'honnête homme ou dans le dictionnaire

¹⁾ t.a.p. blz. 137 e. v. ²⁾ Dossier, XXXXIX 9 e. v.

philosophique, qu'il ne scait pas le nom de l'auteur de ce premier livre et qu'on attribue le second au sieur de Voltaire."

III. Requisitoir en Vonnis

Het requisitoir ¹⁾ van den Procureur was hard, doch consequent. Tegen d'Etallonde, „atteint et convaincu d'avoir frappé à coups de canne et mutilé le Crucifix placé sur le Pont-Neuf de cette ville", en tevens schuldig verklaard aan vele der andere goddelooze wandaden (dus zoowel als „sacrilège" als *wegens zijn godslasterlijke woorden en handelingen: „impiétés"*), werd handafkapping en onthoofding geëischt; „ce fait, avoir le poing coupé, la tête tranchée, son corps et sa tête jetés ensuite dans un bûcher ardent". Tegen de La Barre, als zijnde uitsluitend schuldig aan menigvuldige „impiétés", eischte Hecquet slechts levenslange galeistraf. Zijn geheele boekenschat zou worden verbrand. En tegen Moissel, „atteint et convaincu d'avoir manqué de respect au Saint-Sacrement", eischte de Procureur slechts de straf van berisping, waarschuwing en boete ²⁾.

Het vonnis ³⁾ evenwel, hiermede vergeleken, was van een zonderlinge inconsequentie. Ten aanzien van d'Etallonde namen de rechters, behalve talrijke „onvrome handelingen" ⁴⁾, slechts als bewezen aan, dat hij het Christus-beeld met zijn stok geslagen had („donné des coups de canne"), dus niet de *beeldschending*. Niettemin zou hij als „impie, blasphémateur et sacrilège exécration et abominable", den vuurdood moeten sterven, na afhouwing van de hand en uitsnijding van de tong. „Et sera notre presente sentence en ce quy regarde le dit Gaillard d'Estalonde accusée contumax executée par effigie en un tableau quy sera attaché par l'exécuteur de la haute Justice. . . ." — De La Barre werd, evenmin als in den eisch, met het gebeurde op den Pont-Neuf in verband ge-

¹⁾ Bij Chassaigne blz. 148 e.v.; het was reeds den vorigen dag genomen.

²⁾ T. a. v. Maillefeu en Saveuse vorderde de Procureur „qu'ils soient déchargés de l'accusation". ³⁾ Dossier, L.

⁴⁾ Onder meer „d'avoir voulu acheter au sieur Beauvarlet un Crucifix de platre quy estoit dans sa chambre et d'avoir dit que cetoit pour le briser et fouler aux pieds. . . ."

bracht ¹⁾. Doch het schijnt of men hem er wèl voor wilde *straffen*! Want tegen de La Barre, eveneens als „impie, blasphémateur et sacrilège exécration et abominable”, werd óók de doodstraf uitgesproken — en wel de voor een edelman bestemde straf der ontthoofding. Tevoren zou hij op de pijnbank worden gelegd. T.a.v. Moïsnel ²⁾ werd de behandeling opgeschort tot na de executie van het vonnis tegen de La Barre — van de straf der „onteerende onzekerheid” zou zijn verdediger Linguet later spreken ³⁾.

Men kan, om deze afwijkingen van Hecquet's duidelijken gedachtengang te verklaren, slechts gissingen doen. Wilde Duval een vlotte rehabilitatie van d'Etallonde, zoon van den President de Boëncourt, mogelijk maken door de ernstigste bewezenverklaring weg te laten? En voelden anderzijds de rechters ⁴⁾ zich tòch genoopt een bloedoffer te brengen — ter verdelging der Philosophie en ter afwending van den Hemelschen toorn? — Hiermede zou dan de strafverzwaring ten aanzien van de La Barre samenhangen.

De La Barre's vonnis moge hier volgen, waarbij men aandacht schenke aan de laatste zinsnede.

„En ce qu'y touche Jean François Lefebvre, chevalier de Labarre, le déclarons duement atteint et convaincu d'avoir par impiété et de propos délibéré passé le jour de la fête de Dieu dernière a vingt cinq pas du Saint Sacrement que l'on portoit à la procession des religieux de Saint Pierre de cette ville, sans oter son chapeau qu'il avoit sur la tete et sans se mettre à genoux; d'avoir proféré les blasphemes énormes, exécration contre Dieu, la Sainte Eucharistie, la Sainte Vierge, la religion et les commandemens de Dieu et de l'église mentionnés au procès, d'avoir chanté les deux chansons impies et remplies de blasphemes les plus énormes [etc.], d'avoir rendu des marques de respect et d'adoration aux livres infames et impurs qu'y étoient placés sur une planche dans sa chambre, en faisant des génuflexions en passant devant et disant qu'on devoit faire des génuflexions lorsque l'on passoit devant le tabernacle, d'avoir profané le signe de la croix en faisant ce signe en se mettant à genoux en prononcant les termes impurs mentionnés au proces, d'avoir prophané le mystère de la consécration du vin, l'ayant tourné en dérision en prononcant à voix à demij basse et à différentes reprises dessus un verre de vin qu'il tenoit à la main les termes impurs mentionnés au procès et bu ensuite le vin; d'avoir prophané les bénédictions en usage dans

¹⁾ ook niet met het gebeurde op het kerkhof van Sainte-Cathérine.

²⁾ en van de beide anderen. ³⁾ Linguet, M. et Pl. I blz. 5.

⁴⁾ Het vonnis was onderteekend door Duval de Soicourt, Lefevre de Villers, en, o kostelijke usurpatie, de Broutelles.

l'Eglise et chez les cretiens, en faisant des croix et des bénédictions avec la main sur différentes choses en prononcant les termes impurs mentionnés au procès; d'avoir enfin proposé au nommé Pétignat quy servoit la messe et etant auprès de luy au bas de l'autel, de benir les burettes en prononcant les paroles impures mentionnées au procès.

Pour reparation de quoy le condamns à faire amende honorable devant la principale porte de l'Eglise Royale et collégiale de Saint Wulfram de cette ville d'abbeville où il sera mené et conduit par l'exécuteur de la haute justice dans un tombereau, et là etant à genoux, nue tete et nuds-pieds, ayant la corde au cou, écriteaux devant et derrière portant ces mots: *impie, blasphémateur et sacrilege exécrable et abominable* et tenant en ses mains une torche de cire jeaune ardente du poids de deux livres, dire et déclarer a haute et intelligible voix que méchamment et par impiété il a passé de propos délibéré devant le Saint-Sacrement [etc. etc.], dont il se repent et demande pardon à Dieu, au roy et à justice, et au dit lieu avoir la langue coupée; ce fait, conduit dans ledit tombereau dans la place publique et principal marché de cette ville, pour, sur un échafaud quy y sera à cet effet dressé, avoir la tete tranchée et estre son corps mort et sa tete jetté au feu dans un bucher ardent pour y estre réduit en cendres et la cendre jettées au vent; ordonnons qu'avant l'Execution ledit Lefebvre delabarre sera appliqué à la question ordinaire et extraordinaire pour avoir par sa bouche la vérité d'aucuns faits du procès et révélation de ses complices, declarons tout son bien acquis et confisqué au Roy ou à qui il appartiendra . . .

Ordonnons, que le Dictionnaire philosophique portatif faisant partye desdits livres quy ont été déposés en notre greffe, sera jetté par l'Exécuteur de la haute justice dans le meme bucher où sera jetté le corps dudit Lefebvre de Labarre et en meme tems . . .”

IV. De behandeling voor het Parlement van Parijs

Het Parlement van Parijs, rechtdoende in hooger beroep, heeft deze uitspraken bij arrest van den vierden Juni 1766 bekrachtigd. Tegen veler verwachting, wellicht tegen de verwachting van het Parlement zelve. Weer is het moeilijk te bepalen, wat de leden van de Grand' Chambre van dit Hof ¹⁾ in deze richting voortstuwde.

Zeker is, dat de dood van den zeer pieuzen Dauphin, einde 1765, velen tot godsdienstigen inkeer gebracht had. „Nous avons aussi”, zoo schreef Grimm ²⁾ in Januari 1766, „sur la perte de ce prince,

¹⁾ Het terechtstaan voor de „Grand' Chambre assemblée” was een voorrecht van den adel. ²⁾ blz. 122.

une foule de mandemens de nos évêques. M. l'Archevêque de Paris a fait dans le sien une petite excursion sur les philosophes, qui ne manquera pas d'être imitée par nos prélats de province". Piron, vreezend den toorn Gods wegens zijn bekende „Ode à Priape", ging een „De Profundis" dichten ¹⁾).

En juist in die jaren had het politiek zoo machtige Parlement van Parijs vele geloovige burgers van zich vervreemd door een hard optreden tegen de bisschoppen. Men mompelde, dat het nauwe betrekkingen onderhield met de Philosophen. Moest het Parlement niet dankbaar een middel aangrijpen om van zijn eerbied voor het Katholieke geloof duidelijk te doen blijken? Zóó zag Voltaire het ten minste ²⁾): „On a prétendu que le Parlement de Paris, accusé tous les jours de sacrifier la religion à sa haine contre les Evêques, a voulu donner un exemple terrible qui démonstrât combien il est bon catholique. — Quelle preuve de religion!"

Maar was President d'Ormesson niet van harte genegen, zijn neef het leven te sparen, en daartoe zijn invloed aan te wenden? Zeer zeker, doch hij scheen zóó overtuigd te zijn, dat geen werkelijk gevaar dreigde ³⁾, dat hij den goeden naam der verdachten het meeste gebaat achtte met zooveel mogelijk stilzwijgen en geheimhouding. Zelfs verbood hij den advocaat Linguet, die zich in Abbeville van de talrijke vormverzuimen in de procedure op de hoogte was gaan stellen, een mémoire te publiceeren. De eenige die een machtig helper had kunnen zijn, werkte aldus mede om het proces tot zijn fataal einde te laten komen.

Met groote omzichtigheid waren de La Barre, Moïsnel, en de Dictionnaire Philosophique, naar Parijs vervoerd. En den vierden Juni werd de zaak, in heel korte oogenblikken, afgehandeld, als no. 23 tusschen twee diefstalletjes ⁴⁾.

Kort, pro forma, werd de La Barre verhoord, nadat hij geknield

¹⁾ Grimm blz. 123. ²⁾ Voltaire aan den Hertog van Saksen-Gotha 25 Aug. 1766, bij Chassaing blz. 173 e. v.

³⁾ Die gerustheid behield hij tot het laatste; wellicht werd hij door Joly de Fleury systematisch daarin gesterkt.

⁴⁾ Toch was het voor de Grand' Chambre de eenige zaak op dien dag. Daartoe moest evenwel de zitting der gewone kamer, de „Tournelle", even worden onderbroken. Want de leden der Tournelle hadden ook in de Grand' Chambre zitting.

den eed had afgelegd. Het proces-verbaal ¹⁾ bevat slechts enkele hem gestelde vragen, waarop hij grootendeels met een simpel „Non” antwoordde. Volkomen onder den ban van hetgeen er met hem gebeurde, was hij klaarblijkelijk niet in staat zich bewust te verdedigen. Ook Moïsnel stamelde slechts enkele woorden. Voltaire heeft dit droevig tooneel beschreven ²⁾: „... ils étaient incapables de penser et de parler, et... ils ressembaient parfaitement aux agneaux que Broutel vendit si souvent aux bouchers d'Abbeville”.

Ongetwijfeld waren de meeningen der Parlementsleden zeer verdeeld. Het schijnt dat de Raadsheer-Rapporteur Pellot op clementie aandrong. Een ander zou, overmeesterd door afschuw, François-Jean hebben toegeroepen ³⁾: „Il faut que vous soyez le prince des Démon!” Waarschijnlijk heeft het klemmend betoog van den Raadsheer *Pasquier* den doorslag gegeven. Hij was het, naar veler tijdgenooten meening, die ook het machtige Parlement van Parijs deed zien, dat de zaak van deze jongens — de zaak was van de goddelooze en alles-ondermijnende Philosophen. Hij was het die overtuigend aantoonde, dat Voltaire, immers hun onbetwiste leider, schrijver van den *Dictionnaire Philosophique*, ook de eigenlijke aanstichter mocht heeten van hetgeen in Abbeville geschied was. Daartoe behoefde men trouwens slechts de stukken in te zien. — Strengte teweerstelling tegen een zedeloze jeugd zou dus een deel zijn van den allerchristelijksten strijd tegen de Verlichting.

Over dezen man schreef d'Alembert, in een brief aan Voltaire, het volgende ⁴⁾: „Avez-vous connu, mon cher maître, un certain M. Pasquier, conseiller de la cour, qui a de gros yeux, et qui est un grand bavard? on a dit de lui que sa tête ressemblait à une tête de veau dont la langue était bonne à griller... C'est lui qui a peroré, dit-on, contre les livres des philosophes, qu'il a pourtant dans sa bibliothèque, et qu'il lit même avec plaisir... car il n'est point du tout dévot...”

De meerderheid, die, dienzelfden 4den Juni, vóór de bekrachtiging van het vonnis van Abbeville stemde, was slechts klein; zij

¹⁾ Bij Chassaigne blz. 169 e. v. ²⁾ *Cri du sang innocent*, V blz. 597.

³⁾ Bij Chassaigne blz. 169.

⁴⁾ d'Alembert aan V. 16 juli 1766, X blz. 642.

bestond uit vijftien ¹⁾ van de vijftientwintig „bourreaux en robe”²⁾, zooals Voltaire hen noemde. En ook die meerderheid zal het nog niet recht hebben kunnen gelooven. Want was het niet te verwachten dat de Koning gratie zou verleen? Doch, thans voor het laatst, werkten moeilijk te bepalen stuwende krachten. Ook Koning Lodewijk XV voelde zich, sinds den dood van den Dauphin, tot naarstiger godsvrucht genoopt. Hij beriep zich, vertelde men, op de doodstraf van Damiens, die toch slechts *op hemzelven* indertijd een aanslag gepleegd had, „et qu'à plus forte raison le coupable de lèze-Majesté divine, ne devoit pas être traité plus favorablement que le coupable de lèze-Majesté humaine”³⁾. De taaiheid van dit argument! Doch onbegrijpelijk blijft 's Konings onvermurwbaarheid, als men weet, wie er, op dit uiterst oogenblik, het leven van de La Barre trachtte te redden. Het was de, aan het Hof diep vereerde, Bisschop van Amiens, op wiens instigatie een gewichtige deputatie van geestelijken bij den Koning op gratie aandrong, en die zelve den 26sten Juni een dringenden brief aan Joly de Fleury richtte, waarin hij opschorting van de terechtstelling verzocht in afwachting van 's Konings antwoord ⁴⁾. Te midden van zoovele wachtenden en talmenden kwam alleen deze Bisschop — dezelfde die te Abbeville bij den plechtigen ommegang de Hemelsche Genade voor de zondaars en voor de stad had afgesmeekt, tot een *daad* — die vergeefs bleek te zijn.

Hoezeer de autoriteiten ook talmden, zij moesten tenslotte wel de voorbereidselen gaan treffen voor de executie van den Chevalier de La Barre. Zoo dirigeerde Joly de Fleury ⁵⁾ den „Maître des Hautes Oeuvres” Charles-Henry Sanson met zijn beide zoons ⁶⁾ naar Abbeville, en deed den 26sten Juni de La Barre en Moïsnel in een reiskoets met gewapend escorte daarheen vervoeren, waar zij

¹⁾ wellicht slechts dertien: V. aan Graaf d'Argental 22 Jan. 1775, XIII blz. 279. ²⁾ V. aan den Markies de Villevieille 18 Juli 1766, XII blz. 672.

³⁾ Recueil intéressant blz. 35 e. v. ⁴⁾ Chassigne blz. 180 e. v.

⁵⁾ In zijn „Dossier” bevindt zich origineel en copie van een *tegenorder* (bij Chassigne blz. 188 e. v.) waarin den Procureur Hecquet gelast wordt de executie op te schorten. Deze had hij dus reeds gereedgemaakt, om nog op het laatste oogenblik de autoriteiten in Abbeville van een gratieverleening op de hoogte te kunnen stellen.

⁶⁾ Ook de beul van Rouaan en die van Amiens met zijn zoon waren bij de terechtstelling tegenwoordig.

den 28sten aankwamen ¹⁾. Nog bleven allen in hetzelfde afwachten bevangen, steeds nog hopen dat de Koning doen zou wat men zelf verzuimd had. Nog op den dag der terechtstelling meende men te Abbeville in iederen ruiter die de stad naderde een bode des Konings te zien. „ . . . On pensoit qu'allié à une famille puissante, il obtiendrait enfin sa grace. On le souhaitoit généralement. Chaque jour, chaque instant qui suivit son arrivée, tout homme à cheval arrivant par la porte de Paris, étoit pris pour un courrier qui apportoit cette grace tant désirée” ²⁾.

V. De terechtstelling

„On dit que cet infortuné jeune homme, aldus Voltaire, qui n'avait que vingt et un ans, est mort avec la fermeté de Socrate; et Socrate a moins de mérite que lui: car ce n'est pas un grand effort, à soixante et dix ans, de boire tranquillement un gobelet de ciguë; mais mourir dans les supplices horribles, à l'âge de vingt et un ans, cela demande assurément plus de courage. Cette barbarie m'occupe nuit et jour. Est-il possible que le peuple l'ait soufferte? L'homme, en général, est un animal bien lâche . . .” ³⁾.

Ja, op dezen laatsten dag van zijn jammerlijk leven toonde de La Barre een beheerschte rust, een heldhaftigheid, welke wij tevooren vergeefs zochten.

Hij had den geheelen nacht rustig geslapen, terwijl, in den stroomenden regen, van alle richtingen de menigten naar Abbeville trokken om zijn terechtstelling bij te wonen. Des ochtends om vijf uur leidde men hem ter pijnbank. Allereerst bekende de La Barre in een laatste verhoor thans met groote openheid alle ongerechtigheden in woord en gebaar naar welke hij al zoovele malen ondervraagd was. Nu was het *zijn* beurt, zich vrijelijk te geven, en alles uit te zeggen wat zijn ziel zou kunnen verlichten. — Zulk een verhoor diende echter vooral om ten laste van *anderen* nog zooveel

¹⁾ Den Dictionnaire Philosophique had men vergeten. IJlings werd deze achternagezonden.

²⁾ Recueil intéressant blz. 36 e. v. „La confiance fut poussée si loin, que l'heure même du supplice fut différée; et un frère du sieur d'Etalonde . . . attendant alors de moment à autre le retour du courrier, marchant éperdu au travers de la Ville avec les bourreaux, ne croyoit pas trop faire pour les retarder encore.” ³⁾ V. aan Graaf d'Argental 23 Juli 1766, XII blz. 675.

mogelijk los te krijgen. Bij de vragen naar de „medeplichtigen”, naar het zingen van Moïsel, naar de medeschuldigen aan het misdrijf op het kerkhof — ’t geen hij zelve thans bekende te hebben gepleegd — begonnen de folteringen. Maar niets liet hij zich ontvallen wat zou kunnen schaden aan één van zijn makkers. Wij laten even de stukken spreken ¹⁾).

„A luy représenté que ce n’est que le commencement des douleurs, qu’il peut s’en faire soulager en convenant de ses crimes et de ses complices.

R(éponse) — A dit qu’il nous a dit la vérité et que, s’il nous déclaroit autre chose, ce seroit contre la vérité et par la violence des tourments.”

.....

„Ce fait, la question ayant duré une heure, le condamné a été retiré et détaché de la question et mis sur le matelas et luy avons d’abondant fait prêter serment de dire vérité.

Interrogé de tous les faits repris dans les interrogatoires cy dessus transcrits, y a persisté sans augmenter ny diminuer.”

Men had als zijn biechtvader aangewezen een wijsgeerig geschoolden Jacobijner monnik. Met dezen Père Bocquet bracht hij ochtend en middag door. Het schijnt, dat de jongen vertelde van zijn jeugd, van de leerjaren bij den dorpspastoor, van het godsdienstondericht dat toen onbegrepen was gebleven. Zijn laatste maaltijd volgde. Veel meende men later te weten over zijn onbezorgde kalmte daarbij. „Prenons du caffè”, zoo zou hij tot zijn biechtvader gesproken hebben ²⁾), „il ne m’empêchera pas de dormir”.

Om vijf uur des namiddags besteede hij blootshoofds, een strik om den hals, een hemd over zijn jas, op borst en rug de voorgescreven borden met opschrift, een door één paard getrokken wagentje. Le Père Bocquet ging naast hem zitten, een kruisbeeld in de hand. Ook één der beulen steeg in, een brandende waskaars dragend. Een aanzienlijke stoet van gewapenden stelde zich voor en achter het wagentje op. Men begaf zich op weg, langs de propvolle straten, naar de kerk van Sint-Wulfraam. De La Barre keek allen recht in de oogen, doch de aanwezigheid van zoovele bekenden onder de menigten, in koele nieuwsgierigheid, bedroefde hem,

¹⁾ Bij Chassaigne blz. 198 e. v. ²⁾ Recueil intéressant blz. 38.

naar men vertelde. Bij de kerk stapte hij uit en knielde op de laagste trede aan den ingang, vóór het groote Christus-beeld. Hier moest hij, verstaanbaar voor een ieder, de amende honorable uitspreken; later vertelde men echter, dat hij het niet had willen doen, en dat iemand anders de voorgeschreven tekst had moeten opzeggen. Volgens de letter van het vonnis moest hem hier, vóór de kerk van Sint-Wulfraam, de tong worden uitgerukt. Doch de beul maakte alleen het *gebaar* dezer handeling, hetzij krachtens een zoogenaamd retentum ¹⁾, hetzij omdat de La Barre met tegenstand dreigde ²⁾. Hij stapte weer in het karretje, en langzaam ging het verder naar de Grand' Place, waar zich het zes voet hooge schavot bevond. Daarnaast was een paal, waaraan een der beulen een groot bord ging ophangen. In schelle kleuren zag men daarop uitgeschilderd Gaillard d'Etallonde, gebonden aan een staak, met afgehouden hand, omspeeld door de vlammen ³⁾.

De La Barre klom vlug naar boven. „Tes armes sont-elles bonnes”, zoo vroeg hij aan den beul van Parijs. „Est-ce toi qui as tranché la tête au Comte de Lally⁴⁾?” „Oui, Monsieur”, lui répondit ce bourreau. „Tu l'as manqué!” „Il se tenoit mal. Placez-vous bien, et je ne vous manquerai pas.” „Ne crains rien, je me tiendrai bien et ne ferai pas l'enfant.” Le Père Bocquet kwam nu naderbij om hem de absolutie te schenken. Hij bracht het kruisbeeld bij den mond van den jongen en vroeg hem, het te kussen. Hij ried hem, thans Gode berouwvol om vergeving te smeeken. Dan zou hij mogen hopen op den Hemel. De La Barre antwoordde, naar men vertelde ⁵⁾, „par un petit sourire”.

Nu schoor men hem de nekharen af. Hij knielde, zijn handen werden losgemaakt, en men zag hem het kruisbeeld innig tegen zich aandrukken. De menigte, koud en zonder sympathie, zonder gebeden, zag in verwachting toe. „Il . . . se tint bien ferme en effet, et sa tête fut enlevée avec une adresse qui concilia à l'exécuteur un battement de mains universel. Son corps fut bientôt précipité dans le bûcher, avec le Dictionnaire Philosophique.”

¹⁾ Chassigne blz. 205. ²⁾ Recueil intéressant blz. 38; Hertz blz. 258.

³⁾ Voor het volgende, zoo niet anders vermeld: Rec. intér. blz. 39 e. v.

⁴⁾ in Mei 1766 te Parijs onthoofd. Ook hij was een slachtoffer der Fransche justitie, voor wiens posthuum eerherstel Voltaire zich moeite gegeven heeft. Zie Hertz blz. 381 e. v. ⁵⁾ Chassigne blz. 206.

Aan een landsman van den Chevalier de La Barre, M. Marc Chassaigne, die dit rechtsgeding scherp en met liefde doorvorschot heeft, zij het laatste woord gelaten ¹⁾).

„C'est qu'en présence de la mort inévitable, le petit gentil-homme s'était redressé. Il avait été pendant vingt médiocres années un enfant mal élevé, ignorant, vaniteux, maniaque d'irréligion bête, il avait eu l'imagination dérangée par les livres libertins de son fâcheux 'tabernacle'. Il ne savait pas lui-même, ce petit-fils de soldat, héritier d'une tradition, tout ce qu'il possédait, enfoui aux profondeurs de l'âme, de froide énergie et de tranquille courage. L'approche du supplice l'avait purifié, dégagé de ses fanges et de ses niaiseries; toute la fierté de sa jeune âme ardente était venue animer son jeune corps vigoureux et souple et qui allait périr. Il s'était avancé vers la mort à pas fermes, 'souriant en quelque sorte', sachant bien après tout qu'il n'avait rien fait de vil, comme il eût marché en chantant à l'assaut.... Qu'il y avait de jolie vaillance, élégante et bien française, sous les dehors légers de cette noblesse futile!"

Mijn beschrijving van dit rechtsgeding wijkt o.m. in de volgende opzichten af van de schildering van Eduard Hertz (Voltaire und die französische Strafrechtspflege im 18. Jahrhundert blz. 243—274):

1). T. o. v. de houding van Bisschop de La Motte en de geestelijkheid. Het is onbillijk, dezen van fanatisme te betichten. De La Motte, die bij zijn bede aan de voeten van den geschonden Verlosser juist de wereldlijke straf op den achtergrond had geplaatst, is de eenige geweest die voor het leven van de La Barre iets reëls gedaan heeft. Bij zijn poging om gratie te krijgen stonden veel geestelijken aan zijn zijde.

2) De acten wijzen uit, dat het onderzoek i.z. de eerste plainte wel resultaten opleverde betr. de beeldenschending. Bovendien is er dan de merkwaardige verklaring van Métigny, waardoor de rechters tusschen die beeldenschending en de andere vergripen wel verband *moesten* leggen. Hertz, die beide feiten over het hoofd zag, is daardoor gedwongen, Duval voor te stellen als een monster van partijdigheid — quod non — en de voeging der beide zaken als een door niets te verontschuldigen rechtsverkrachting, 't geen al even onjuist is, mede omdat ook in de eerste plainte reeds van „des impiétés encore plus graves" gerept was.

3) Moisel heeft bij zijn „biechtverhoor" hoogstwaarschijnlijk geen dingen verzonnen. Ook de La Barre's bezwarende verklaringen t. a. v. d'Etallonde berustten hoogstwaarschijnlijk op waarheid — Hertz sugereert eenigszins het tegendeel.

¹⁾ t.a.p. blz. 209.

Over het geheel genomen, is Hertz te zeer door anti-clericale en Verlichtingsopvattingen over dit proces beïnvloed. Dit doet aan de groote waarde van zijn veelomvattend boek niets af.

VI. N a s p e l

Moisnel

Den 27sten Juni had de scherpe advocaat Linguet, om leiding te geven aan de publieke opinie, ten behoeve van Moisnel een *mémoire* ¹⁾ gepubliceerd, waarin hij talrijke juridische gebreken van het proces opsomde. Een „consultation” ²⁾, geteekend door acht bekende Parijsche advocaten, was hieraan toegevoegd. Toen de Eerste President van het Parlement van Parijs, de Maupeou, tegen hen dreigde op te treden, verklaarde de geheele Balie zich met haar confrères solidaire en kondigde zij een schorsing aller werkzaamheden aan, voor het geval tegen Linguet en de acht advocaten zou worden opgetreden. De Maupeou slaagde er echter in, de meeste exemplaren in beslag te nemen, zoodat het *Mémoire* weinig verbreiding vond. Niettemin sloeg reeds in de maanden Juli en Augustus de stemming verrassend-snel om. De Pauselijke Nuntius, vertelde men, had op hoogen toon verklaard, dat de strengheid der Inquisitie hier verre was overschreden ³⁾; zelfs leden van het Parlement betuigden hun leedwezen. Linguet bleef onvermoeid werkzaam ten bate zijner cliënten. En men rustte niet, voordat wederom zondebokken gevonden waren. Het waren met name de rechters Broutelles en Duval de Soicourt („le marchand de boeufs et le marchand de sang humain” ⁴⁾) op wie nu de schuld geladen werd van hetgeen men plotseling, na maanden van *laissez-faire*, als onbegrijpelijke rechtsschending was gaan zien. Na diepe vernederingen moesten beiden zich uit de zaak terugtrekken, en den 10den September werd door een nieuw gevormde kamer, bestaande uit Lefebvre de Villers en twee anderen, Moisnel met niets dan een berisping naar huis gezonden ⁵⁾.

¹⁾ M. et Pl. I blz. 1 e.v.; ook ten behoeve van Douville de Maillefeu en Dumaisniel de Saveuse. ²⁾ Recueil intéressant blz. 74 e. v.

³⁾ D'Alembert aan V. 16 Juli 1766, X blz. 642; Recueil intéressant blz. 176 e. v. ⁴⁾ Voltaire, Précis, V blz. 600.

⁵⁾ Dumaisniel en Saveuse werden verklaard te zijn „quittes et absous” (Chassaigne blz. 243).

Voltaire

In wezen behoort ook Voltaire tot de in dit proces betrokkenen. Behalve tot daadwerkelijk optreden voor den gevluchten d'Étalonde ¹⁾ (van het jaar 1767 tot aan zijn dood in 1778), bracht dit proces hem tot een fel te velde trekken, in woord en geschrift, tegen de hierbij aan den dag getreden misbruiken der Fransche justitie, tot formuleering bovendien van zijn opvatting over godsdienstdelicten. Keerzijde van deze verontwaardiging en hulpvaardigheid was wederom zijn angst.

Wellicht was er grond voor dien angst. Het Parlement van Parijs, vooral Pasquier, „ce mufle de boeuf, et ce coeur de tigre” ²⁾, heeft ongetwijfeld overwogen om op te treden ook tegen den *schrijver* van het gevaarlijke boek, dat men in de kamer van de La Barre gevonden had. Gebeurde dit ook ten slotte niet, men had Voltaire niet pijnlijker kunnen treffen dan door deze onzekerheid. „Le bruit se conforme de plus en plus (aldus Bachaumont den 11den Aug. 1766 ³⁾) des plaintes portées au roi par le Parlement contre M. de Voltaire et sa licence à critiquer ses arrêts, ainsi qu'à écrire sur des matières dangereuses et propres à répandre l'athéisme partout.” Onrustbarend klonk ook d'Alembert's bericht aan den patriarch van Ferney ⁴⁾: „Je ne sais pas exactement si la tête de veau a parlé contre vous à ses confrères les singes; on prétend au moins qu'il a dit qu'il ne fallait pas s'amuser à brûler des livres, que c'était les auteurs que Dieu demandait en sacrifice”

Voltaire had van het proces juist op den dag van de La Barre's terechtstelling, den 1sten Juli 1766, voor het eerst iets vernomen. Brief op brief ging er in de eerstvolgende maanden naar zijn Parijsche vrienden. Zij moesten hem alles vertellen wat zij te weten konden komen ⁵⁾, „s'il est vrai que ce boeuf de Pasquier mugisse encore contre moi, et s'il est assez insolent pour croire qu'il peut m'embarrasser” (!).

De gemoedstoestand van den 73-jarige verraadt zich echter in de halsstarrigheid waarmede hij het auteurschap van den Dictionnaire Philosophique ontkennen bleef, en waarmede hij alle verband loochende tusschen de La Barre en de gedachten en werken der Philosophen. „. . . . En vérité”, aldus Voltaire den 12den Juli

¹⁾ Zie hieronder blz. 182. ²⁾ V. aan D'Alembert 23 Juli 1766, X blz. 643.

³⁾ blz. 183. ⁴⁾ D'Alembert aan V. 9 Sept. 1766, X blz. 646.

⁵⁾ V. aan Damilaville 25 Aug. 1766, XII 684.

aan Damilaville ¹⁾), „je suis incapable de prendre aucun plaisir après la funeste catastrophe dont on veut me rendre en quelque façon responsable. Vous savez que je n'ai aucune part au livre que ces pauvres insensés adoraient à genoux." Aan Graaf d'Argental schreef hij ²⁾), hoe ook zijn gestel ondermijnd werd. „Je suis saisi d'horreur. Je prends actuellement des eaux minérales, mais sûrement elle me feront mal; on ne digère rien après de pareilles aventures...."

Vluchtgedachten gingen hem beheerschen; en een grootsche poging wilde hij wagen, om les philosophes de France, vèr van alle tyrannie, een rustige kolonie, een werkgemeenschap te doen stichten op veiligen bodem ³⁾). Onder hooge bescherming van Frederik zouden zij zich te Kleef kunnen vestigen, ver van bloed en onrecht. . . . „Il est inexcusable de vivre sous la glaive, quand il peut faire triompher librement la vérité" ⁴⁾). Maar de vrienden wilden niet, zij waren te zeer gehecht aan Parijs, en lachten wat. Verontwaardigd waren ze zelfs om Voltaire's blijken van nederige onderworpenheid aan de Katholieke Kerk, aan l'Infâme! Want hij liet in Ferney een kerkgebouw zetten, hij woonde de mis weer bij, omdat hij bevreesd was voor de rechters van de La Barre, huiverig voor het martelaarschap. „Vous me demandez", schreef hij den eersten April 1768 aan Graaf d'Argental ⁵⁾), „pourquoi j'ai chez moi un jésuite; je voudrais en avoir deux; et, si on me fâche, je me ferai communier par eux deux fois par jour. Je ne veux point être martyr à mon âge."

D'Etallonde

Toch dreef zijn edelmoedige menschlievendheid hem ertoe, voor den gevluchten d'Etallonde een voorspraak te zijn bij den Pruisischen Koning. Deze maakte den jongen man officier in het Pruisische leger. Pogingen van Voltaire om voor d'Etallonde revisie of althans abolitie te verkrijgen mislukten echter. Tot abolitie van het tegen d'Etallonde gewezen doodvonnis kwam het eerst in 1787; Voltaire noch Frederik hebben dat mogen beleven.

De La Barre

De Revolutie verhief de jeugdige zondaars tot martelaars. „La

¹⁾ XII blz. 668. ²⁾ 14 Juli 1766, XII blz. 668.

³⁾ V. aan Damilaville 7 en 21 Juli 1766, XII blz. 667, 672 e. v.

⁴⁾ V. aan Damilaville 25 Aug. 1766, XII blz. 684. ⁵⁾ XII blz. 885.

mémoire de La Barre et d'Estallonde, dit de Morival, victimes de la superstition et de l'ignorance, est réhabilitée." Aldus een decreet der Nationale Conventie van den 25sten brumaire van het jaar II¹⁾. — Doch nogmaals zou dit proces actueel worden, en wel in de eerste jaren onzer eeuw, toen in Frankrijk de scheiding van Kerk en Staat veel oude wonden schrijven deed. „Vrijdenkers en vrijmetselaars”²⁾ verheerlijkten toen de La Barre's nagedachtenis; zagen in hem, ten onrechte, een offer van clericale heerschzucht. Hij kreeg een standbeeld dicht bij een kerk, om voor de Kerk te waarschuwen; hij kreeg het met subsidie van de stad Parijs, den 3den September 1905. En zoo komt het, dat wie Montmartre bestijgt, vlak onder de geweldige Sacré-Coeur den Chevalier de La Barre vindt, in een stil plantsoentje, heel onhistorisch aan een staak gebonden, doch met de edele trekken die ook wij trachtten bij hem te vinden.

§ 5. NIEUWE OPVATTINGEN OVER DE GODSDIENSTDELICTEN

„Pour moi, dont la foi est tiède, je tolère tout le monde, à condition qu'on me tolère, moi, sans m'embarrasser même de la foi des autres”³⁾.

Voltaire's opvatting

Voltaire vormt de publieke opinie. In brieven en geschriften⁴⁾ gaat zijn critiek op verouderde rechtstoestanden door Frankrijk, door West-Europa. Onvermoeid toont hij aan hoezeer de ongelukkige de La Barre de zondebok is geweest voor tallozen die zwaarder hadden misdaan dan hij. „Le cardinal Le Camus, dont il était parent, avait commis des profanations bien plus grandes; car il avait communiqué un cochon avec une hostie; et il ne fut qu'exilé. Il devint ensuite cardinal, et mourut en odeur de sainteté”⁵⁾. —

¹⁾ Bij d'Avray, Le Procès du Chevalier de La Barre.

²⁾ Aldus bestempelden de Katholieken deze ijveraars, zie d'Avray t.a.p.

³⁾ Frederik aan V. 13 Sept. 1766, X blz. 278.

⁴⁾ Relation de la Mort du Chevalier de La Barre (1766). Commentaire sur le Livre des Délits et des Peines (1766). Le Cri du sang innocent (1775). Prix de la Justice et de l'Humanité (1777).

⁵⁾ V. aan Damilaville 25 Juli 1766, XII blz. 675.

Ongelijkheid is er ook in zooverre, dat terwijl in Frankrijk de uitspraak, dat men geen God van deeg aanbidden wil, met den dood gestraft wordt, de kanselier van Engeland voor het geheele Parlement ongestraft hetzelfde zeggen mag. Reeds in den *Dictionnaire Philosophique* ¹⁾ had Voltaire op de mogelijkheid gewezen, „que ce qui est blasphème à Rome . . . soit piété dans Londres, dans Amsterdam, dans Stockholm . . .” Neen, dan weet Frederik beter hoe een kind voor een ondoordacht woord moet boeten: met vorstelijke ironie heeft hij aan Voltaire geschreven, dat *hij*, Frederik, de La Barre zou hebben veroordeeld tot . . . het lezen van de *Summa* van Thomas van Aquino! Hij geeft in dezen brief tevens een geestige paraphrase op de nieuwe strafrechtstheorieën ²⁾:

„Si vous me demandiez si j'aurais prononcé un arrêt aussi dût, je vous dirais que non et que, selon mes lumières naturelles, j'aurais proportionné la punition au délit. Vous avez brisé une statue — je vous condamne à la rétablir; vous n'avez pas ôté le chapeau devant le curé de la paroisse qui portait ce que vous savez — eh bien! je vous condamne à vous présenter quinze jours consécutifs sans chapeau à l'église; vous avez lu les ouvrages de Voltaire — oh! çà, monsieur le jeune homme, il est bon de vous former le jugement; pour cet effet, on vous enjoint d'étudier la *Somme* de saint Thomas et le guide-âne de monsieur le curé. L'étourdi aurait peut-être été puni plus sévèrement de cette manière, qu'il ne l'a été par les juges; car l'ennui est un siècle, et la mort un moment.” — Voltaire is opgetogen over dezen brief; de vrienden in Parijs moeten de Salomons-uitspraak overal rondvertellen!

In een commentaar op Beccaria's beroemd werk, dat Voltaire schrijft juist in deze periode van ontzetting om dien justitieelen moord op de La Barre, ontwikkelt hij zijn opvatting over godsdienstdelicten in het algemeen. Als zoo menigmaal wijst Voltaire met warmte naar wat in het oude Rome gold ³⁾. Men wachte zich toch, schrijft hij, voor de smakeloosheid, God te willen wreken; de rechter van den nieuwen tijd beelde zich toch niet in, over „Goddelijke dingen” uitspraak te kunnen doen. „Votre illustre

¹⁾ i.v. *Blasphème*, VII blz. 265. ²⁾ Frederik aan V. 7 Aug. 1766, X blz. 275.

³⁾ „ . . . cette différence prodigieuse entre les lois romaines, et tant d'usages barbares qui leur ont succédé, comme les immondices d'une ville superbe qui couvre ses ruines (*Commentaire*, V blz. 407).

Montesquieu a dit: „Il faut honorer la Divinité, et non la venger'. Pesons ces paroles: elles ne signifient pas qu'on doive abandonner le maintien de l'ordre public; elles signifient, comme le dit le judicieux auteur des Délits et des peines, qu'il est absurde qu'un insecte croie venger l'Être suprême. Ni un juge de village ni un juge de ville ne sont des Moïse et des Josué" ¹⁾). Waar de wereldlijke orde niet verstoord wordt, heeft de staatsmacht zich te onthouden. En schimpende woorden (tenzij ze tot moord aanzetten) verstoren die orde niet: *godslasteringen bewerken slechts „luchttrillingen"*. „.... Car toutes les paroles du monde n'étant que de l'air battu, à moins que ces paroles n'aient excité au meurtre, il est ridicule de condamner un homme à mourir pour avoir battu l'air" ²⁾). Duidelijker kunnen de consequenties der Aufklärung wel niet worden getrokken dan door deze aan de „natuurwetenschap" ontleende uitdrukkingwijze!

Kortom: de staat zij belangenstaat, zij verdraagzaam; de staat plaatse zich niet tusschen den mensch en zijn Schepper. „Enchaînez à l'état tous les sujets de l'état par leur intérêt; que le quaker et le Turc trouvent leur avantage à vivre sous vos lois. La religion est de Dieu à l'homme; la loi civile est de vous à vos peuples" ³⁾).

Anderer opvattingen

Er ontstaan in 't eind der 18de eeuw ook bij anderen nieuwe opvattingen over de misdrijven tegen den godsdienst. Geen twijfel, of Voltaire heeft haar richting grootendeels bepaald. „A ta voix", zoo bezingt hem de beroemde jurist Brissot de Warville ⁴⁾), „à ta voix la vérité a repris son flambeau, la raison son essor, l'essaim nombreux des préjugés a disparu, le fanatisme sanguinaire a caché sa tête en lançant son poison contre toi".

In zijn Théorie des Loix Criminelles plaatst Brissot de Warville de godsdienstdelicten *achteraan*. Met opzet: „.... c'est que nous sommes persuadés que c'est l'espèce de crime la moins importante, la moins préjudiciable à l'ordre social" ⁵⁾). *Maatschappelijke gevaarlijkheid* — dat is de eenige maat waarmede moet worden gemeten. En Brissot de Warville constateert ook werkelijk, dat

¹⁾ Commentaire, t.a.p. ²⁾ Dictionnaire Philosophique i.v. Vérité, VIII blz. 288. ³⁾ Commentaire, V blz. 406.

⁴⁾ Théorie des Loix criminelles I 11 blz. 8. ⁵⁾ t.a.p. II blz. 2 e. v.

het uiten van godslasteringen wel eenigszins het gemeenebest in wanorde brengt en als zoodanig dient te worden gestraft. Want het aantasten van den godsdienst is het aantasten van een voor den Staat nuttige instelling. „Aucun état ne peut subsister sans religion, cela est évident; c'est donc *troubler l'état* que d'attaquer la religion par des blasphèmes" ¹⁾. Doch lijfstraffen zijn niet op haar plaats bij deze vaak onbewust geuite schendwoorden. „Quant aux blasphèmes ou juremens, ils ne doivent pas être punis corporellement. L'*Oedepol* des Latins, le *goddam* des Anglois, le *cuerpo de dios* des Espagnols ne sont que des termes vagues qu'une sorte d'instinct fait prononcer au peuple" ²⁾.

De meening van *Jean-Jacques Rousseau* wordt met bijval geciteerd in het *Recueil intéressant* ³⁾, de oudste verzameling van bronnen over het proces-de La Barre. Ook hier vinden we de meening, dat God menschenlijke verdediging zou behoeven, verlaten. God zal zelve wel straffen wien Hij wil. „Cependant les ridicules outrageans, les impiétés grossières, les blasphèmes contre la Religion sont punissables. . . ." Doch, anders dan Brissot de Warville, vindt Rousseau den grond voor de strafbaarheid in de belediging *den geloovigen mensch* aangedaan, in de krenking der godsdienstige gevoelens dus. „De tels outrages doivent être punis par les Loix, parce qu'ils *retombent sur les hommes*, et que les hommes ont droit de s'en ressentir”.

Deze opvattingen lijken mij voor de Aufklärungs-periode karakteristiek. Daarbij sluit zich dan aan de theorie van *Feuerbach*, die noch in schending van het Staatsgeheel, noch in krenking van den godvruchtigen mensch — doch in belediging van de godsdienstige gemeenschap, het *kerkgenootschap*, den strafbaarheidsgrond ziet. § 303 van zijn Leerboek luidt: „Dass die Gottheit injuriert werde, ist unmöglich; dass sie wegen Ehrenbeleidigungen sich an Menschen räche, undenkbar; dass sie durch Strafe ihrer Beleidiger versöhnt werden müsse, Thorheit. Aber die *Kirche* hat, als moralische Person, ein Recht auf Ehre. Wer ihren *Zweck* entwürdigt, entwürdigt die Gesellschaft; wer die Gegenstände religiöser Verehrung schmäh't, die ihrer Vereinigung zum Grunde liegen, schmäh't sie selbst. Hierdurch allein wird der rechtliche Begriff der Gotteslästerung (Blasphemie) bestimmt, als einer an der kirch-

¹⁾ t.a.p. blz. 15 e. v. ²⁾ t.a.p. blz. 18. ³⁾ Blz. 182 e. v. (uit de *Lettres de la Montagne*).

lichen Gesellschaft begangenen Injurie, durch eine dem Gegenstand ihrer Verehrung äusserlich bewiesene positive Verachtung."

Samenvatting

In al deze opvattingen vinden we een „saecularisatie" der godsdienstdelicten. Menschelijke belangen slechts worden beschermd; de rust in de burgermaatschappij geldt als voornaamste doelstelling. „C'est donc uniquement par ce mal, que font *aux hommes* ces outrages, ces impiétés, qu'il paroît qu'il les faudroit juger; et en cela tous les Philosophes paroissent être d'accord" ¹⁾. Ver buiten de menschelijke rechtsorde staat het Oppervezen. Zijn hand heeft onzen steun niet van noode. Reeds in het oude Rome, waarop men in bewondering terugzag, had, zoo meende men, het woord van Tiberius gegolden: *Deorum iniurias, Dis curae*.

In deze opvattingen vinden we een critische, vaak sceptische levensbeschouwing terug — maar terzelfdertijd iets van de daadkracht, waarmee de mannen der Verlichting het leven hier op aarde willen aanpakken. Typeerend voor dit alles lijken mij de woorden welke Frederik de Groote kort na de terechtstelling van den Chevalier de La Barre aan Voltaire schreef:

„La discrétion, la décence, surtout le respect que tout citoyen doit aux lois, obligent donc de ne point insulter au culte reçu, et d'éviter le scandale et l'insolence." Zelfs de filosofen moeten zich rustig houden in den staat, „.... car toutes les vérités ensemble qu'ils annoncent ne valent pas le repos de l'âme, seul bien dont les hommes puissent jouir sur l'atome qu'ils habitent. *Pour moi, qui suis un raisonneur sans enthousiasme, je désirerais que les hommes fussent raisonnables, et surtout qu'ils fussent tranquilles*" ²⁾.

Maar het is niet louter cynisme, dit loflied op de rust, deze twijfel van den „raisonneur" — zelfs aan de „raison". Ook als man van de daad belijdt hij het inzicht, dat redeneeren twist brengt onder de menschen. Een volk dat arbeidt, dat kinderen krijgt, heeft geen tijd voor godsdienstgeschillen en godsdienstdelicten. Hij schrijft aan den Franschen filosoof — en is het geen doodende critiek ook op dien ouden man? —: „Je suis ici dans une province où l'on préfère la physique à la métaphysique; on cultive les champs, on a rebâti huit mille maisons, et l'on fait des milliers d'enfants

¹⁾ Recueil intéressant blz. 183. ²⁾ Frederik aan V. 13 Aug. 1766, X blz. 276.

par an pour remplacer ceux qu'une fureur politique et guerrière a fait périr. — *Je ne sais si, tout bien considéré, il n'est pas plus avantageux de travailler à la population qu'à faire de mauvais arguments.* Les seigneurs et le peuple, occupés des soins de leur rétablissement, vivent en paix; et ils sont si pleins de leur ouvrage, que personne ne fait attention au culte de son voisin" ¹⁾.

§ 6. NIEUWE GODSLASTERINGSWETGEVING

Onder den invloed der theoretische beschouwingen veranderen ook de wetten. Zeer plotseling en heftig voltrok zich de overgang van in wezen nog Middeleeuwsche strafrechtsbegrippen tot die der Aufklärung, in *de Oostenrijksche wetgeving*. Met felheid hadden nog de Ferdinandea van 1656, de Leopoldina van 1675, de Josephina van 1707, de Theresiana van 1768 tegen den godslasteraar gewoed. „Mit glühenden Zangen gerissen, Riemen aus seinem Leib geschnitten, zur Richtstatt geschleipfft, die Hand, welch er etwa hierzu gebraucht, abgehauen, die Gottes lästerliche Zunge, soweit sie auss dem Mundt zu bringen, abgeschnitten und der Leib lebendig zu Staub und Aschen verbrennt" ²⁾ — dit is het lot dat de Keizerlijke Overheid, zich haar taak tegenover den Hoogen wèl bewust, den blasphemant deed ondergaan. „An der Spitze des Theresianischen Strafsystems", zoo schrijft Wahlberg ³⁾, „steht das Verbrechen der Gotteslästerung oder Blasphemie. Die Dogmengeschichte dieses Verbrechens zeigt uns, wie mosaisch-römische, canonische und deutsche gemeinrechtliche Ansichten. . . . einwirkten. . . ." Want rechtsbron waren in de eerste plaats de onontkoombare Leviticus-tekst, de Novelle van Justinianus, de Reichsabschiede en Halsgerichtsordnungen der Keizers van het Heilige Roomsche Rijk, en de bronnen van het Canonieke Recht — alles gesystematiseerd door juristen als den fellen, beruchten Carpzovius. De barre tijden deden het onkruid der godslasteringen nochtans welig tieren. Treurige waarheid was „dass seit dem Ausgange des siebzehnten Jahrhunderts. . . . die Zahl der Gottes-

¹⁾ Frederik aan Voltaire 1 Sept. 1766, X blz. 277.

²⁾ Ferdinandea II § 59 bij Guenther, Wiederverg. Abt. II blz. 65.

³⁾ Band I blz. 80.

lästerer aus Kleinmüthigkeit, Melancholie und Lebensverdruss stark zunehme" ¹⁾).

Doch Keizer Joseph II forceerde plotselinge veranderingen. In koortsachtige bedrijvigheid wilde deze merkwaardige heerscher hervormen in den zin der Verlichting. Doch hij was een despotisch, een eigengereid hervormer, wiens denkbeelden en plannen verwrongen over elkaar heenbuitelden. „Er wollte das Beste", schrijft Herder over hem (in zijn Briefe zur Beförderung der Humanität²⁾) „aber er wollte es als Despot". Zijn doel was een Staatsabsolutisme; in zijn strafwetboek hadden de delicten tegen den Staat een eerste plaats.

Den godslasteraar nu wilde Keizer Joseph II niet meer verminkt naar den brandstapel zenden; in een dolhuis wilde hij hem stoppen en wel tot den tijd van zijn herstel. De Staat *strafte* niet meer den zondaar, doch behandelt den redeloozen zwetser volgens de regelen der wetenschap.

„Wer die Vernunft auf den Grad verleugnet, um den Allmächtigen in öffentlichen Oertern oder in Gegenwart anderer Menschen durch Reden, Schriften oder Handlungen freventlich zu lästern, ist als ein Wahnwitziger zu behandeln und in dem Tollhause so lange gänzlich anzuhalten, bis man seiner Besserung vergewissert ist" ³⁾).

Dergelijke nieuwe beginselen vinden we ook in het „*Allgemeines Landrecht für die preussischen Staaten*" van 1794 ⁴⁾: (§ 214) „Wer die im Staate aufgenommenen Religionsgesellschaften durch Lästerungen in öffentlichen Reden oder Schriften, oder durch entehrende Handlungen und Geberden beleidigt, soll mit verhältnismässiger Gefängniss- oder Zuchthausstrafe, von vier Wochen bis zu sechs Monathen, belegt werden." — (§ 217) „Wer durch öffentlich ausgestossene grobe Gotteslästerungen zu einem gemeinen Aergernisse Anlass giebt, soll auf zwey bis sechs Monathe im Gefängniss gebracht, und daselbst über seine Pflichten und die Grösze seines Verbrechens belehrt werden." — (§ 219) „Nach ausgestandener Strafe soll ihm ein Lehrer seiner Religionspartey, in Gegenwart der Vorsteher der Gemeinde, die Grösze seines Ver-

¹⁾ t.a.p. blz. 82. ²⁾ 10. Brief, ⁵XVII blz. 61.

³⁾ Josephina II § 61 bij Chardon blz. 63.

⁴⁾ Zweyter Theil, zwanzigster Titel.

gehens nochmals vorhalten, und er der Gemeine, in der Person dieser ihrer Vorsteher, wegen des gegebenen Aergernisses Abbitte leisten."

Het is kenmerkend wellicht voor onze slechts bezadigde aanraking met den geest des tijds, dat in het *Crimineel Wetboek voor het Koninkrijk Holland* nog immer de Godheid, en niet de mensch of de menschengroep wordt genoemd als door de godslastering gekrenkt. Doch in haar benaming richt men zich toch naar het nieuwe spraakgebruik. In artikel 86 lezen wij: „Op gelijke wijze [als de verstoorders van een geoorloofde godsdienstige bijeenkomst] zullen gestraft worden, die voorbedachtelijk openlijke daden plegen, of alzoo geschriften verspreiden of doen verspreiden, regstreeks en opzettelijk ingerigt ter bespottung, belastering of vervloeking van het albesturend Opperwezen". — In den *Code pénal* vinden we het godslasteringsdelict niet meer.

§ 7. DOORWERKING DER NIEUWE BEGINSELEN IN ONS STRAFWETBOEK

De saeculariseering van recht en maatschappij gaat in de 19de eeuw verder en verder. Techniek en wereldhandel wijzen den mensch op de aarde, op het hic et nunc der aardse eindigheid. Het Goddelijke wordt voor de meesten een meer en meer naar verre hoogten terugwijkend begrip. Zoo gingen ook de ontwerpers van ons Strafwetboek ervan uit, dat de Staatsorde en de werkelijkheid Gods veelszins van elkaar gescheiden zijn. De strafwetgever straft den verstoorder van den eeredienst als *orde-verstoorder*. Men maakte een wetboek, geheel op de aardse samenleving gericht, neutraal, en op het sociale nut afgestemd. Eén volksvertegenwoordiger is er slechts geweest, die dit gevoelde als onwerkelijk en verkeerd, en zijn stem ertegen verhief. „Dit ontwerp", aldus de Heer Heydenrijck ¹⁾, „is ten eenen male eene weerspiegeling van de rigting, die tegenwoordig in onze maatschappij boven-drijft. Ik vind in het ontwerp van alles. Maar wat ik er niet in vind

¹⁾ Smidt I blz. 10.

is — God. Nu men eenmaal de waarheid heeft vaarwel gezegd dat God der maatschappij het regt en den plicht heeft geschonken en opgelegd om de vergripen aan het goede te straffen namens Hem, door het toebrengen van eene geheel evenredige schade, nu is men wel moeten vervallen in zoo menige inconsequentie, waarvan dit ontwerp getuigt.” — En Minister Modderman antwoordde¹⁾: „Ik meende dat het sedert lang vaststond, dat God zijn regten zelf wel weet te handhaven; daartoe zijn geen menschelijke wetten noodig; daartoe is de strafwetgever niet geroepen. Onze roeping is het: *de regten der maatschappij te beschermen*, en daarbij te letten op de beteekenis van het regt van den godsdienst *in die maatschappij*. Welnu, dit is geschied voor zoover het noodig is.”

¹⁾ t.a.p. blz. 12.

VIJFDE HOOFDSTUK

DE GODSLASTERINGSBEPALINGEN IN ONS WETBOEK VAN STRAFRECHT

(Wet van 4 November 1932, Staatsblad no. 524)

§ 1. INLEIDING

Hoewel het wetsontwerp ingediend bij Koninklijke Boodschap van 25 April 1931, het eerste pogen van den Rijkswetgever was om godslastering — buiten den beperkten kring van het krijgscuchtelijke — strafbaar te stellen ¹⁾, zijn verschillende problemen, bij de voorbereiding en behandeling van dit wetsontwerp gerezen, reeds eerder aan de orde geweest. Het heeft een voorgeschiedenis, welker aanvang vroeger te zoeken is dan ten tijde van de teekeningen-met-bijschriften en artikelen in zekere pers, welke tot de indiening van het wetsontwerp de directe aanleiding waren.

Noemen wij, uit de theologische en juridische literatuur, de markante uitspraken van Dr. Abraham Kuiper (onder meer in de Stone-lezingen, 1898), dien wij Minister Donner zullen hooren citeren ²⁾, en het artikel van Mr. B. Gewin in het „Tijdschrift voor Strafrecht” van 1903: „Openlijke Godslastering” ³⁾. De laatste wil den godslasteraar *als zoodanig* strafbaar stellen, den gene „die opzettelijk en openlijk God lastert, hetzij in woord, beeld of geschrift”. Noemen wij de dissertatie van J. P. Chardon, verdedigd aan de Vrije Universiteit, over „Geschiedenis en Begrip der Strafbare Godslastering” (1907) ⁴⁾. De schrijver maakte

¹⁾ Voor de gemeentelijke vloekverboden moge ik naar Gombault, Comm. Strafr. blz. 125 e.v. en Eerste Suppl. blz. 56 e.v. verwijzen; bovendien naar: „Strafbepalingen” blz. 37 e.v. en VI e.v. De bevoegdheid van den gemeentelijken wetgever in deze wordt door de „lex-Donner” niet aangetast.

²⁾ Zie hieronder blz. 196 e.v. ³⁾ blz. 247 e.v.

⁴⁾ De schrijver aanvaardt de formuleeringen van Dr. Kuiper.

later ook deel uit van een door het „Centraal Comité van Anti-revolutionaire Kiesvereeningen” benoemde Commissie, welke in het jaar 1924 als haar meening uitsprak, dat strafbaar behoort te zijn, „als schuldig aan Godslastering”, „hij, die door woord, geschrift of afbeelding zich jegens of over God openlijk op hoerende of smadende wijze uit”; ook hier wordt dus de strafbaarstelling der godslastering *als zoodanig* bedoeld ¹⁾.

In de Tweede Kamer is reeds den 16den Mei 1902 en volgende dagen uitvoerig over godslastering gesproken. Het was bij de openbare behandeling van het voorgesteld art. 122 b (thans 141) van het *Wetboek van Militair Strafrecht*. Strafbaar wilde men stellen den militair „die opzettelijk een mindere uitscheldt, beschimpt of in zijne tegenwoordigheid bespot” ²⁾. Hierop dienden nu de Heer Idenburg c.s. een amendement in, volgens hetwelk tusschen de woorden „uitscheldt” en „beschimpt” zouden worden ingevoegd de woorden „tegen hem vloekt”, later door de voorstellers gewijzigd in: „*hem met vloeken bejegen*”. Daarentegen wilde de Heer de Visser op deze plaats lezen: (*hem*) „*uitvloekt*”, een uitdrukking, welke de Minister van Oorlog Bergan-sius zelve als mogelijkheid genoemd had. Het verschil tusschen beide amendementen komt duidelijk naar voren allereerst uit het door den Heer Duymaer van Twist (ter verdediging van het amendement-Idenburg) bij deze gelegenheid gesprokene:

„Zegt men tot iemand: jij bent een vervloekte kerel ³⁾, dan bestaat er *relatie* tusschen de uitdrukking en den persoon dien dit wordt toegevoegd. Ligt nu in ons amendement de bedoeling tot het daarstellen van zulk een relatie? Neen, Mijnheer de Voorzitter! Wat wij begeeren, is den meerdere te straffen die *in tegenwoordigheid van een mindere* tegen dien mindere vloekt, dus godslasterlijke woorden bezigt” ⁴⁾.

Zulk een betrokken-zijn van de vloekwoorden op den mindere, werd wél essentieel geacht door den Heer de Visser: „Nemen wij bijv. de uitdrukking over, die door den Minister van Oorlog is

¹⁾ „Strafbepalingen . . .” blz. 32. Het advies vond ook van Katholieke zijde instemming; zie het art. van Mr. P. J. Witteman in „De Tijd” van 9 April 1924. ²⁾ Van der Hoeven blz. 326 e.v.

³⁾ als men hem dus „uitvloekt” in den zin van het amendement-De Visser.

⁴⁾ t.a.p. blz. 338.

genoemd, namelijk, 'iemand uitvloeken', dan draagt zij een *persoonlijk karakter*, [dan] is de daad, die er mede verricht wordt, van beleedigenden aard, en past de expressie in het milieu van de andere woorden van het artikel. Maar wanneer wij de uitdrukking houden zooals die in het amendement[-Idenburg] voorkomt, dan kan de gevolgtrekking worden gemaakt, dat hier incidenteel in het Militair Strafwetboek de zonde van godslastering strafbaar wordt gesteld." En dit is zoowel ongewenscht, omdat „zedelijke godsdienstige waarheden langs geestelijken weg het eigendom der natie moeten worden” als „in dit artikel niet op zijn plaats”, omdat het immers „spreekt van persoonlijke beleedigingen” ¹⁾. Nadat het amendement-Idenburg met 37 tegen 31 stemmen was verworpen, nam de Kamer met 48 tegen 19 stemmen dat van den Heer de Visser aan.

In aansluiting hieraan zij hier vermeld dat in het, bij Koninklijk Besluit uitgevaardigd „Reglement betreffende de Krijgstucht” ²⁾ den militair — naast het „zich te buiten gaan aan alcoholhoudende dranken” (art. 22, sub *b*) en „schulden of grove verteringen te maken en zich aan grof spelen over te geven” (art. 22, sub *c*) — is verboden: (art. 22, sub *a*) „het *bezigen van vloeken en Godslasteringen*, van onzedelijke taal of liederlijke uitdrukkingen, zoowel buiten als in dienst”.

Bij K.B. van 27 April 1931 is aan dit Reglement een nieuw en plechtig artikel 1a toegevoegd, luidende: „Daar de Godsdienst de bron is van alle geluk, deugd en waren moed, behoort ook in den kriegsstand een ieder zich tot het hooghouden daarvan en tot eene zedige levenswijze te bevljtigen; de *Godslasteringen*, het vloeken en zweren moeten worden nagelaten en zullen de meerderen hierin en in al wat de handhaving der goede zeden kan bevorderen, hunnen minderen met een goed voorbeeld voorgaan, en alle buitensporigheden algemeen vermeden moeten worden”.

Behalve wellicht voor zoover het deze laatste toevoeging betreft, welke ook uit stilistisch oogpunt interessant is, kan aan deze bepalingen uit het Reglement niet veel principieele beteekenis

¹⁾ t.a.p. blz. 344.

²⁾ Besluit van 31 Juli 1922, Stbl. 476, gewijzigd bij K.B. van 17 Juni 1927, Stbl. 182, en bij K.B. van 27 April 1931, Stbl. 174. Opgenomen bij Van Dijk, blz. 277 e.v.

worden toegekend, waar de krijgstuchtelijke factor zoozeer vooropstaat ¹⁾).

In het Voorloopig Verslag der Tweede Kamer over de *Begroo-ting van Justitie* voor het dienstjaar 1931 werd op *strafbaarstelling van godslastering* aangedrongen: „Vele leden oordeelden, dat het meer dan tijd is publieke godslastering in woord en geschrift strafbaar te stellen. Hetgeen men zich met name van communis-tische zijde te dezer zake veroorlooft, stelt de noodzakelijkheid eener aanvulling van ons Wetboek van Strafrecht in het licht”. Bovendien oordeelden verscheidene leden het noodzakelijk „de van communistische zijde gevoerde *propaganda tegen den gods-dienst* ernstig onder de oogen te zien. Zij drongen er met klem op aan, *belediging van eerediensten* strafbaar te stellen”. „Het be-roep op de vrijheid van meeningsuiting is hier absoluut niet te aanvaarden” ²⁾. — Minister Donner onderscheidde in de Memorie van Antwoord ³⁾, ten aanzien van een wettelijke voorziening, reeds duidelijk tusschen het mogelijke en onmogelijke. Van den beginne af had hij zijn standpunt bepaald, weshalve het vele wat hij over deze materie sindsdien schreef en sprak, gekenmerkt wordt door een sterke éénheid van gedachte. — Steeds gaat het, zeer kort samengevat, *niet om de godslastering als zoodanig, maar om den objectieven, uiterlijken vorm van godslastering, gezien als krenking van godsdienstige gevoelens: ook de ongeloovige* kan zich dus aan dit vergrijp schuldig maken.

„Wat de aangelegenheid zelf betreft”, aldus de Minister, „zoo staat de ondergeteekende tegenover een strafbaarstelling van godslastering als zoodanig, uit hoofde van de in ons land geldende verhouding van godsdienst en Overheid, met groote reserve.” „Eenigszins anders ligt de zaak, wanneer men de bedoelde uitin-gen — inbegrepen de in de tweede alinea van het Voorloopig Ver-slag vermelde — ziet als een om haar kwetsenden vorm onduld-

¹⁾ Men zie, voor de algemeene beteekenis van dit Reglement, art. 15 (2): „Dit reglement, zonder zelf te zijn een dienstvoorschrift in den zin van artikel 135 van het Wetboek van Militair Strafrecht, heeft onder meer de strekking, de grondslagen van de krijgstucht te omschrijven en aldus eene algemeene aanwijzing te geven van datgene, wat onbestaanbaar is met de militaire tucht of orde”.

²⁾ Zie: Handelingen der Tweede Kamer 1930—1931. Bijlage A, Rijksbe-groting voor 1931, 2 IV 8, blz. 6. ³⁾ t.a.p. 2 IV 10, blz. 20.

bare wijze van meeningsuiting. Voor een strafbaarstelling op dien grond ontbreken in ons recht — men vergelijkte art. 147 van het Wetboek van Strafrecht — de aanknooppingspunten niet. Indien men dan ook in de uitingen, zooals die in den laatsten tijd enkele malen moesten worden gesignaleerd, niet met een incidenteel verschijnsel te doen heeft, verdient ook naar het oordeel van den ondergeteekende de zaak de aandacht van den wetgever. De propaganda tegen den godsdienst als zoodanig zal dan echter *niet* het voorwerp van regeling moeten zijn: in den strijd der geesten ga de Overheid, zich bewust van de beperktheid van haar macht, niet verder dan de eisch aan de strijdenden van eerbiediging van wat der Overheid ter handhaving is gegeven.”

Tegen de ongeloofspropaganda als zoodanig ¹⁾ zeide de Minister dus niet te zullen optreden. Van de beide andere, in het V.V. genoemde, „onduldbare vormen van meeningsuiting” heeft hij in het wetsontwerp ook de „belediging van eerediensten” in het algemeen straffeloos gelaten.

Bij de behandeling dezer Begroting van Justitie in de Tweede Kamer vond de Minister gelegenheid, nog nader uiteen te zetten, waarom hij den rechtsgrond voor de strafbaarstelling der godslastering eventueel slechts in de krenking der godsdienstige gevoelens, en nergens anders in, zou kunnen zoeken. Hierbij citeerde de Minister Dr. Abraham Kuyper, waar deze poogt, de strafwaardigheid meer *in het wezen der godslastering zelve* te fundeeren. „En wat aangaat de godslastering”, zoo lezen we in de Stone-lectures, „zoo berust het recht der Overheid om deze te keer te gaan in het godsbesef, dat een ieder van nature ingeschapen is, en vloeit de plicht er toe voort uit het feit, dat God opperkoning over elk volk is. Doch juist deswege is het feit van godslastering alleen dan geconstateerd te achten, als het opzet bleek, om in arren moede deze oppersouvereiniteit van God over heel het volk te honen. Wat dan gestraft wordt is niet de religieuze afwijking, noch de onvrome zin, maar *de aanranding van den staatsrechtelijken grondslag, waarop èn Staat èn Overheid rust*” ²⁾. Hier is evenwel, volgens Minister Donner, slechts één vorm van godslastering geteekend, en wel een zoodanige waaronder de gewraakte uitingen

¹⁾ welke te dien tijde vooral tegen de Katholieken gericht was en haar centrum had in Amsterdam — zie Duynstee blz. 13. ²⁾ Kuyper blz. 95.

van communistische vrijdenkers *niet* zijn te subsumeeren! Zij willen voorstellingen uit anderer bewustzijn verwijderen, maatschappelijke misstanden uitsnijden — maar dit is niet een opzettelijke aanranding te noemen van den „staatsrechtelijken grondslag” van Staat en Overheid. „... Doet zich dan deze vorm van godslastering voor? Vallen de verschijnselen, die tot de bespreking van dit onderwerp hebben geleid, daaronder? Ik meen van neen.” Slechts als „onduldbare vorm van meeningsuiting” ware de godslastering strafbaar te stellen ¹⁾.

Spoedig kwam de Minister tot de overtuiging dat het hier meer betrof dan incidenteele uitingen. In „De Tribune” verscheen een godslasterlijk Kerstartikel „Weg met het Kerstfeest” en eenige weken later vond men in hetzelfde blad een teekening, in welke God werd voorgesteld als de uitvinder van een nieuw gifgas, zeggende: „daar kunnen we heel Sovjet-Rusland mee vernietigen”. Spoedig daarop zag men een gehalveerd „Interventie-paaschei” de zee doorklieven, kapitalisten aan boord, van geschut voorzien, koersend naar Sovjet-Rusland. Godslasterlijk geteekend was hier de wind die in de zeilen blies. — Nog omstreeks Paschen 1932 was er een plaat waarop twee arbeiders, met forsche bijlslagen een Kruis omhakkend; op den achtergrond ziet men den dageraad der bevrijde gemeenschap. — Inmiddels had de Minister zich reeds gezet tot wat hij zag als de taak van den wetgever in deze. Op een desbetreffende schriftelijke vraag van den Heer van Wijnbergen, ingezonden den 2den Februari 1931, kwam twee dagen later dit antwoord ²⁾:

„In de Memorie van Antwoord in zake hoofdstuk IV van de Rijksbegrooting voor 1931 deelde de ondergeteekende mede (blz. 12), dat, indien men in de uitingen, zooals die destijds reeds enkele malen moesten worden gesignaleerd, niet met een incidenteel verschijnsel te doen had, de in de vraag bedoelde aangelegenheid ook naar zijn oordeel de aandacht van den wetgever verdiende. Eenige voorvallen van den laatsten tijd schijnen er op te wijzen, dat het evenvermelde voorbehoud niet langer kan gelden. De ondergeteekende heeft dan ook een ontwerp van wet in voorbereiding genomen”.

¹⁾ Handelingen Tweede Kamer 1930—1931, blz. 1160 e.v.

²⁾ t.a.p. II. Aanhangsel blz. 69.

Bij Koninklijke Boodschap van 25 April 1931 werd het volgende ontwerp van wet ingediend ¹⁾:

WIJ WILHELMINA, BIJ DE GRATIE GODS, KONINGIN DER NEDERLANDEN, PRINSES VAN ORANJE-NASSAU, ENZ., ENZ., ENZ.

Allen, die deze zullen zien of hooren lezen, salut! doen te weten:

Alzoo Wij in overweging genomen hebben, dat aanvulling van het Wetboek van Strafrecht met voorzieningen betreffende bepaalde voor godsdienstige gevoelens krenkende uitingen wenschelijk is;

Zoo is het, dat Wij, den Raad van State gehoord, en met gemeen overleg der Staten-Generaal, hebben goedgevonden en verstaan, gelijk Wij goedvinden en verstaan bij deze:

ARTIKEL 1.

In artikel 147 van het Wetboek van Strafrecht wordt een nieuw n°. 1 ingevoegd, luidende als volgt:

„1°. hij die zich in het openbaar, mondeling of bij geschrift of afbeelding, door smalende Godslasteringen op voor godsdienstige gevoelens krenkende wijze uitlaat”;

het tegenwoordig n°. 1 wordt n°. 2; het tegenwoordig n°. 2 wordt n°. 3.

ARTIKEL 2.

In den Tweeden Titel van het Derde Boek van het Wetboek van Strafrecht wordt na het opschrift ingevoegd een nieuw artikel 429bis, luidende als volgt:

„Art. 429bis. Hij die op eene van den openbaren weg zichtbare plaats woorden of afbeeldingen stelt of gesteld houdt, die, als smalende Godslasteringen, voor godsdienstige gevoelens krenkend zijn, wordt gestraft met hechtenis van ten hoogste eene maand of geldboete van ten hoogste honderd gulden.”

Lasten en bevelen, dat deze in het *Staatsblad* zal worden geplaatst, en dat alle Ministerieele Departementen, Autoriteiten, Colleges en Ambtenaren, wie zulks aangaat, aan de nauwkeurige uitvoering de hand zullen houden.

Gegeven

De Minister van Justitie,

¹⁾ Zie de Bijlagen van het Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal ged. het zittingsjaar 1930—1931 no. 348, 1 en 2.

§ 2. HET SYSTEEM VAN ONZE „GODSLASTERINGSBEPALINGEN”

I. De plaatsing onder art. 147 Sr.

Artikel 147 luidde aanvankelijk aldus:

„Met gevangenisstraf van ten hoogste drie maanden of geldboete van ten hoogste honderd twintig gulden wordt gestraft:

1°. hij die een bedienaar van den godsdienst in de geoorloofde waarneming zijner bediening bespot;

2°. hij die voorwerpen aan eenen eeredienst gewijd, waar en wanneer de uitoefening van dien dienst geoorloofd is, beschimpt”.

Met de beide voorafgaande staat het in den vijfden titel van het tweede boek, bevattend de *misdrijven tegen de openbare orde*. Dat is veelzeggend: niet van de eere Gods, niet van den godsdienst, noch van de veelheid der kerkgenootschappen wordt de bescherming beoogd, doch die der openbare orde. Als zoodanig past het artikel in een wetboek der negentiende eeuw, „in den nieuweren tijd”; toen „had eene secularizeering plaats van de misdrijven tegen God en godsdienst. Straf werd alleen dan bedreigd, wanneer het algemeen belang er mee gemoeid was” ¹⁾. Het artikel moet te keer gaan een specialen vorm van storing der openbare orde, namelijk die door *krenking der godsdienstige overtuiging*. Met straf bedreigd worden eenige handelingen, welke althans *gevaar* van zulk een krenking — en dus van storing der openbare orde dóór krenking — medebrengen. In de Memorie van Toelichting werd dienaangaande geschreven: „Wegens de krenking, die de godsdienstige overtuiging door dezen spot en schimp ondervindt, behoort het misdrijf tot die tegen de openbare orde. De spot vloeit niet altijd voort uit den voor beleediging vereischten animus injuriandi, en de schimp heeft niet altijd stoornis eener godsdienstige bijeenkomst of kerkelijke plechtigheid tengevolge; desniettemin zijn beide *hoogst kwetsend voor het godsdienstig gevoel en stellen daardoor de openbare orde in gevaar*” ²⁾. Zoo kwam de formuleering van het artikel voort uit een opvatting welke, volgens Gewin, tusschen de privaatrechtelijke en de

¹⁾ Gewin blz. 250. ²⁾ Polenaar-Heemskerk ad art. 147.

publiekrechtelijke opvatting der godsdienstdelicten in ligt: Men ziet in het religiedelict „eene stoornis der openbare orde”, „*doch tevens* eene aanranding van het religieuze gevoel der onderdanen” ¹⁾. In het bijzonder worden de spotters en schimpers, waarop dit artikel doelt, niet om eigen zondige inborst, ja zelfs niet in de eerste plaats om het uiterlijk gevolg daarvan, hun gevaarlijke daad, door de strafwet getroffen. Van Hamel althans verduidelijkt de beteekenis der „godsdienstdelicten” in ons Strafwetboek aldus: „Wij schrijven eene exceptioneele strafbepaling tegen hen die u krenken in uw godsdienstig gevoel, niet zoozeer om hetgeen *zij* doen als wel om hetgeen wij vreezen dat *gij* zult doen, en wat *gij* niet doen zoudt, zoo *gij* dergelijke krenkingen kalmer wist te verdragen” ²⁾.

In dit artikel 147 ³⁾ is dan, sinds de wet van 4 November 1932 ⁴⁾ het nieuwe delict — het zich in het openbaar, mondeling of bij geschrift of afbeelding, door smalende Godslasteringen op voor godsdienstige gevoelens krenkende wijze uitlaten — ondergebracht. Het gaat dus „doodeenvoudig” om „*een ernstig vergrijp tegen de openbare orde*” ⁵⁾. Vandaar de uitspraak van Prof. Duynstee, dat het ontwerp, „wat den grondslag der strafrechtelijke reactie betreft”, „*niets nieuws*” gebracht ⁶⁾ heeft, en die van Prof. Pompe, dat „voor de juiste waardeering van de ontworpen strafbepaling men zich moet bewust blijven, dat *zij rust op liberalen grondslag*” ⁷⁾. — Deze plaatsing onder de strafbepalingen van den vijfden titel is zeer bewust geschied. Er aan ten grondslag ligt de meening, dat alleen dan de Overheid het strafrecht mag — maar dan ook moet — aanwenden tegen de bestrijders van den gods-

¹⁾ Gewin blz. 252. ²⁾ Van Hamel blz. 37.

³⁾ Wat de beide voorafgaande betreft, de strafverzwaring, welke zij bevatten in vergelijking met de artt. 143 en 144 is slechts gegrond op den „aard van ons volk” (Polenaar-Heemskerk ad art. 145 en 146), op „den meer pijnlijken indruk dien verhandeling en verstoring van godsdienstige bijeenkomsten op het algemeen maken” (Noyon ad art. 145).

⁴⁾ Staatsblad no. 524. Door de Tweede Kamer den 2den Juni 1932 met 49 tegen 44, door de Eerste Kamer den 3den Nov. 1932 met 28 tegen 18 stemmen aangenomen.

⁵⁾ Handelingen Eerste Kamer blz. 30 e.v. (De Savornin Lohman).

⁶⁾ Duynstee blz. 10. ⁷⁾ In „De Tijd” van 22 April 1932.

dienst, als dezer middelen „in onduidbaar conflict komen met de openbare orde, zooals die in strafrechtelijken zin is te verstaan ¹⁾. Als bedreigd wordt hier gesteld: „de geordende rechtsgemeenschap” ²⁾.

In *beginsel* stond de Minister niet afwijzend tegenover het ook in de Kamers verdedigde, en door hemzelf in de Memorie van Toelichting gekenschetste standpunt, „dat uitingen in het openbaar, die den vorm dragen van een rechtstreeks smalen van God . . . [als zoodanig] in een Staat, die in meer dan één opzicht de erkenning Gods handhaaft, niet kunnen worden geduld ³⁾.

Zie bijvoorbeeld ook den gedachtengang van den Heer Visscher in de Tweede Kamer ⁴⁾: „Indien in het sociaal bewustzijn het godsgeloof zoo machtig spreekt, dat het op velerlei wijze in onze wetgeving naklinkt, indien duizenden bij duizenden, hoezeer ook verschillend in levensopvatting, ontroerd worden door den Naam van Hem, in wien wij leven en ons bewegen, dan kan slechts één consequentie volgen, namelijk dat de lastering van dien Naam strafbaar moet zijn. En dit niet, omdat daardoor religieuze gevoelens worden gekwetst, maar omdat God God is, naar het woord des profeten: „Ik ben de Heere, eer de dag was, ben Ik’ ”.

Doch omdat de Minister zijn ontwerp „binnen het algemeen kader van ons strafrecht” ⁵⁾ wilde houden, omdat hij oordeelde dat strafbaarstelling van godslastering als zoodanig, consequent gezien, al spoedig zou moeten voeren tot bestrijding van het ongeloof ⁶⁾, en den rechter voor de taak zou stellen uit te maken wat God is ⁷⁾, terwijl op zichzelf een dergelijk delict van godslastering alleen zou kunnen worden gepleegd door een geloovige ⁸⁾ — om al deze redenen koos hij een anderen rechtsgrond: de krenking van de gevoelens van de groote meerderheid der bevolking ⁹⁾. En het is deze krenking, welker terugwijzing „moet worden beschouwd als

¹⁾ Handelingen Eerste Kamer blz. 40 (Anema).

²⁾ Handelingen Tweede Kamer blz. 2632 (Minister Donner).

³⁾ Memorie van Toelichting blz. 2. ⁴⁾ Hand. Tweede Kamer blz. 2592.

⁵⁾ M. v. T. blz. 2.

⁶⁾ Hand. Tweede Kamer blz. 2630 (Minister Donner).

⁷⁾ Zie hieronder blz. 213. Het geldt hier m.i. wel één der hoofdbezwaren tegen de leer van den Heer Visscher c.s., toegepast in onzen tijd.

⁸⁾ Hand. Tweede Kamer t.a.p. En dan zou het artikel een doode letter blijven! Want de „blasphemant van onzen tijd” is juist ongeloovig. Zie hieronder blz. 220 e.v. ⁹⁾ M. v. T. blz. 2.

eisch van een geordende rechtsgemeenschap" ¹⁾ — dezelfde gedachtengang als indertijd in de M. v. T. voor het Wetboek van Strafrecht: krenking van het godsdienstig gevoel en *daardoor* ingevaarstelling en noodzaak-tot-beveiliging van de openbare orde.

Dus wordt niet de „lastering van God", de godslastering als zoodanig, strafbaar gesteld. „Het bezigen van de uitdrukking impliceert dus allerminst", aldus de Minister, „dat men de smalende godslastering als zoodanig treft. Delicts-omschrijving en rechtsgrond zijn in het strafrecht twee wel te onderscheiden momenten" ²⁾.

Positief gezegd: het gaat in deze wet dus wèl om de strafbaarstelling van godslastering (delictsomschrijving), doch deze wordt slechts geweerd om de daarin liggende krenking van godsdienstige gevoelens (rechtsgrond). Dit was een teleurstelling voor velen van des Ministers geestverwanten; doch hij trachtte aan te toonen ³⁾, dat het hier geen „volstreckte tegenstellingen" betreft. „Zoo dus al de Overheid de bestraffing ter hand neemt om de krenking der godsdienstige gevoelens te voorkomen, zoo wordt dit toch ten aanzien der getroffenen slechts bereikt *in verband met* het aldus weren van de smalende godslastering zelf."

Dezen rechtsgrond vindt men in de considerans en ook in de wetsbepaling zelve tot uitdrukking gebracht. Dit laatste is een unicum; wij zullen nog zien waarom de Minister ertoe is overgegaan ⁴⁾.

Gegeven deze rechtsgrond is het begrijpelijk, dat de Minister de onderhavige strafbedreiging eer als *verdediging* dan als *aanranding van de geestelijke vrijheid* beschouwde. De propaganda tegen den godsdienst, aldus had de Minister immers reeds bij de behandeling van de Justitie-begrooting voor het jaar 1931 gezegd, wordt door deze nieuwe strafbedreiging niet getroffen ⁵⁾. „Erkenning van de hooge beteekenis van den Godsdienst voor het staatkundig en maatschappelijk leven sluit positieve Overheidswerkzaamheid op dit gebied juist uit" ⁶⁾. Eerder gaat het hier „om bescherming . . . *in hun vrijheid* van de godsdienstige

¹⁾ Hand. Tweede Kamer blz. 2632 (Minister Donner).

²⁾ M. v. A. Tweede Kamer blz. 3. ³⁾ t.a.p.

⁴⁾ Zie hieronder blz. 221 e.v. ⁵⁾ Zie hierboven blz. 196.

⁶⁾ M. v. A. Tweede Kamer blz. 1.

gevoelens" ¹⁾. „Ik geloof", zeide de Heer Heemskerk in de Tweede Kamer, „dat de Minister volkomen goed begrepen heeft, dat de geloofsvrijheid hier het rechtsgoed is, dat beschermd moet worden" ²⁾.

En het is misschien in dezen tijd goed, den Minister nog eens uitvoerig te citeeren, waar hij het werkelijke doel van deze strafrechtshervorming omschrijft:

„Godsdienstvrijheid in den ruimsten zin immers is een vrucht van onze historische ontwikkeling, waarop wij trotsch mogen zijn. Maar juist mede ter bescherming van die geestelijke vrijheid als een van onze hoogste nationale goederen, moet hier worden opgetreden. Geen goed kan op den duur blijven bestaan, welks misbruik ongeboet wordt toegelaten. Waar de bestaande geestelijke vrijheid voert tot bandeloosheid, worde deze, in het belang der vrijheid zelf, met kracht tegengegaan. Geschiedt dit niet, dan ontstaat, sneller dan men zou denken, het gevaar, dat, als terugslag, met de bandeloosheid de vrijheid wordt geknot" ³⁾.

Volgens den Heer Anema ⁴⁾ had de strafbepaling op een anderen rechtsgrond moeten rusten, n.m. op het gevaar van krenking der „godsdienstige eerbiedwaardigheid". „Ik voor mij [zou] in de openbare orde het beginsel der godsdienstige eerbiedwaardigheid willen handhaven, en [verlang] daarom wering van openbare heiligschennis". De constructie van den Minister, die „de godsdienstige gevoelens der burgers" wil handhaven, was den Heer Anema „te subjectief". Gewenscht ware volgens hem een formuleering, „meer of minder analoog aan de bestaande normen over de openbare schennis der eerbaarheid en de pornographie", een formuleering als deze: „hij, die in het openbaar . . . zich uitlaat op een schimpende of smalende wijze, die krenkend is voor de godsdienstige eerbiedwaardigheid, wordt, als schuldig aan heiligschennis, gestraft" enz. — Het schijnt mij echter toe, dat dit begrip „godsdienstige eerbiedwaardigheid" te vage omtrekken bezit (in tegenstelling met het analoge begrip „eerbaarheid"), dan dat het eenig houvast aan den rechter zou kunnen bieden.

¹⁾ Hand. Tweede Kamer blz. 2630. ²⁾ t.a.p. blz. 2624.

³⁾ M. v. T. blz. 2. ⁴⁾ Hand. Eerste Kamer blz. 40 e.v.

II. Consequenties van de plaatsing onder art. 147

De krenking van godsdienstige gevoelens is, in de wet uitgedrukte, rechtsgrond, geen zelfstandig element van het delict. Alleen om deze reden reeds behoeft opzet op „het zich op.... krenkende wijze uitlaten” m.i. niet te worden bewezen; „opzet gericht op den rechtsgrond” is een zinledig begrip. — Toch lezen we in de Memorie van Toelichting ¹⁾, dat de onderhavige strafbepaling zich richt „tegen de uiterlijke verschijning van godslastering, *waarmede men weet* anderen in hun heiligste gevoelens te treffen”. Maar omdat de Minister aanneemt, zooals wij dadelijk zullen zien, *dat de krenking „met de smalende godslastering gegeven zal zijn”* ²⁾, acht ook hij een afzonderlijk bewijs van den opzet om te krenken niet noodig. Evenzoo redeneert althans Mr. F. A. Bijvoet: „Het krenken van godsdienstige gevoelens is aan een smalende godslastering dermate inhaerent, dat degene, die zich aan een dergelijke godslastering schuldig maakt, het bewustzijn der zekerheid, dat hierdoor godsdienstige gevoelens worden gekrenkt, *moet hebben gehad*” ³⁾.

Dat de Minister toch over opzet om te krenken spreekt, vindt zijn oorzaak in het — ietwat verwarrende — feit, dat hij in het begrip „zich op voor godsdienstige gevoelens krenkende wijze uitlaten” niet alleen den rechtsgrond ziet, welke hij in het artikel tot uitdrukking heeft gebracht, maar ook *de aanduiding van een genus*, waarvan de smalende godslasteringen species zijn. Het gaat hier, zegt de Minister bijvoorbeeld in de M. v. T., „over de smalende godslastering als *bijzonderen vorm* van het zich op voor godsdienstige gevoelens krenkende wijze uiten” ⁴⁾.

De krenking is geen zelfstandig element van het delict: *krenking in concreto behoeft dus niet te worden bewezen*; de krenking is „met de smalende godslastering gegeven” ⁵⁾. „De geschiktheid in het algemeen (tot dit krenken) van de uiting — waaraan trou-

¹⁾ t.a.p., overgenomen door Prof. Pompe in „De Tijd” van 22 April 1932.

²⁾ t.a.p. ³⁾ Bijvoet blz. 56. ⁴⁾ M. v. T. blz. 2. ⁵⁾ t.a.p.

wens als nadere eisch is gesteld, dat zij *in het openbaar* ¹⁾ moet geschieden — is voldoende" ²⁾).

Geheel in denzelfden zin sprak in de Eerste Kamer de Heer van Sasse van IJsselt: „Derhalve, zal een strafvervolgning wegens het thans voorgesteld misdrijf van art. 147 kunnen slagen, dan zal het noodig zijn, dat ten laste gelegd en bewezen zij, dat er in het openbaar op een zoodanig smalende wijze een godslastering is geuit, dat daardoor de godsdienstige gevoelens van anderen *kunnen* worden gekrenkt" ³⁾).

En, wil men hetzelfde hooren in de bewoordingen van het communistische Kamerlid den Heer Wijnkoop:

„Het komt er niets op aan, of men kan vinden een individu, dat zich in werkelijkheid gekrenkt heeft gevoeld; het komt er ook niets op aan, of de rechter meent, dat het niet mogelijk is, dat iemand zich daardoor in zijn godsdienstige gevoelens gekrenkt voelt; hier wordt eenvoudig gedecreteerd: wij, bourgeoisie, wij hebben het om maatschappelijke redenen noodig een bepaald soort menschen te treffen, die het geloof bestrijden met revolutionnaire, proletarische bedoelingen, omdat zij de maatschappij omver willen werpen" ⁴⁾).

Dit voert dus tot de eenigszins paradoxale consequentie, dat de Overheid strafrechtelijk ingrijpt met behulp eener wet, houdende „voorzieningen betreffende bepaalde voor godsdienstige gevoelens krenkende uitingen" ⁵⁾ — ook als er niemand zich over krenking komt beklagen! De Minister aanvaardde deze consequentie, zag in de daartegen gerichte bezwaren een verwarring van de taak der Overheid met hetgeen de onderdanen wellicht als persoonlijke plicht zouden kunnen voelen. „Het kan heel goed zijn. . . dat de onderdaan zelf — naar ethischen en vooral ook religieuzen maatstaf gerekend — bij het ondervinden van een krenking zou moeten zeggen: ik mag mij niet beklagen; maar dit bepaalt de taak der Overheid bij haar rechtsbedeeling niet" ⁶⁾).

¹⁾ Voor de draagwijdte dezer woorden verwees de Minister naar de gevestigde opvatting in literatuur en jurisprudentie: „i.h.o." wordt verstaan als: „ten aanhoore of aanschouwe van het publiek" (M. v. A. Tweede Kamer blz. 5).

²⁾ M. v. A. Tweede Kamer blz. 4; evenzoo Hand. Tweede Kamer blz. 2631.

³⁾ Hand. Eerste Kamer blz. 38. ⁴⁾ Hand. Tweede Kamer blz. 2603.

⁵⁾ Considerans, zie hierboven pag. 198. ⁶⁾ Hand. Eerste Kamer blz. 45.

Het hier gezegde over „opzet om te krenken” en „krenking in concreto” wordt duidelijk samengevat door Mr. Bijvoet ¹⁾:

„Het zal derhalve voor de strafbaarheid niet noodig zijn, dat eerst worde nagegaan of een uiting het karakter eener smalende godslastering draagt en daarna of zij van dien aard is, dat door haar godsdienstige gevoelens kunnen worden gekrenkt, doch uit de vaststelling, dat een smalende godslastering ²⁾ is geuit, vloeit vanzelf voort, dat een voor godsdienstige gevoelens krenkende uitlating gedaan is, terwijl door deze vaststelling mede vanzelf is gegeven, dat opzet tot een voor godsdienstige gevoelens krenkende uitlating aanwezig was”. — Een beschouwing van considerans en wettekst kan m.i. trouwens tot geen andere conclusie leiden.

III. Krenking van godsdienstige gevoelens

De rechtsgrond voor strafbaarstelling is alleen gelegen in de krenking van godsdienstige gevoelens ³⁾, eigendom van „de groote meerderheid der bevolking” ⁴⁾. — Houdt dit een onredelijke bevoorrechtiging in van de geloovigen boven de ongeloovigen?

De voorstanders van ons wetsontwerp in de Staten-Generaal achtten het vanzelfsprekend „indien ook op strafrechtelijk gebied de godsdienst als een groot maatschappelijk goed erkenning vond” ⁵⁾, indien de godsdienstige gevoelens „favorabel worden gewaardeerd” ⁶⁾. Tegenover de meening van hen, die het „ondragelijke zelfverheffing” achtten, „te meenen dat onduidbare krenking van gevoelens slechts mogelijk is, wanneer dit godsdienstige gevoelens zijn” — meenden de voorstanders in de Tweede Kamer „toch als een onomstootelijke waarheid te mogen vaststellen, dat de bescherming van de godsdienstige gevoelens van het volk tegen grove krenking daarvan behoort tot de hoogste roeping van den Staat” ⁷⁾. En nog sterker zeide het de Heer Teulings: „Dat personen, die de levensbeschouwing van den geloovigen mensch niet deelen, dit verschil in waardeering niet

¹⁾ Bijvoet blz. 55. ²⁾ Voor den inhoud van dit begrip zie hieronder blz. 211 e.v.

³⁾ Wij zouden, gezien de aan het begrip „Godslasteringen” toegekende beteekenis, eigenlijk moeten zeggen: „*van sommige godsdienstige gevoelens*”. Zie hieronder blz. 214 e.v.

⁴⁾ M. v. T. blz. 2. ⁵⁾ V.V. Eerste Kamer, blz. 2.

⁶⁾ Hand. Eerste Kamer blz. 31 (De Savornin Lohman).

⁷⁾ V. V. Tweede Kamer blz. 3 e.v.

begrijpen, is mogelijk. Maar dat zij het als een ondraaglijke zelfverheffing duiden, wanneer de geloovige mensch den godsdienst als levenswaarde niet op één lijn stelt met andere factoren en gevoelens in de menschelijke samenleving, of met het ongeloof, dat is mij onbegrijpelijk" ¹⁾. — Hoewel dit laatste mij eenigszins een slag in de ruimte dunkt: het gaat hier niet over de houding van „den geloovigen mensch", maar om die van „den geloovigen mensch-als-wetgever"!

Thans de meening der tegenstanders. Dat, van het oogenblik af dat men straffen gaat: niet de godslastering als zoodanig, maar het voor godsdienstige gevoelens krenkend zich uiten dóór godslastering — dat dan ook *niet-godsdienstige gevoelens* rechtens op bescherming kunnen aanspraak maken, werd in de Staten-Generaal o.a. door den Heer Wibaut betoogd. „Men moet òf bescherming vragen voor geen enkele groep òf voor alle groepen" ²⁾. Duidelijk uitte Prof. Dr. Leo Polak zijn meening over dit punt: „We krijgen er dan dus eenvoudig een ‚delict tegen de openbare orde' bij — en hoe gevaarlijk en aanstootelijk deze speciale bescherming ook in de practijk moge gebleken zijn — theoretisch en principieel heb ik er slechts één bedenking tegen: de volstrekte eisch van het recht voor allen: het Recht dient de den vrijdenker heilige overtuigingen en gevoelens ³⁾ òf precies evenzeer òf precies evenmin tegen opzettelijke grove belediging te beschermen als die van den geloovige" ⁴⁾.

Een der meest recente Duitsche schrijvers over de godsdienstdelicten, Dr. Viktor Bruns, stelt zich op hetzelfde standpunt. Aanvaardt men — zooals in de Duitsche wetgeving, literatuur en jurisprudentie — de „Gefühlsschutztheorie", dan kan in die opvatting de Staat niet „*einseitig* die religiösen Gefühle eines Teils

¹⁾ Hand. Tweede Kamer blz. 2595.

²⁾ Hand. Eerste Kamer blz. 42.

³⁾ welke gekrenkt worden door uitingen als b.v. „de pest des ongeloofs" — „en wat mij betreft [voegt Prof. Polak hieraan toe] blijve men gerust zijn gang gaan". „De Vrijdenker" van 23 Mei 1931 geeft een lange opsomming van uitdrukkingen welke men zich, in Limburg vooral, tegen de Dageraadsmenschen veroorlooft, die „duivels in menschengedaante", die „verspreiders van zulke ingemeene smeerlapperij". Wellicht zouden t.a.v. dergelijke tegen een groep gerichte uitingen, thans de artikelen 137c en d Sr. gebruikt kunnen worden.

⁴⁾ In „Het Volk" van 14 Febr. 1931.

der Bevölkerung unter Strafrechtsschutz stellen. Zum mindesten müsste er dann gleichzeitig die Verletzung aller anderen berechtigten Gefühle (z.B. ästhetischer, sozialer, nationaler) insbesondere auch des nichtreligiösen Teils der Bevölkerung mit Strafe bedrohen. Ein beängstigender Gedanke!" ¹⁾

Volge tenslotte het standpunt van Minister Donner. Dat hier personen bevoorrecht zouden worden, ontkent hij. „Want het gaat hier niet — persoonlijk — over de bescherming in het algemeen van de godsdienstige gevoelens van sommige personen en de niet-bescherming van die van andere personen, maar — zakelijk — over *bepaalde gevoelens en een bepaalden vorm van inbreuk daarop*” ²⁾. — „Ten onrechte wordt . . . het kwetsen van de gevoelens van ongelovigen in het geding gebracht. Dat uitingen als b.v. dat ongeloof een pest is, straffeloos worden gelaten, zou slechts van onderscheidenheid van behandeling kunnen doen spreken, indien b.v. de uiting, dat de godsdienst opium is voor het volk, door dit ontwerp zou worden getroffen . . . Doch aldus ligt de zaak niet. Slechts tegen bepaalde uitingen, die ook als krenking van gevoelens een specifiek karakter dragen, keert zich . . . het ontwerp” ³⁾.

Wij zullen straks onderzoeken ⁴⁾, waarin de Minister het specifiek karakter van den „vorm van inbreuk” ziet en hoe hij dit in de wettelijke formuleering uitdrukt — hier worde de vraag gesteld of het bovenstaande, voorzoover het de „*bepaalde gevoelens*” betreft, niet meer een redeneering is dan een argument, en of niet *in feite* wel degelijk een bevoorrechting van personen is ontstaan, in zoover als de „heiligste gevoelens”, *dat wat voor ieder het heiligst is* — bij den geloovige wèl, bij den ongeloovige niet tegen aanranding worden beschermd. De differentiatie in het optreden tegen bepaalde krenkingen van *bepaalde gevoelens* wordt vanzelf tot een differentiatie in de bescherming van de *dragere* dier gevoelens. Want de gevoelens zijn aan de dragere *gebonden*, veel sterker dan andere „zaken” of rechten aan hun bezitters gebonden zijn, het zijn geen dingen die men op zichzelf, los van die dragere kan beschouwen. Men moge kunnen volhouden, dat de bescherming van den eigendom op zichzelf geen bevoorrechting

¹⁾ blz. 15. ²⁾ Memorie van Antwoord Eerste Kamer blz. 2.

³⁾ M. v. A. Tweede Kamer blz. 1. ⁴⁾ blz. 210 e.v.

is van de bezittenden boven de niet-bezittenden — want de niet-bezitter kan in beginsel morgen bezitter zijn. De bescherming van bepaalde gevoelens tegen een bepaalden vorm van krenking (tegen deze laatste begrenzing richt mijn bezwaar zich natuurlijk niet) is echter wel degelijk in werkelijkheid een bescherming van bepaalde personen.

Dit wat betreft des Ministers meening over de noodzakelijke bepaaldheid der gevoelens in het algemeen. Voor de beantwoording der vraag, waarom volgens den Minister in het *godsdiensstige* karakter dier gevoelens een voor de wet bruikbaar en billijk criterium is gelegen, moeten wij niet naar politieke motieven zoeken. Ook zonder de zeer besliste afwijzing ¹⁾ van een beschuldiging in die richting, zouden wij slechts te zoeken hebben naar principieele en uit overtuiging geboren beweegredenen.

Niet geheel juist lijkt mij des Ministers beroep op den wetgever van 1886. „Nee, Mijnheer de Voorzitter”, aldus de Minister in de Tweede Kamer ²⁾, „men moet het voetspoor volgen van onzen wetgever, die — en dit ook in antwoord aan de leden, die, gelijk de Heer van der Heide, naar den rechtsgrond voor bescherming van godsdiensstige gevoelens tegenover andere gevoelens vroeg — *reeds thans de bijzondere aanspraak dezer gevoelens op eerbiediging erkent*, doch deze in zakelijke omschrijving van bepaalde feiten realiseert”. Herinneren we ons evenwel den uitleg dien Prof. van Hamel aan art. 147 gaf: niet uit bijzonderen eerbied voor die gevoelens is het artikel geboren, doch „integendeel”: uit de vrees voor gebrek aan zelfbeheersching bij de dragers! ³⁾

Van belang is hierbij bovendien 's Ministers zienswijze — en hierin staat hij sterker — dat juist de godsdiensstige gevoelens op zulk een specifieke, en daarom door de wet met straf te bedreigen, wijze plegen te worden aangerand. „Zeker, om krenking van gevoelens wordt gestraft, doch waarom krenkt het zoo diep, dat de Overheid dit niet ongemoeid kan laten? Omdat de uiting *in haar vorm* de vreeselijkste zonde is, die de in zijn gevoelens getroffen mensch kent, gelijk trouwens de uiting juist ook in die wetenschap en uit dien hoofde wordt gedaan” ⁴⁾.

¹⁾ Memorie van Antwoord Eerste Kamer blz. 1. ²⁾ Hand. Tweede Kamer blz. 2631. ³⁾ Vgl. hierboven blz. 200. ⁴⁾ M. v. A. Tweede Kamer blz. 3.

Dit voert ons dan tot de bespreking van den vorm van krenking, den *vorm van inbreuk* op die gevoelens welken de Minister heeft bedoeld strafbaar te stellen.

Niet iedere krenking van godsdienstige gevoelens vereischt strafrechtelijk ingrijpen. Het gaat hier slechts over een *bepaalde soort van krenking*. En die bepaaldheid ligt in den *uiterlijken vorm* van de krenking ¹⁾.

Talrijke gevoelens-krenkende uitingen zullen dus straffeloos blijven. De Minister was van meening, „dat juist op dit gebied, dat het diepste in den mensch raakt, enerzijds een gevoeligheid voor aantasting, anderzijds een bewogenheid van uitdrukking aanwezig is, die noodwendig kwetsing van gevoelens in allerlei vorm medebrengt, welke niet dan met volledige opheffing van den strijd van meeningen op dit gebied zou kunnen worden geweerd” ²⁾. De vrijheid van meeningsuiting wordt door de nieuwe strafbepaling in geenen deele geknot: „*Uitgeschakeld zijn dus daarmede wetenschappelijke uitingen, kondgevingen van eerlijke overtuigingen*, die immers nooit dien vorm aannemen” ³⁾. Ongegrond achtte de Minister daarom het bezwaar, geuit in het adres der Remonstrantsche Broederschap, dat met „de psychologische oorzaken”, welke godslasterlijke uitingen te voorschijn roepen, geen rekening was gehouden — evenals de voorstanders van het wetsontwerp in de Eerste Kamer: „Niet iedere krenking wordt strafbaar geacht, doch *slechts die, gepleegd in eenen vorm, waartoe toch wel niemand zich in gemoede verplicht kan achten*” ⁴⁾. Men mag gerust „de waarheid” zeggen, als men maar denkt om den vorm, waarin men zich uitdrukt. Scherp zegt dit Prof. Pompe ⁵⁾: „Dat het misbruik van Christus’ Heilige Persoon ter verberging van ongerechtigheden op de mestvaalt moet, dient ieder Christen met „De Tribune” eens te wezen. Al blijft de *vorm*, waarin de communist deze uitspraak kleepte, onverdedigbaar, om het krenkende, dat er voor de Christenen in het algemeen in gelegen is”.

De *karakteristiek* nu van de strafrechtelijk te weren krenkingen, vermocht, blijkens zijn rede in de Tweede Kamer ⁶⁾, de Minister niet te vinden in *eenigen vorm van opzet*: Zou men een opzet om te

¹⁾ Zie M. v. T. blz. 2. Hier heeft „vorm” dus de beteekenis van *verschijningsvorm*! ²⁾ M. v. A. Tweede Kamer blz. 1. ³⁾ t.a.p. blz. 3.

⁴⁾ V.V. Eerste Kamer blz. 2. ⁵⁾ In „De Tijd” van 22 April 1932.

⁶⁾ Hand. Tweede Kamer blz. 2631.

krenken als vereischte stellen, in den zin van „*laatste oogmerk*”, dan zou de bepaling wel nooit kunnen worden toegepast: de Tribune-teekenaar heeft niet de bedoeling te krenken, maar streeft maatschappelijke doeleinden na. — Neemt men opzet hier in den zin van: *bewustzijn* van krenking, dan ware de wetsbepaling veel te ruim. — Ook een nadere begrenzing tot de „onduldbare” wijze van krenken, zooals de Heer Slotemaker de Bruïne bij — later weer ingetrokken — amendement voorstelde ¹⁾, wees de Minister daarom af. Zulks zou — ook volgens mijn meening — een onbepaalde „delegatie aan den rechter” hebben beteekend, tot schade van de rechtszekerheid.

Die bepaalde „vormen van inbreuk” nu op de godsdienstige gevoelens, die uitingen, waartegen de wetgever zich heeft te keeren, omdat haar soort „specifica vertoont, die geen parallel hebben” ²⁾, en omdat „inderdaad hier zakelijke momenten zijn, die — verwant aan die in de reeds door onze wet strafbaar gestelde feiten — grond van strafbaarheid opleveren” ³⁾ — die duidde de Minister aan met den term „*smalende Godslasteringen*”.

IV. „Godslasteringen”

Kon, nu eenmaal de „krenking van gevoelens” als rechtsgrond was aanvaard, de term „Godslasteringen” ⁴⁾ nog in het artikel worden opgenomen? Onjuist lijkt mij de meening, dat daardoor het wetsartikel „hinkt op twee gedachten”, dat er niet blijkt, wat nu eigenlijk met straf bedreigd wordt: de krenkende uiting of de godslastering. Dit zou inderdaad het geval zijn, indien deze twee uitdrukkingen *naast elkaar* gesteld waren. Er is hier echter geen nevenschikking, doch *onderschikking* en wel, zooals wij gezien hebben ⁵⁾, op twee onderscheiden wijzen: het gaat om de smalende godslastering (*delictselement*) gestraft om de daarin gelegen

¹⁾ De woorden „door smalende Godslasteringen op” wilde hij vervangen zien door „op onduldbare,” (Hand. Tweede Kamer blz. 2649).

²⁾ „ook niet in de bestrijdingsvormen van de levensbeschouwingen, die de Heer Wibaut noemde”. Hand. Eerste Kamer blz. 44.

³⁾ Hand. Tweede Kamer blz. 2631.

⁴⁾ Het meervoud dekt het enkelvoud: Zie Hand. Tweede Kamer blz. 2650 (Min. Donner). ⁵⁾ Zie hierboven, blz. 204.

„krenking van godsdienstige gevoelens”¹⁾ (*rechtsgrond*); en om de smalende godslastering (*species*) als „bepaalden vorm van krenking”²⁾, als „bijzonderen vorm van het zich op . . . krenkende wijze uiten” (*genus*).

De Heer Anema opperde in de Eerste Kamer een ander bezwaar: „het begrip van godslastering is nu eenmaal in wezen een theologisch begrip, dat steeds op een bepaalde theologische dogmatiek berust”. „Niet alleen als hoofdbegrip, maar ook als hulpbegrip, zooals de Minister het gebruikt, acht ik het begrip der godslastering aan ernstig bezwaar onderhevig”³⁾. — Het komt mij voor dat de Minister dit bezwaar juist heeft willen vermijden, door te trachten aan het begrip een zakelijken, objectieven inhoud te geven⁴⁾, en zoo aan de bewuste uitdrukking allen theologisch-dogmatischen klank te ontnemen.

Want het gaat hier volgens de bedoeling van den Minister om godslastering in *haar uitwendige verschijning*⁵⁾, om „den uiterlijken vorm van godslastering”⁶⁾ — een vorm die door den rechter, ongeacht diens persoonlijk geloofsstandpunt, moet zijn te onderkennen. Dit geloofsstandpunt „is buiten het geding”⁷⁾.

De uiting moet zich tegen „God” richten

Allereerst staat, door het gebruik van den term „Godslasteringen”, vast, dat de uiting alleen strafbaar kan zijn wanneer zij „zich tegen God richt”⁸⁾, wanneer de lasteraar zich daarmede „binnen de geloofsvoorstellingen plaatst”. „Het geeselen en hekelen van het misbruik, dat naar de opvatting van den hekelende door anderen van Gods naam wordt gemaakt en van de caricatuur, welke naar zijn meening die anderen van de voorstelling Gods geven, zal op zichzelf niet onder het voorgestelde artikel vallen. De in het ontwerp gewraakte uitingen moeten immers in hare uitwendige verschijning betrekking hebben *niet op menschen, maar op God*. Alleen dus wanneer de hekeling dien vorm zou aannemen, kan van toepassing der strafbepaling sprake zijn”⁹⁾. In

¹⁾ M. v. T. blz. 2. ²⁾ t.a.p. ³⁾ Hand. Eerste Kamer blz. 41.

⁴⁾ waarin hij volgens Mr. Bijvoet geslaagd is: „Aan dit begrip kan een zakelijke inhoud niet worden ontzegd” (blz. 51 i.f.).

⁵⁾ Vgl. M. v. T. blz. 2. ⁶⁾ Prof. Pompe in „De Tijd” van 22 April 1932.

⁷⁾ M. v. A. Tweede Kamer blz. 4 i.f. ⁸⁾ M. v. T. blz. 2.

⁹⁾ M. v. A. Tweede Kamer blz. 5.

dezen gedachtengang is de uitspraak: „Godsdienst is opium voor het volk” dus geen smalende godslastering; de uitspraak: „God is het kwaad” ¹⁾ wèl.

D.w.z. tegen de concrete realiseeringen van het godsbesef

De lastering moet op God betrekking hebben. Beteekent dit dat de rechter moet vaststellen wat God is, zooals de Heeren Slotemaker de Bruïne en Mendels vreesden? Geenszins, aldus de Minister ²⁾. Heeft de wetgever gekozen voor een bepaald Godsbegrip? Evenmin, en dat was daarom ook niet noodig, omdat godslastering niet als zoodanig, maar om de daarin gelegen krenking van godsdienstige gevoelens is strafbaar gesteld ³⁾. De Minister heeft zich hierover in de Tweede Kamer zeer duidelijk uitgesproken. De Heer van Wijnbergen was er van uitgegaan „dat het Godsbegrip, waarvan het nieuwe artikel uitgaat, reeds vaststaat, gezien allerlei feiten van staatsrechtelijken aard, het bestaan Gods veronderstellend”. Inderdaad, aldus de Minister, „de Staat erkent in velerlei uitingen God, en doet dat ook weder in deze bepaling, maar dit is, om met den Heer Visser te spreken, niet in concrete bepaaldheid, maar in deze algemeenheid, dat er is een hoogste Opperwezen, die is de Zijnde. Maar ik erken tevens . . . dat die omschrijving niet voldoende is voor de nadere ontleding dezer strafbepaling, doch dat deze het oog heeft — *juist omdat het hier staat onder het licht van de krenking van gevoelens — op de concrete realiseeringen van dit godsbesef in ons volk, zooals die in de onderscheidene geloofsopvattingen, geloofsbelijdenissen zijn te aanschouwen* ⁴⁾. Daarom valt daaronder de Triniteit, de drie Personen van het goddelijk Wezen, zooals die door een zoo groot deel van ons volk beleden wordt, maar — en dit in antwoord aan den Heer Teulings — niet exclusief, maar evenzeer andere vormen, waarin het geloof in een hoogste Opperwezen, die is de Zijnde, is uitgedrukt” ⁵⁾. „Ook hier dus weder niet een persoonlijk inzicht, maar

¹⁾ Zie nader voor deze woorden: hieronder blz. 226 e.v.

²⁾ Hand. Tweede Kamer blz. 2632; en Hand. Eerste Kamer blz. 49.

³⁾ Zie ook de rede van den Heer de Savornin Lohman, t.a.p. blz. 29.

⁴⁾ Hieruit volgt, dat de passus uit de M. v. T. (blz. 2) waar als rechtsgrond aangegeven wordt „de ernstige krenking van de gevoelens van de *grootte meerderheid* der bevolking” niets zegt over hetgeen hier onder Godslasteringen is te verstaan.

⁵⁾ Hand. Tweede Kamer blz. 2632.

een voor objectieve vaststelling vatbaar feitelijk gegeven" ¹⁾. En, den Minister krachtig ondersteunend, sprak de Heer de Savornin Lohman: „De God, zooals die door de unitariërs wordt beleden, de God, zooals die wordt beleden door de geloovige Joden, ook die persoonlijke God mag niet op smalende wijze worden gelasterd op den grond, dat evengoed moeten worden beschermd de godsdienstige gevoelens van de Joden en van de unitariërs, van Roomsche-Katholieken, van de vrijzinnigen als van wie ook" ²⁾. „Voldoende zal het zijn", aldus tenslotte de Heer van Sasse van IJsselt, „dat... de dader bij het plegen van dit misdrijf zich plaatst op het standpunt van hem, die wel aan God gelooft, hoe deze zich ook het wezen der Godheid denkt" ³⁾.

Voor zoover althans God als Persoon gedacht wordt

Gaat het dus eenvoudigweg om de bescherming van „ieder godsbegrip" — in den zin van religieuze voorstelling — „dat in ons volk leeft", zooals de Minister zich in de Eerste Kamer uitdrukte? ⁴⁾ Neen, de specifieke vorm van aanranding der godsdienstige gevoelens welke de Minister wenschte strafbaar te stellen, richt zich *tegen een als Persoon gedachten God*. In het Voorloopig Verslag der Eerste Kamer was den Minister de vraag gesteld, of het wetsontwerp ook bescherming kwam brengen aan pantheïstische voorstellingen. „Voor de vraag", aldus Minister Donner, „of bij het godsbegrip in pantheïstischen zin van lastering en krenking van godsdienstige gevoelens sprake kan zijn, is beslissend, of *dit begrip aan God een Persoonlijk karakter toekent*" ⁵⁾. — De uitspraak dat de mis een „paapsche afgoderij" is, wordt door deze wet dus niet getroffen; een „rechtstreeksche persoonsaanduiding" ⁶⁾ ontbreekt hier.

Bezwaren tegen deze begrenzingen

Ten aanzien van de vraag of de genoemde begrenzingen — die tot het goddelijk Wezen ⁷⁾ en de nadere begrenzing tot den als Persoon gedachten God — in een „gesaeculariseerde" godslasteringswet principieel te rechtvaardigen zijn *in verband met den*

¹⁾ M. v. A. Eerste Kamer, blz. 3, vgl. t.a.p. blz. 2.

²⁾ Hand. Eerste Kamer blz. 29 e.v. ³⁾ Hand. Eerste Kamer blz. 38.

⁴⁾ t.a.p. blz. 44. ⁵⁾ M. v. A. Eerste Kamer, blz. 5.

⁶⁾ Hand. Eerste Kamer blz. 27 (De Veer). ⁷⁾ Zie hierboven blz. 212 i.f.

eisch der rechtsgelijkheid, zouden overeenkomstige opmerkingen zijn te maken als naar aanleiding van de begrenzing tot krenking van godsdienstige gevoelens. — Een vraag is ook, *of genoemde begrenzinger, gezien het karakter der wetsbepaling als hoedster van de openbare orde, practisch te verdedigen zijn*. Zijn de krenkingen, welke men uit dit oogpunt onduldbaar acht en daarom bestraffen wil, doeltreffend gekenschetst en van andere, voor de openbare orde minder gevaarlijke, krenkingen afgegrensd, door de bijvoeging dat God, dat de Persoon Gods daarin moet worden gesmaald?

Prof. Duynstee acht, en zijn betoog lijkt mij klemmend, de geldende wettelijke bescherming van den godsdienst, ook „na de eventueele aanneming van het Ontwerp godslastering”, „onvolgende . . . wat den omvang betreft” ¹⁾. Men moet „consequent zijn, en alle noodeloos krenkende anti-godsdienstige uitingen omvatten, wier ernst en frequentie een strafrechtelijke repressie gewenscht doen zijn”.

„In de M. v. A. (§ 1) van het Ontwerp tracht men aan deze consequentie te ontkomen, door te betoogen, dat „deze uitingen ook als krenking van gevoelens een specificum vertoonen, dat haar uit strafrechtelijk oogpunt een eigen karakter geeft”. Dit eigen karakter krijgen deze uitingen dan echter alleen tegenover die kwetsingen van religieuze gevoelens, die *niet* een gevolg zijn van hoon en spot en beschimping. Maar ten aanzien van alle uitingen, die een hoonend, beleedigend karakter dragen, blijft de reden van het wetsontwerp gelden, en meenen wij te mogen herhalen, dat *geen enkel motief bestaat, om de strafbaarstelling tot smalende godslastering te beperken*. Dan moet men verder gaan en werkelijk volgende bescherming aan den godsdienst geven” ²⁾.

Prof. Duynstee acht het aanbevelenswaardig, „uit te gaan van het standpunt, . . . dat in Nederland de staat den godsdienst als een factor beschouwt van groot algemeen belang, als een van de pijlers, waar het gebouw der maatschappij op rust” ³⁾.

Dit leidt in zijn gedachtengang tot het opnemen, onder een nieuwen titel „misdrijven tegen den godsdienst”, van

1°. een artikel tegen beleediging van God en van den godsdienst in het algemeen;

2°. „de artikelen tegen daadwerkelijke storing van godsdienstoefeningen (de tegenwoordige artt. 145 en 146)”;

¹⁾ blz. 12 e.v. ²⁾ t.a.p. blz. 14. ³⁾ t.a.p. blz. 15.

3°. een „artikel tegen belediging van kerkgenootschappen”, en hun „leerstellingen, eeredienst en instellingen” ¹⁾).

De Heer Marchant noemde ²⁾ nog een andere mogelijkheid, waarbij „elke godsdienst in elken vorm van openbaring gedekt” zou zijn; strafbaar zou dan worden „hij, die in het openbaar... opzettelijk eenigen godsdienst bespottelijk maakt”. Zelve zag de Heer Marchant in, dat een dergelijke redactie de moeilijkheden niet zou wegruimen. De beteekenis van „godsdienst”, van „bespottelijk maken”, is nog moeilijker objectief vast te stellen dan die van het „smalende Godslasteringen” in het ontwerp. En ook hier begrenzingen, waarvoor „geen enkel motief bestaat”.

„Geen enkel motief”, aldus Prof. Duynstee, „om de strafbaarstelling tot smalende godslastering te beperken”. En de Minister beperkte zich te dezen aanzien eigenlijk tot het stellen en formuleeren van deze begrenzingen: „Dat bijvoorbeeld slechts het smalen van het hoogste Opperwezen wordt getroffen en niet in het algemeen — behoudens wat art. 147 reeds thans bevat — de schimp van andere aan geloovigen dierbare facta, is objectief te verdedigen” ³⁾. — Maar de verdediging bestaat hier slechts uit een citaat van Von Kahl, dat ons niet veel verder brengt: „Weil es nach meiner Stimmung eine niederträchtigere Kränkung des Gewissenrechts des anderen als durch bewusste Gotteslästerung nicht gibt” ⁴⁾).

Voorbeelden waarin deze bezwaren tot witing komen

Elders behandelde de Minister de vraag of smalende lastering van de Eucharistie en van Maria ⁵⁾ onder de wet valt; en wanneer hij er al in slaagde aan te toonen dat de tekst der wet in deze geen twijfel laat, de tekst zelve wordt er niet aanvaardbaarder door.

Wat het smalen der *Eucharistie* betreft: alleen „voor zoover het den vorm zou hebben van een smalen van den Persoon van Christus, die naar de geloofsvoorstelling der Roomsche-Katholieken in deze gedaante aanwezig is, kan het onder de voorgestelde strafbepaling begrepen worden geacht” ⁶⁾. Welk een kostbare aanwijzing voor den toekomstigen lasteraar!

¹⁾ t.a.p. blz. 14—21; zie hieronder blz. 241.

²⁾ Hand. Tweede Kamer blz. 2610.

³⁾ Hand. Tweede Kamer blz. 2633. ⁴⁾ geciteerd t.a.p.

⁵⁾ en van *Christus* — welke lastering, als zijnde een aantasting van een der Drie goddelijke Personen in de voorstelling van velen des volks, ongetwijfeld strafbaar is geworden. ⁶⁾ M. v. A. Tweede Kamer blz. 4.

De uitspraak van den Heidelbergischen Catechismus, dat *de mis een vervloekte afgoderij* is, valt volgens den Minister niet onder de wet. Hij wees er op ¹⁾ dat „vervloekt” hier de beteekenis heeft van „onder den vloek Gods liggend”, en rangschikte den passus onder de „uitspraken van overtuigingen over anderer religie”, die, „in hoe bewogen termen ook gesteld, mits zij niet over de in dit opzicht zeer ruim getrokken grenzen van het ontwerp heengaan, niet worden getroffen”. Hier wordt inderdaad niet, ook niet indirect, een Persoon gesmaald.

„Een smalende voorstelling van de *Moeder Gods* zal inderdaad onder de ontworpen artikelen niet vallen. Ongetwijfeld worden door zoodanige voorstelling, evenals trouwens op velerlei andere wijze, godsdienstige gevoelens ernstig gekwetst, maar de begrenzing, die voor het ontwerp is aanvaard, wordt daarmee niet overschreden” ²⁾. — Is de begrenzing hiermede niet veroordeeld?

Komt de beperking tot die smalende uitingen waarin „een rechtstreeksche persoonsaanduiding” voorkomt, *in de bewoordingen der wet goed tot uitdrukking*, wanneer men den term „smalende Godslasteringen” los denkt van de uitgesproken bedoeling van Minister Donner?

Prof. Pompe is geneigd, het artikel anders te beschouwen. „Wanneer moet men aannemen, dat de uiterlijke vorm van godslastering aanwezig is? Alleen als er sprake is van een Persoonlijk God? Of ook bij het godsbegrip in pantheïstischen zin? Dezelfde vraag keert weer, als men wil uitleggen wat onder godsdienstige gevoelens te verstaan is. Kan men van godsdienst spreken, als men zich niet voorstelt een Persoonlijk Wezen, maar slechts een alles en allen omvattenden, of liever in alles en allen immanenten goddelijken Wereldgeest?.... Ik ben geneigd, een bevestigend antwoord te geven” ³⁾.

Mr. Nauta ⁴⁾ daarentegen leest in den wettekst de bedoeling van den Minister, doch zijn argument dat „*uit de geschiedenis* is komen vast te staan.... dat God gelasterd moet worden in den Persoon Gods”, zegt niet alles, omdat de geschiedenis *van deze wet* op zijn allerbest tot de Aufklärung teruggaat! — Men zou een beroep kunnen doen op *de hoofdletter* — doch deze kan toch eigenlijk slechts dienen om af te zonderen die uitingen, welke

¹⁾ Hand. Tweede Kamer blz. 2634. ²⁾ M. v. A. Tweede Kamer blz. 4.

³⁾ In „De Tijd” van 22 April 1932. ⁴⁾ W. 12450 blz. 7.

niet *het goddelijk Wezen* betreffen ¹⁾): de lastering van Maria, van instellingen en gebruiken enz. Sterker lijkt mij het beroep op *het woord „smalende”* vóór „Godslasteringen”. Hierover dadelijk ²⁾ meer. —

Even aangenomen nu ten slotte de redelijkheid van deze begrenzungen en haar duidelijke verankering in de wet, dan blijft de vraag, of het wel geheel opgaat, dat de rechter niet behoeft vast te stellen wat God is ³⁾. Hij mag zich richten, in des Ministers gedachtengang, naar de geloofsvoorstellingen zooals die in ons land voorkomen. Maar de vraag of het goddelijk Wezen is gelasterd in den vorm waarin een groep des volks Het belijdt, de vraag verder, „of de bewoordingen, waarin eene bepaalde uiting is gesteld, op de als persoon gedachte godheid betrekking hebben, ja dan neen” ⁴⁾—die vraag zal de rechter zelfstandig te beantwoorden hebben. De Heer Mendels heeft dit duidelijk uiteengezet:

„Mijnheer de Voorzitter! Mijn groote bezwaar, juridisch, blijft hierin bestaan, dat de rechter, u mag praten hoe u wilt, er in de practijk niet aan komt om bij elk voorkomend geval, waarbij dit strafwetartikel zal moeten worden toegepast en waarbij dus zal moeten onderzocht of de verdachte door smalende godslastering godsdienstige gevoelens gekrenkt heeft, in een onderzoek zal moeten treden *of waartegen de lastering is gericht ook het karakter draagt van een goddelijk persoon*, of er in waarheid van lastering sprake is, of die dan smalend is te achten. Al zet men nu het artikel in het hoofdstuk van het wetboek, dat handelt over misdrijven tegen de openbare orde, och dat is wel een formeele rubricering, maar dat ontslaat den rechter niet van de verplichting om, indien dat verweer gevoerd wordt, te onderzoeken of er geweest is lastering van wat men kan aannemen een God te zijn in de *voorstelling van een grooter of kleiner menigte van het volk* . . .” ⁵⁾.

V. „S m a l e n d e”

Strafbaar is slechts de uiting, die als schimp en hoon is bedoeld: vandaar de uitdrukking: „smalende” Godslasteringen.

Hoewel reeds ten aanzien van het begrip „lasteren” het element van grove spot, schimp, hoon essentieel is te achten ⁶⁾, is, om alle uitingen die dit element niet bevatten nog eens nadrukkelijk buiten te sluiten, vóór den term „Godslasteringen” nog het

¹⁾ Zie hierboven blz. 212 i.f. ²⁾ blz. 220. ³⁾ Zie hierboven blz. 213.

⁴⁾ V. V. Eerste Kamer blz. 3. ⁵⁾ Hand. Eerste Kamer blz. 48.

⁶⁾ M. v. T. blz. 2.

woord „*smalende*” ingevoegd. Tevens bewerkt deze toevoeging, dat zelfs zulk een hoonende uiting straffeloos blijft, zoo zij „slechts onbedacht wordt geuit” ¹⁾; m.a.w. het woord zegt iets over het vereischte *opzet*. „Door ‚smalende’ is in elk geval het subjectieve element, *de bedoeling om te smalen en te lasteren* in het begrip gebracht. . . .” ²⁾. „Zoodat niet voldoende is, dat anderen een bepaalde uiting smalend klinkt, doch *element van het misdrijf vormt, dat de concrete uitlating smalend is bedoeld*” ³⁾.

Hieruit volgt, dat een gemeenzaam spreken over God, dat andersdenkenden zoo onaangenaam kan zijn, op zich zelf nooit strafbaar is, „want iedere gedachte van lastering of smaad is bij hen, die aldus spreken, verre” ⁴⁾.

Mede werd met de toevoeging van het woord „smalend” beoogd, *de historische vormen* der godslastering: het „attribuere. . .” en het „negare. . .” van de strafbaarheid *uit te sluiten*. „Een openlijke godslastering”, verduidelijkt Mr. Bijvoet ⁵⁾, „hoezeer ook krenkend voor godsdienstige gevoelens, die in uiterlijk behoorlijken vorm is gegoten, valt buiten de werkingssfeer van het artikel. De uitingen van ongeloof, van godsbestrijding, van het betwisten van God Zijner eigenschappen blijven vrij.”

Hetzelfde deed de Minister uitkomen, toen hij, van de verschillende vormen van godslastering zooals deze door Prof. Geesink worden onderscheiden, alleen den eersten vorm: „wanneer iemand smadelijk en met verachting over God spreekt” ⁶⁾, onder de wet-

¹⁾ t.a.p. ²⁾ Hand. Eerste Kamer blz. 44; terwijl het anderzijds ook het *objectieve* karakter van het *godslasteringsbegrip* versterkt! vgl. t.a.p. blz. 43 en hieronder blz. 220.

³⁾ Hand. Tweede Kamer blz. 2632. ⁴⁾ t.a.p. ⁵⁾ blz. 52.

⁶⁾ Gereformeerde Ethiek Eerste Deel blz. 332 e.v.: „Een nog sterkere openbaring van de werking der zonde [dan het onheilig gebruiken van Gods naam] is de *blasphemie*. . . . De Gereformeerde Ethiek onderscheidt hierin vier soorten:

1°. Wanneer iemand smadelijk en met verachting over God spreekt (bijv. Farao, Ex. 5 : 2),

2°. Wanneer men aan God onttrekt wat Hem eigen is bijv. de deugden Zijner rechtvaardigheid, wijsheid enz.,

3°. Wanneer men Hem toeschrijft wat met Zijn natuur strijdt bijv. de ongerechtigheid,

4°. Wanneer men aan het schepsel toekent, wat God alleen toekomt”.

Strafbaar is dus slechts gebleven een vorm dien Thomas van Aquino nog niet als zelfstandigen vorm had onderscheiden (zie hierboven blz. 83 e.v.).

telijke omschrijving begrepen achtte. „Met het opnemen van het woord „smalen” is vastgelegd, dat slechts die uitingen worden getroffen, die in haar uitdrukkingswijze zelf *een hoonen van den Persoon Gods* bevatten. Uitgeschakeld zijn dus daarmede wetenschappelijke uitingen, kondgevingen van eerlijke overtuigingen, die immers nooit dien vorm aannemen” ¹⁾.

Uit deze laatste aanhaling zien wij dat ook in het woord „smalende” volgens den Minister gezien moet worden een aanwijzing dat *alleen uitingen tegen den als Persoon gedachten God* onder het artikel kunnen vallen. „Smalen”, aldus lezen wij eveneens in het Voorloopig Verslag der Eerste Kamer ²⁾, „kan men slechts op een persoon.”

VI. Smalende godslastering — „in haar uitwendige verschijning”

Het geloof in God is geen element van het delict. — Al is door de invoeging van het woord „smalend” een subjectief element, het opzet om te hoonen en te schimpen, in het delict gebracht — *de term „Godslasteringen” is*, zooals reeds gezegd, door den Minister *objectief bedoeld*. Het is „de uitwendige verschijning van de smalende godslastering” ³⁾ welke is strafbaar gesteld. Ten deele is de nieuwe bepaling daarom ruimer ⁴⁾ dan een zoodanige waarin de godslastering-als-zoodanig ware strafbaar gesteld. Bij de laatste zou geloof in God immers een onmisbaar delictselement zijn, terwijl voor toepassing der onderhavige strafbepaling „niet vereischt is, dat men onder erkenning van God Hem hoont of smaadt” ⁵⁾ — ja, de Minister zeide in de Tweede Kamer ⁶⁾, „dat het delict *meer bepaaldelijk* het oog heeft op de uitingen van hen, die God wel als reëel stellen, maar in Hem *niet* gelooven”.

Het niet-gelooven werd bij het delict van art. 147 sub 1°, immers een „delict in de menselijke rechtsorde”, zelfs geacht te zijn „*een verzwarende omstandigheid*”. De geloovige kan wellicht aan Gods gericht worden overgelaten, tegenover den ongeloovige heeft juist de rechtsordening een taak ⁷⁾.

¹⁾ M. v. A. Tweede Kamer blz. 3.

²⁾ Voorloopig Verslag Eerste Kamer, blz. 3. ³⁾ M. v. A. Tweede Kamer blz. 4. ⁴⁾ M. v. A. Eerste Kamer, blz. 5. ⁵⁾ M. v. T. blz. 2.

⁶⁾ Hand. Tweede Kamer blz. 2632. ⁷⁾ M. v. A. Tweede Kamer blz. 4.

Onder meer juist om deze strafbaarheid van ongeloovigen te bereiken, was het dat de Minister de strafbaarstelling der godslastering als zoodanig terzijde stelde, en als rechtsgrond aanvaardde de krenking der godsdienstige gevoelens. En zooveel lag den Minister eraan, dat men dien rechtsgrond zou kennen, dat hij, wat nergens elders in het Wetboek van Strafrecht geschied is, den rechtsgrond in het artikel tot uitdrukking bracht ¹⁾, hoewel deze in de considerans reeds voorkomt, en uit de plaats van het artikel en uit de strafmaat min of meer blijkt. Het is dus „uit de strafbaarstelling als krenking van godsdienstige gevoelens” ²⁾, dat de Minister wenscht te zien afgeleid, dat godsgeloof geen element is.

Inderdaad, wilde deze nieuwe strafbepaling eenigen zin hebben, dan moest van een dergelijk objectief godslasteringsbegrip worden uitgegaan. De godslasteraar in de oude gedaante van: opstandige, tegen God revolteerende mensch — tegen een God *wiens bestaan hij erkent* — is niet meer van dezen tijd. „Zoude het werkelijk”, schreef mr. P. J. Witteman ³⁾, „wel ooit nog in onzen tijd voorkomen, dat iemand, die 't bestaan van God als Oppervezen erkent, dat Oppervezen opzettelijk hoont of lastert?” — Ook om het type van den z.g. ketterschen godslasteraar kon het bij deze wet niet meer gaan. Neen, de moderne godslasteraar ⁴⁾ is een ongeloovige, waarbij het merkwaardige is dat door hem „*slechts bedoeld wordt het smalen op een begrip, dat naar de meening van den smalende anderen zich hebben gemaakt*” ⁵⁾. Tegen de zulken te kunnen optreden, was het doel dat met de indiening van het wetsontwerp beoogd werd.

Niet juist lijkt mij de meening van Mr. Nauta ⁶⁾ dat „*uit de geschiedenis* is komen vast te staan . . . dat de lasteraar zelf niet aan God behoeft te gelooven of Hem behoeft te ontkennen wil er sprake zijn van godslastering, omdat God ‚bestaat’ (in de voorstelling van hen, wier godsdienstige gevoelens gekrenkt worden) onafhankelijk van des lasteraars ontkenning”.

Prof. Pompe ⁷⁾ kan zich met het opnemen van den rechtsgrond in het artikel en met het daarmee te bereiken doel geheel vereenigen. De teekenaars van de Tribune zullen wel niet aan God

¹⁾ t.a.p. blz. 4. ²⁾ M. v. T. blz. 2. ³⁾ In „De Tijd” van 9 April 1924.

⁴⁾ in engeren zin. ⁵⁾ M. v. T. blz. 2. ⁶⁾ W. 12450 blz. 7.

⁷⁾ In „De Tijd” van 22 April 1932.

gelooven; dus legge men den *nadruk op den krenkenden vorm, niet op den wil*, „God” te lasteren. En dien nadruk legge men door het doen blijken van dien rechtsgrond in het artikel. „Deze toevoeging kan slechts bijdragen tot de noodzakelijke duidelijkheid voor het volk.” En ook voor den rechter is het dan duidelijk dat niet geëischt wordt, „dat de verdachte werkelijk God, in den zin van een waarachtig bestaand Opperwezen, wetens en willens heeft gelasterd. Voldoende is, dat hij den uiterlijken vorm van godslastering zoo gebruikt, dat hij wist, daarmee anderer godsdienstige gevoelens te kwetsen”. „Voor dit misdrijf”, aldus ook de Heer van Sasse van IJsselt ¹⁾, „zal het niet noodig zijn, dat de dader zelf aan God gelooft; voldoende zal het daarvoor zijn, dat. . . de dader bij het plegen van dit misdrijf zich plaatst op het standpunt van hem die wèl aan God gelooft.”

Is echter het aanvaarden van zulk een objectief godslasteringsbegrip niet een miskenning van den regel, dat het opzet op alle elementen van het delict moet zijn gericht? Hoe kan men *opzettelijk* zich door smalende *Gods*-lasteringen uiten zoo men niet dien God in Zijn bestaan erkent?

Aldus was, blijkens zijn beide redevoeringen in de Eerste Kamer ²⁾, de opvatting van Prof. Kranenburg. De Minister zag in deze opvatting echter „een overspanning van het begrip van het strafrechtelijk vereischte opzet”, wees op het tot uitdrukking brengen van den rechtsgrond in het artikel, en op de toevoeging van het woord „smalende”, waardoor „de term godslastering een objectieve beteekenis gekregen” heeft ³⁾. — En Mr. Nauta, die de juridische weerlegging van Prof. Kranenburg's beschouwingen door den Minister reeds geleverd achtte, heeft nog op gevaarlijke perspectieven gewezen, door deze beschouwingen geopend ⁴⁾. Zal de schenner der openbare eerbaarheid vrijgesproken moeten worden als hij aantoonst, dat het begrip „eerbaarheid” voor *hem* geen zin heeft, en hij slechts de „voorstelling” die anderen zich daarvan hebben gevormd, heeft willen aanranden? Kan hij dus geen schennis van de eerbaarheid plegen? En kunnen zij die het begrip „eer en goede naam”, of het begrip „eigendom” niet in hun realiteit erkennen, dus straffeloos beledigen en stelen?

¹⁾ Hand. Eerste Kamer blz. 38. ²⁾ t.a.p. blz. 18 en 46.

³⁾ t.a.p. blz. 43. ⁴⁾ W. 12522 blz. 7.

Het wil mij inderdaad toeschijnen, dat de handhaving der rechtsorde — en speciaal de handhaving van wat in het Wetboek van Strafrecht „de openbare orde” genoemd wordt — alleen verzekerd kan zijn, wanneer men aan het verdedigd rechtsgoed een objectieve waarde, aan de delictsmomenten een objectieve betekenis toekent, onafhankelijk van het welnemen van den verdachte. En de wetgever, blijkens de considerans, voorzieningen opstellend „betreffende bepaalde voor godsdienstige gevoelens krenkende uitingen”, heeft mijns inziens voldoende duidelijk aangegeven, dat hij zich allereerst tegen het menschen-krenkende, orde-verstorende, en niet tegen het God-lasterende als zoodanig, teweerstelt.

Maar was het juist, den rechtsgrond in het artikel tot uitdrukking te brengen? Ten aanzien hiervan is Mr. Nauta het niet met den Minister eens ¹⁾. Het is ten eerste overbodig, omdat de krenking der godsdienstige gevoelens rechtsgrond is en blijft — considerans, plaats van het artikel — onafhankelijk van het feit of die rechtsgrond al dan niet in het artikel is uitgedrukt. Gegeven de rechtsgrond staat het vast, dat de godslasteraar niet aan God behoeft te gelooven. Bovendien veroorzaakt zulk een rechtsgrond-in-het-artikel onvastheid en omslachtigheid; de schijn kan worden gewekt dat de rechtsgrond wèl een rol speelt. „De Minister heeft dan ook inderdaad geen gelegenheid voorbij laten gaan om te betogen, dat dit inderdaad slechts *schijn* is.”

Ten slotte zijn er nu inderdaad *verschillende manieren denkbaar om het artikel te lezen*. Primo kan men de woorden „zich op voor godsdienstige gevoelens krenkende wijze uitlaat” beschouwen niet als rechtsgrond, maar als *delictsgevolg*, dat wèl en ook niet kan intreden. Secundo kan men de aangehaalde woorden beschouwen als het *delict zelf*, en de woorden „door smalende Godslasteringen” — niet als delict maar — als een *middel* (dus: hij die godsdienstige gevoelens krenkt *door middel van* smalende Godslasteringen). — Deze — wel niet met de considerans overeenstemmende — doch opzichzelf grammaticaal-juiste wijzen om de bepaling te lezen en te verstaan, hebben bij de behandeling van het wetsontwerp in de Staten-Generaal schromelijke verwarring gesticht ²⁾.

¹⁾ W. 12450 blz. 7. ²⁾ Tot zoover Mr. Nauta t.a.p.

Toch is het „opnemen van den rechtsgrond” m.i. verklaarbaar en verdedigbaar, en wel op grond van het — in Mr. Nauta's artikel niet in aanmerking genomen en op zich zelf weer verwarrende — feit, dat de Minister in de woorden „zich op . . . krenkende wijze uitlaat” niet alleen den rechtsgrond wilde zien uitgedrukt, maar ook de aanduiding van een genus, waarvan de „smalende Godslasteringen” een species zouden zijn ¹⁾. Het weglaten van de bewuste woorden zou dus meer beteekend hebben dan het weglaten van den rechtsgrond!

VII. Het „betreden van anderer domein”

Met een zeer sprekend beeld heeft de Minister duidelijk gemaakt welke uitingswijzen hij bedoelde strafbaar te stellen en juist in de woorden „smalende Godslasteringen” meende te hebben aangegeven. „In de eerste plaats gaat het hier over een krenking van een der meest elementaire en algemeene momenten van het godsdienstig gevoel. Doch ook overigens is de gesignaleerde uitingsvorm van een geheel eigen karakter. En wel in dezen zin, *dat men bij smalende bestrijding van anderer geloof, des anderen godsdienstige voorstellingen als het ware accapareert*, en dus, *zich in zijn sfeer stellend*, daarin de krenkende uiting volvoert” ²⁾.

„Kenmerkend is daarbij, dat, hoezeer door hem, die de uiting doet, het bestaan Gods blijkbaar wordt ontkend, desniettemin hij in woord of voorstelling als van dat bestaan uitgaat en alzoo in den uiterlijken vorm rechtstreeks God hoont” ³⁾.

Kenmerkend is „*dat men zich in zijn uitingen stelt op den bodem van anderer geloofsovertuiging*, dat men de geloofsvoorstellingen van die anderen als het ware voor een oogenblik schijnt te gaan deelen, en dat men dan op dit gebied van anderen het ergste volvoert, wat die anderen kennen” ⁴⁾. Als men de nieuwe strafbepaling aldus opvat, behoeft ook niemand zich in het bijzonder door haar getroffen te voelen: „Er wordt gevraagd, dat, indien

¹⁾ Zie hierboven blz. 204. ²⁾ M. v. T. blz. 2. ³⁾ t.a.p. blz. 1.

⁴⁾ M. v. A. Tweede Kamer blz. 4; dit ligt in de woorden „smalende Godslasteringen” opgesloten: t.a.p. en Memorie van Antwoord Eerste Kamer, blz. 3 i.f.; hetzelfde beeld ook in M. v. A. Tweede Kamer blz. 5 en Hand. Eerste Kamer blz. 44.

men dan het hoogste Opperwezen niet erkent, men zich dan ook houde buiten die geloofsvoorstelling en niet deze schijne aan te nemen om haar daarna te smalen" ¹⁾. En daarom past de nieuwe bepaling zoo voortreffelijk in het bestaande artikel 147: „Er is hier een parallel met wat ons Wetboek in art. 147 strafbaar stelt: bespotten van bedienaren van den godsdienst en beschimpen van aan den eeredienst gewijde voorwerpen wordt slechts dan strafbaar gesteld, indien het geschiedt *in of ter plaatse van* de uitoefening van den eeredienst, m.a.w. op *anderer domein*. In het thans besproken geval *benadert men niet plaatselijk, maar in de voorstellingen, in de uitdrukkingswijze, anderer domein* om dan de schimpende handeling te ondernemen" ²⁾. — Plastischer nog zeide het de Heer de Savornin Lohman: „Zij plaatsen zich op den stoel van den geloovige; zij trekken het kleed aan van den geloovige; zij gebruiken de termen van den geloovige" ³⁾.

Geesteshouding en uitingwijze van sommige teekenaars en pamflettisten onzer dagen lijken mij met dit beeld treffend te zijn weergegeven, en het voert ons bovendien tot een goed begrip van wat met de z.g. uiterlijke, objectieve godslastering ⁴⁾ bedoeld wordt. Het is echter de vraag, of deze begrenzende omschrijving — welke zich m.i. met de bewoordingen der wet zeer wel verdraagt — niet aan andere, overigens even strafwaardige, uitingen, straffeloosheid verzekert ⁵⁾.

Prof. Duynstee en Mr. Bijvoet, het beeld op zich zelf waardeerend, hebben beiden het bezwaar, dat „wat de M. v. T. als eigenaardig kenmerk der smalende godslastering voorstelt, slechts één vorm daarvan [is], doch niet het wezen" ⁶⁾. Beiden wijzen op de mogelijkheid, dat ook de geloovige mensch, vanuit zijn haat en opstandigheid, God lastert. Ook zulk een uiting kan zijn een „voor godsdienstige gevoelens krenkende smalende godslastering". In ieder geval beletten de bewoordingen der wet m.i. niet, dat ook zulk een lastering, als krenking van godsdienstige gevoelens, gestraft zou worden. — Mr. Bijvoet noemt als voorbeeld „het écrasez l'infâme van hem, die in het godsbestaan gelooft en juist, omdat hij dit bestaan niet loochenen kan, God haat met allen haat die in hem is" ⁷⁾.

¹⁾ Hand. Tweede Kamer blz. 2633.

²⁾ M. v. T. blz. 2; zie voor de parallel met het oude art. 147 ook M. v. A. Tweede Kamer blz. 5. ³⁾ Hand. Eerste Kamer blz. 31. ⁴⁾ Zie hierboven blz. 220. ⁵⁾ Zie hieronder blz. 227. ⁶⁾ Duynstee blz. 11. ⁷⁾ Bijvoet blz. 48.

Men zou overigens de vraag kunnen stellen, of niet de lasteraar, die zich schijnbaar slechts in des anderen voorstellingsfeer plaatst, opzettelijk en supérier, in werkelijkheid méér vastgeklonken nog zit aan de geloofswereld waaruit hij zich heeft willen emancipeeren, dan uit zijn woorden valt op te maken — zij het dan ook dat de boeien die hem in die geloofswereld gevangen houden slechts de boeien zijn van den haat. Uitingen van atheïsten welke wijzen op een werkelijk volkomen „los” staan van het geloofsleven zijn betrekkelijk zeldzaam; en ik zou het beeld van den Minister ietwat psychologisch aldus willen uitbouwen, dat inderdaad de moderne godslasteraar de kenmerkende trek heeft, anderer voorstellingswereld binnen te treden en schijnbaar te aanvaarden, doch dat de verbeterde, gespannen wijze waarop hij de krenking volvoert, hem meer als krampachtig krijgsgévangene dan als vindingrijk veroveraar toont.

Edoch: zij, wier uitingswijze door de nieuwe strafbepaling getroffen wordt, erkennen in geen enkel opzicht de realiteit van het ministerieele beeld. Want daarbij veronderstelt de Minister „bij ons iets”, „dat bij ons niet bestaat en niet bestaan kan. Wij hebben wel wat anders te doen dan ons maar in die hokjes en gaatjes te begeven om die menschen te kwetsen. Wij hebben anders te doen, omdat onze strijd belangrijker is, een wereldstrijd voor den nieuwen opbouw van de maatschappij, die op het oogenblik al aan den gang is” ¹⁾).

VIII. Voorbeeld: „God is het Kwaad”

Een samenvattend voorbeeld van hetgeen met den term „smalende Godslasteringen” bedoeld wordt gaf de Minister in zijn bespreking van de leuze „God is het kwaad”. Tegen de, onder meer door Prof. van Oven ²⁾, door Prof. Duynstee ³⁾, en in het adres der Remonstrantsche Broederschap ⁴⁾, geuiten twijfel of genoemde leuze wel, in den zin van het wetsontwerp, als smalende godslastering kan worden aangeduid ⁵⁾, stelde de Minister een weder-

¹⁾ Hand. Tweede Kamer blz. 2600 (Wijinkoop). ²⁾ Van Oven, blz. 316.

³⁾ Duynstee blz. 12. ⁴⁾ blz. 57. ⁵⁾ Dat reeds twijfel ter zake van een voorbeeld van den Minister mogelijk was, deed met name Prof. van Oven (t.a.p.) het ergste vreezen voor de toepassing der wet.

om volkomen in zijn gedachtengang passende paraphrase. „Zij die deze uitspraak doen, bedoelen daarmee te zeggen, dat *het Godsgeloof voor het kwade in deze wereld aansprakelijk* zou zijn ¹⁾. Maar nu is juist het kenmerkende van deze uiting, dat men aan die bedoeling *den vorm geeft van een smalen van het Hoogste voorwerp van dat geloof, daarbij de Persoonsaanduiding overnemend* en in de uiting *als reëel stellend* ²⁾. Daarmede is het voor de strafbaarheid beslissend moment gegeven” ³⁾. — Kan men, met den Minister, in het woord „smalende” een dergelijken inhoud vinden, en ook zijn constructie van een objectief godslasteringsbegrip, waarbij geloof-in-God geen vereischte is, aanvaarden — dan kan men m.i. tegen dit voorbeeld geen bezwaren hebben.

Wel moge nog even de aandacht gevestigd worden op het feit dat aan de spitsvondigheid toch wel ten onrechte straffeloosheid verzekerd blijft. Wie zegt: God is het kwaad „neemt de Persoonsaanduiding over en stelt haar als reëel”; bedenkt hij zich tijdig en zegt hij: het geloof is het kwaad in deze wereld — dan gaat hij vrij uit. Terwijl in zijn eigen gedachtengang beide uitspraken precies hetzelfde beteekenen: 't zijn in beide gevallen slechts „voorstellingen” waarvan hij spreekt. Wel kan het verschil tusschen beide soorten van uitingen, *juist als krenking van godsdienstige gevoelens*, en daardoor *als bedreiging der openbare orde*, zeer groot zijn, een verschil dus dat door den *vorm* bepaald wordt. Maar daar over het *gebruik* van den eersten of tweeden vorm niet het meerdere of mindere opzet om te hoonen en neer te halen, maar de mate van vindingrijkheid resp. opwinding plegen te beslissen ⁴⁾ bestaat er gevaar voor een — naar den subjectieven kant — zeer willekeurig aandoende wetstoepassing.

IX. Artikel 429bis

Genoemde leuze voere ons even tot het zeer beperkt ⁵⁾ gefor-

¹⁾ Dit te zeggen is dus *niet* strafbaar.

²⁾ Deze passage is belangrijk ook om wat er niet in staat: Van iemands gekrenkt-zijn wordt niet gerept; de krenking is met de smalende godslastering gegeven, is geen zelfstandig delictselement! Zie hierboven blz. 204.

³⁾ M. v. A. Eerste Kamer, blz. 5. ⁴⁾ Zie hieronder blz. 232.

⁵⁾ Naar spoedig zou blijken, veel te beperkt, zie blz. 228 e.v.

muleerde verspreidingsartikel 429bis. De invoeging in het Wetboek van Strafrecht werd voorgesteld juist op grond van het feit, dat de bewuste spreuk vaak op borden langs den openbaren weg werd rondgedragen. „Kan men stellen”, aldus nu de Minister in de Memorie van Toelichting ¹⁾, „dat de dragers der borden, door het ronddragen, het betrokken bestuur door het laten ronddragen, zelf zich door smalende Godslasteringen op krenkende wijze uitlieten? Dit schijnt twijfelachtig. Met het oog hierop wordt de nieuwe overtreding, in artikel 2 van het ontwerp omschreven, voorgesteld. De overtreding loopt tot zekere hoogte formeel en materieel parallel met de bestaande overtredingen van artikel 451, onder 3°, van het Wetboek van Strafrecht”.

§ 3. DE EERSTE TOEPASSINGEN; ART. 147a.

De twee eerste toepassingen van art. 147 sub 1°. vonden plaats in Juni 1933. Beide malen strandde de vervolging, zonder dat men aan een beslissing was toegekomen over de vraag of de onderhavige uiting te beschouwen was als een krenking der godsdienstige gevoelens door smalende Godslasteringen. Ondanks het vele wat over deze wet gesproken en geschreven was, bleek zij nog een ernstige lacune te bevatten.

Voor de *Rechtbank te Rotterdam* stond terecht (vonnis van 15 Juni 1933 ²⁾) de colporteur van de—door een ander geschreven—brochure „Nederland, God en Oranje”, waarin naarstig gestreefd wordt, den lezers „Aufklärung” te verschaffen aangaande de zedelijke gebreken onzer Stadhouders en Koningen, en waarin de schrijver vervolgens de vraag stelt:

„En hoe staat het met God? Minstens 20 percent der Nederlanders behoort niet meer tot een kerkgenootschap, en hoogstens 10 percent gaat nog geregeld ter kerke. Daarom heeft men besloten, den blijkbaar zwakker geworden Ouden Heer wat te steunen, en wel door iedereen strafbaar te verklaren, die „smalend’ over hem spreekt!

Onze christelijke ministers zijn zóó overtuigd van Gods onmacht

¹⁾ M. v. T. blz. 2.

²⁾ Aan den verdediger Mr. G. C. A. Oskam dank ik verscheidene gegevens.

(ondanks de millioenen subsidie's!) dat ze hem te hulp zijn gesneld, in de hoop dat de ouwe Nederlandsche God, in 't burgerlijke en militaire, zich weer zal kunnen laten gelden! Zijn godsdienstige onderneming staat er echter hopeloos voor."

Het is een kenmerkend voorbeeld m.i. van dat zich stellen in andermans godsdienstige sfeer, dat accapareeren van andermans godsdienstige voorstellingen — en „van daar uit" smalen op wat dien ander het heiligt is: op den Persoon Gods.

Zij het dat zelfs bij deze uiting van een *ongeloovige* wellicht óók voorziet: de afkeer van *het misbruiken van Gods naam* door dien ander, het „hoe kan ik gelooven, als gij uw God voor uw menschelijken wagen spant". Doch in de uiting had verdachte zich nu eenmaal niet tegen een *opvatting* gekeerd, maar tegen den *Persoon Gods*, zooals Hij beleden wordt door groepen van ons volk. Geheel in den geest van des Minister's opvatting, merkte de Officier dan ook op ¹⁾ „dat het de bedoeling van den wetgever is geweest, *de concrete godsvoorstelling* van geloovigen tegen krenking te beschermen".

De Rechtbank behoefde hierover evenwel niet te beslissen.

Den auteur zelven had men niet kunnen aanpakken: de brochure was verschenen vóór het in werking treden der wet. Daarom stond nu niemand terecht die de brochure te Rotterdam rondgevent had, een „verspreider" dus.

Doch kan van zulk een verspreider wel gezegd worden, dat hij „zich bij geschrifte uitlaat"? Maakt art. 147 ook hem strafbaar, zooals artikel 240 óók den verspreider van een voor de eerbaarheid aanstootelijk geschrift strafbaar stelt? Inderdaad niet, aldus de Rechtbank in haar vonnis van den 15den Juni d.o.v.; en ook art. 429*bis* brengt geen uitkomst, want hierdoor wordt slechts een zeer begrensde vorm van verspreiding, met name het ronddragen van borden of transparanten, getroffen ²⁾.

Ontslag van rechtsvervolging moest daarom ook worden uitgesproken door de *Rechtbank te Almelo* ³⁾, den 13den Juni 1933,

¹⁾ Rott. Nieuwsbl. v. 1 Juni 1933, 7^e Blad.

²⁾ Blijkens de M. v. T. was art. 429*bis* inderdaad bedoeld als parallel van art. 451 sub 3°. („hij die op eene van den openbaren weg zichtbare plaats voor de eerbaarheid aanstootelijke woorden of teekeningen stelt"). Merkwaardigerwijs is toen verzuimd na te gaan of ook het nieuwe art. 147 sub 1°. niet naar het voorbeeld van art. 240 zou moeten worden geredigeerd.

³⁾ W. 12618 blz. 3; N. J. 1934 blz. 107.

in de zaak tegen den verspreider van een verkiezingspamflet waarin de volgende zinsnede voorkwam:

„God wordt natuurlijk wel in reserve gehouden: straks wordt Hij wel op het politieke schaaqbord gezet en heeft Hij tot taak heel wat in ellende levende arbeiders aan een onchristelijk stelsel te binden. Voor vandaag evenwel was hij overbodig.” „En als het straks noodig is en geen kwaad kan — de christelijke arbeiders slikken veel — dan zullen ze God den Heer weer uit den schuilhoek halen, waar hij nu als compromitant en ondoelmatig propaganda-object is weggeborgen en Hem doodernstig voor eigen vuile, bloedige zaak uitdragen.”

Vergelijkt men deze uitlating met de vorige, dan treft het verschil in zegswijze: hier wordt eer gehekeld *wat menschen met Hem doen*, dan dat de Persoon van God gesmaald wordt. Ook te dezen aanzien had, volgens de opvatting van den Minister, m.i. ontslag van rechtsvervolging moeten worden uitgesproken ¹⁾.

We zien aan deze twee voorbeelden wederom gedemonstreerd hoe een klein verschil in vorm — bij misschien gelijk gevaar voor krenking, en voor verstoring der rechtsorde — beslissen kan over de al of niet-toepasselijkheid van art. 147 sub 1°.

Doch de Almelosche Rechtbank kwam aan een beslissing hierover niet toe. „In het midden gelaten”, aldus haar overwegingen, „of de in de telastelegging vermelde inhoud van het manifest aan de overige vereischten van [art. 147 aanhef en sub 1°, Sr.] voldoet, [is] in elk geval het louter verspreiden van een manifest, ook al kent men den inhoud daarvan, niet begrepen onder het vereischte ‚zich uitlaten’.

„Voor het zich uitlaten bij geschrift, [is], indien men niet zelf de auteur van het geschrift is, toch zeker noodig dat op eenige wijze, bijv. door onderteekening, blijkt, dat men zich met den inhoud van het geschrift vereenigt, de in het geschrift vastgelegde geestesuiting tot de zijne maakt.” Een „zelfstandige strafbaarstelling van den verspreider... uitgenomen de beperkt omschreven overtreding van art. 429bis” ontbreekt.

De leemte aangevuld: art. 147a

In het Weekblad van het Recht ²⁾ gaf Mr. A. C. Leendertz,

¹⁾ M. v. A. Tweede Kamer blz. 5, geciteerd hierboven blz. 212 i. f.

²⁾ W. 12684 blz. 7.

President der Rechtbank te Almelo, te kennen „dat de straffe-loosheid van den verspreider van een Godslasterlijk geschrift inderdaad een leemte in de wet is”. Doch hij wees op een goede gelegenheid hierin te voorzien: bij Koninklijke Boodschap van 28 November 1933 was ingediend het z.g. wetsontwerp-van Schaik, „houdende nadere voorzieningen ter bescherming der openbare orde”. Hierbij werd voor enkele verspreidingsdelicten een ruimere formuleering voorgesteld, en zouden er nieuwe bijkomen. Een nieuw artikel 147a zou geredigeerd kunnen worden „geheel overeenkomstig de in het ontwerp voorgestelde redactie der verspreidingsartikelen”.

Inderdaad bevat de wet van 19 Juli 1934 ¹⁾, houdende nadere voorzieningen ter bescherming van de openbare orde, de volgende bepaling ²⁾:

„Na artikel 147 wordt een nieuw artikel 147a ingevoegd, luidende:

Artikel 147a.

Hij die een geschrift of afbeelding, waarin uitlatingen voorkomen, die, als smalende Godslasteringen, voor godsdienstige gevoelens krenkend zijn, verspreidt, openlijk ten toon stelt of aanslaat of, om verspreid, openlijk tentoongesteld of aangeslagen te worden, in voorraad heeft, wordt, indien hij weet of ernstige reden heeft om te vermoeden, dat in het geschrift of de afbeelding zoodanige uitlatingen voorkomen, gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste twee maanden of geldboete van ten hoogste honderd twintig gulden.

Met dezelfde straf wordt gestraft hij die, met gelijke wetenschap of een gelijke reden tot vermoeden, den inhoud van een zoodanig geschrift openlijk ten gehoor brengt.

Indien de schuldige een van de misdrijven omschreven in dit artikel, in zijn beroep begaat en er, tijdens het plegen van het misdrijf, nog geen twee jaren zijn verlopen, sedert eene vroegere veroordeeling van den schuldige wegens een van deze misdrijven onherroepelijk is geworden, kan hij van de uitoefening van dat beroep worden ontzet.”

De verhouding van dit nieuwe verspreidingsmisdrijf tot de reeds bestaande, enger geformuleerde, verspreidingsovertreding van art. 429bis, werd door Minister van Schaik in de Tweede Kamer duidelijk geschetst ³⁾:

„De Heer Terpstra heeft nog gevraagd naar de verhouding tusschen het voorgestelde artikel 147a en het bestaande artikel

¹⁾ Staatsblad no. 405. ²⁾ Hoofdstuk II art. 5.

³⁾ Handelingen Tweede Kamer 1933—1934 blz. 1854.

429bis. Deze verhouding is het best te vergelijken met die tusschen het verspreidingsmisdrijf van voor de eerbaarheid aanstootelijke geschriften en afbeeldingen, art. 240, eenerzijds en het op een van den openbaren weg zichtbare plaats stellen van voor de eerbaarheid aanstootelijke woorden of teekeningen, art. 451, onder 3°, anderzijds. De artt. 147a en 240 stellen daarbij misdrijven strafbaar: zij eischen min of meer omvangrijke schuld bij de daders. De artt. 429 bis en 451 worden, mede door het bestaan van die misdrijven, teruggedrongen naar een in het algemeen minder strafwaardig gebied, bijvoorbeeld het stellen van godslasterlijke of aanstootelijke woorden of teekeningen door opgeschoten jongens op schuttingen en muren; deze artikelen bevatten, als overtredingen, geenerlei positief schuldvereischte."

Tot een veroordeeling ¹⁾, en wel tot f 30.— boete subs. 30 dagen hechtenis, kwam het, den 15den Juni 1934, voor de *Dordtsche Rechtbank*, in de zaak tegen een jongen en radicalen socialist. Vroeger had hij reeds — het is kenmerkend — wegens dienstweigering gevangenisstraf ondergaan, en wegens beleediging van een bevriend Staatshoofd een boete opgelopen; thans had hij zich te verantwoorden ter zake van een vervolging ex art. 147 sub 1°. Hij had voor de afdeling Sliedrecht van zijn partij een redevoering gehouden, gewijd aan het misbruik dat menschen van de dwaling der religie maken, was in zijn woordenkeus beleidvol buiten het bereik van het artikel gebleven — doch zijn laatste volzin, in het debat gesproken, werd hem noodlottig; en de scherp-luisterende politie-autoriteiten verbaliseerden hem na afloop. Ik moge uit zijn rede ²⁾, zoo karakteristiek voor de geestesgesteldheid van „den hedendaagschen godslasteraar”, het een en ander overnemen.

„Hij betoogt”, aldus het proces-verbaal, „dat de godsdienst a.h.w. is ontstaan uit de onkunde van de menschen, de aangeboren vrees en het verlangen naar een absoluut geluk. Verscheidene natuurverschijnselen werden door de primitieve menscheid toegeschreven aan de Goden, die op die wijze de menscheid straffen voor haar zonden. De wetenschap, die deze verschijnse-

¹⁾ bij verstek; het verzet werd op 12 Juli d.o.v. wegens niet-verschijnen van verdachte vervallen verklaard.

²⁾ uitvoerig in het proces-verbaal weergegeven.

len later heeft verklaard, maakte deze gedachte tot fabel en de goden werden naar het rijk der fantasie verwezen" ¹⁾).

Een beroep op de wetenschap dus — en daarnaast: hartstochtelijke *politieke agitatie*: 'n Roomsche arbeider beschouwt, zegt hij, „het hiernamaals als een soort loonsverhooging na den dood. Met de voorspiegeling van dat gelukzalig hiernamaals worden de arbeiders bewerkt om alles te verdragen en geen opstand te veroorzaken. . . . Het zijn de liberalen, die, ofschoon zij zichzelf niet storen aan God of gebod, of 't moest zijn aan de ‚God zij met onsjes‘, deze misdadige werkzaamheid van den godsdienst in toepassing brengen. Het is daarom begrijpelijk, dat het kapitaal den godsdienst in stand houdt.”

Tenslotte: *een hard verzet tegen den nieuwen oorlog*. Hij citeert „enkele uitspraken van Duitsche en Engelsche geestelijken, die het dooden in naam van den godsdienst verdedigen. Als het publiek bij een dezer citaten lacht, roept spr.: ‚Lacht niet, ook de nieuwe oorlog zal door God en godsdienst worden mogelijk gemaakt!’”

Een religieus links-socialist komt in debat, noemt het Christendom zooals het geteekend werd, een caricatuur. Hij geeft toe „dat de godsdienst als paradepaard is gebruikt voor den oorlog, dien hij onvereenigbaar acht met de christelijke moraal. Hij wijst er evenwel op, dat in den bijbel ook staat te lezen: ‚Gij zult God meer gehoorzamen dan den menschen,’”. Ook het beroep op de wetenschap gaat niet op: immers ook zij „brengt onbewezen stellingen”. „Het geloof in God is een innerlijk bewuste overtuiging. . . . waartoe de mensch gedreven wordt omdat hij een houvast noodig heeft.”

Tegen de zedelijke waarde van dit laatste komt de inleider natuurlijk met kracht op, want „de bewering, dat de menschen een houvast noodig hebben, is geen bewijs voor de zedelijkheid van den godsdienst, doch een *bewijs van zwakte om de werkelijkheid aan te durven*”. Die werkelijkheid is, dat verzoening — een echt christelijk begrip — met de onderdrukkers niet mogelijk is. „Als een proletariër een slag op de eene wang krijgt, dan moet hij probeeren den kapitalist, die hem dien klap toebrengt, op beide wangen zoo'n klap terug te geven, dat hij?? (Daverend applaus).”

Weer komt de zoo geheel andere zielsgesteldheid van den de-

¹⁾ Vergelijk het citaat uit Grimm, hierboven blz. 144.

bater hiertegen in verzet. Hij ziet de verzoening niet als een leugenachtige illusie, maar als het wezenlijke in de wereld om zich heen. „Hij ziet”, aldus het proces-verbaal, „de natuur als een harmonisch geheel en aanvaardt dit als een schepping Gods.”

De natuur een harmonisch geheel? „In zijn slotwoord aan den debater, zegt (de inleider) de natuur niet als een harmonisch geheel te zien. Het is disharmonie, dat God den tuberculosebacil zijn vernietigende werking in het menschelijk lichaam laat voltooien. *Een God, die den tuberculosebacil heeft geschapen, is geen God, maar een misdadiger.*”

De vergadering wordt gesloten, proces-verbaal opgemaakt; en op het politiebureau ontspint zich een gedachtenwisseling tusschen den Inspecteur van Politie-verbalisant, den debater-getuige en den geverbaliseerde over zijn laatste woorden in verband met art. 147 sub 1°.

„*Ik erken geen God*”, aldus de spreker van den avond, „en de geïncrimineerde woorden vormen *dienovereenkomstig geen smalende godslastering*. — Het is evenwel *niet mijn bedoeling* geweest. . . . de godsdienstige gevoelens van anderen *te krenken*.” — Argumenten die, althans volgens de opvatting van den Minister, geen van beide steekhoudend zijn: het voor de toepassing van het artikel vereischte opzet sluit geen godsgeloof in ¹⁾, en opzet gericht op het krenken is evenmin een zelfstandig vereischte ²⁾.

Irrelevant was het ook, dat de getuige, die het voor zijn tegenstander opnam, kon verklaren dat hij de geïncrimineerde woorden niet als een smalende godslastering gevoeld had en in zijn godsdienstige gevoelens *niet was gekrenkt*. „[De spreker heeft] niet op het oog gehad den God als Schepper van een harmonisch geheel, zooals *ik* Hem zie. Hij heeft dus bij wijze van spreken, mijn God niet gelasterd. Zou hij daarentegen gezegd hebben: ‚De God zooals [debater] die ziet is een misdadiger’, dan zouden mijn godsdienstige gevoelens daardoor wel zijn gekrenkt”. Doch wij hebben uit de uiteenzettingen van Minister Donner kunnen zien, dat krenking in concreto niet behoeft te worden bewezen; of er al dan niet iemand gekrenkt *is*, blijft voor de toepassing van het artikel volkomen onverschillig ³⁾.

¹⁾ Zie hierboven blz. 220. ²⁾ Zie hierboven blz. 204.

³⁾ Zie hierboven blz. 204 e.v.

Juist ook omdat de geverbaliseerde niet aan God gelooft, aldus tenslotte de Inspecteur, is het van geen belang zich af te vragen, of hij den Schepper van een onharmonisch of van een harmonisch geheel bedoeld heeft. En het gaat ook niet om Uw, getuige's, opvatting van God. „Als hij dan spreekt van God, dan kan hij daarmee niet anders bedoelen dan den God, *zoals godsdienstige menschen hem bedoelen*.” — Hetgeen te bewijzen was, ten einde art. 147 sub 1°. in des Ministers opvatting te kunnen toepassen! ¹⁾ Er is een Persoonsaanduiding; de geloofsvoorstellingen van breede volksgroepen zijn overgenomen — en worden dan gesmaald. Doch beteekent dit tevens, dat de laatste zin een zooveel ernstiger bedreiging voor de openbare orde inhoudt dan hetgeen was voorafgegaan? Is er wel een wezensverschil tusschen dezen zin, waarin dan God smalend heet gelasterd, en het voorgaande, zijnde slechts hekeling van misbruiken?

De overwegingen van het vonnis der Rechtbank zijn mij niet bekend; inderdaad lijkt mij art. 147 sub 1°. terecht door haar toepasselijk geacht; wat niet bevredigt is het feit, dat deze agitator slechts strafbaar werd door zijn onbeheerschtheid aan het eind, welke hem naar „de geloofsvoorstellingen” deed grijpen. Hier uitte hij overigens slechts een wanhoopskreet bijkans zoo oud als de menschheid. — Onaantastbaar daarentegen bleven de zeker niet minder grievende en opwindende uitspraken daaraan voorafgegaan, waarin, opzettelijk of onopzettelijk à la marge van de wet, hij de autonomie van het godsgeloof bijtend had aangetast.

Tot twee maanden onvoorwaardelijke gevangenisstraf werd door de *Amsterdamsche Rechtbank* den 20sten December 1934 ²⁾ veroordeeld de schrijver van een stukje in een sociaal-anarchistisch blad.

Plaatselijk Nieuws Amsterdam

Geen Godslastering?

Ik las voor een winkelraam: Uitverkoop van R.K. beelden.

Spotkoopjes!!!

Jezus, iets beschadigd, van f 4,50 voor 60 cent.

Heilige P. van Donder, iets beschadigd, van f 7,50 voor 89 cent.

Maria, iets beschadigd, van f 5,50 voor 89 cent!”

¹⁾ Zie hierboven blz. 213. ²⁾ N.J. 1934 blz. 1713 e.v.

Hieraan nu waren, in den vorm van een commentaar, erbarmelijke grappen over Jezus en Maria toegevoegd van geslachtelijken aard.

De overwegingen van de Rechtbank sluiten aan bij het systeem van den Minister, zijn echter tevens het sprekendste bewijs voor de gebrekkigheid der rechtsbescherming welke de nieuwe wetsbepaling biedt. Immers, had verdachte alleen over Maria iets geschreven, hij ware, ook naar het oordeel van de Rechtbank, vrijuit gegaan — ongeacht het gevaar voor de openbare orde dat, door deze uiting zeker niet minder dan door het overige, ontstaan kon.

Terecht mijns inziens zag anderzijds de Rechtbank in het over Jezus geschrevene de elementen van artikel 147 sub 1°. aanwezig. Tevergeefs beriep de verdediger er zich op, dat „het leerstuk der Heilige Drievuldigheid *slechts . . . door een klein deel* van het Nederlandsche volk aanvaard wordt”. De Rechtbank overwoog, „dat verdachte noch zijn raadsman heeft ontkend, dat de belijdenis van de Godheid van Jezus *behoort tot godsdienstige gevoelens der Christenheid*, en er in de wetsbepaling geen grond ligt voor het maken van onderscheid naar gelang weinigen of velen dit belijden” ¹⁾).

Wel op zeer duidelijke wijze had bovendien deze verdachte „de termen gebruikt van de geloovigen”, zich bediend van hun uitdrukkingswijzen, zich in hun sfeer genesteld om „van daaruit” de smalende uiting te doen ²⁾). De Rechtbank was van oordeel „dat verdachte, mede blijkens het opschrift „geen Godslastering?” van het stuk, een vorm gekozen heeft voor zijn uitingen, waarmede hij zich zelf *niet buiten deze geloofsvoorstelling* plaatst, maar daarbij Jezus in het Godsbegrip betreft, zij het al, dat zijn persoonlijke overtuiging volgens zijn verklaring met die opvatting in strijd is”.

En al mocht verdachte aanvoeren, dezen uitingsvorm niet gebezigd te hebben *met het oogmerk* God te lasteren of menschen te krenken, doch slechts om „zijn verontwaardiging te uiten over de wijze, waarop zij, die zeggen in God te gelooven, zich van Jezus van hun handel bedienen” — volgens de Rechtbank had dit met de toepasselijkheid van ons artikel niet te maken. Voor het uiten

¹⁾ Zie hierboven blz. 213. ²⁾ Zie hierboven blz. 224 e.v.

van die verontwaardiging had hij immers „allerm minst noodig . . . de bewoordingen, waarmede hij in het . . . onderschrift den Persoon van Jezus op hoonende en spottende wijze neerhaalt en betreft in een platten en vulgairen gedachtengang, waardoor hij den Persoon Gods smaadt en hoont, en waarin het smalend karakter dezer voor godsdienstige gevoelens zeer krenkende godslastering is gelegen”.

Hier dus wederom een mijns inziens juiste toepassing der wet; het is de tekst der wet zelve die de overwegingen der Rechtbank onbevredigend doet blijven. Hier wellicht ook een voorbeeld van het pijnlijke en kwetsende dat de behandeling eener godslasteringszaak voor velen kan hebben. Pijnlijker en kwetsender dan het — aanvankelijk door slechts weinigen opgemerkte — geschrijf van dezen godslasteraar, die, merkwaardigerwijze, in zijn uitingen niet alleen de terminologie der geloovigen bezigde, maar daarbij ook, als zoovele zijner voorgangers, het terrein betrad van het geslachtelijke leven.

Tenslotte zij nog een toepassing van *artikel 429bis* vermeld, waarbij ook de rechter aannam, dat ten aanzien hiervan „geenerlei positief schuldvereischte” bestaat ¹⁾.

Voor den *Rotterdamschen Kantonrechter* stond, 20 September 1934, terecht de huismeester van het Kringhuis der Nationaal-Socialistische Beweging. Hij had op een aanplakbord aan den voorgevel vastgehecht één der platen die indertijd tot de indiening van het wetsontwerp geleid hadden: de voorstelling van „God zelf”, met kolven en retorten een nieuw gifgas bereidend—met des huismeesters onderschrift echter: „Schande dat dit in Holland mag!”

Elke bedoeling, anderer godsdienstige gevoelens te kwetsen was hem, geloovig Protestant, vreemd geweest; „verdachte had het bij wijze van spreken aan den schandpaal gehangen als afschrikwekkend voorbeeld” ²⁾. Niettemin veroordeelde de Kantonrechter, de bedoeling te dezen aanzien irrelevant achtend, den man tot f 5.— boete subs. één dag hechtenis, met verbeurdverklaring van het inbeslaggenomen papier en vernietiging daarvan. — Er werd geen hooger beroep aangeteekend, zoodat de

¹⁾ Zie hierboven blz. 227 e.v. ²⁾ N.R.Ct. 20 Sept. 1934 Av.

weer van den verdediger ¹⁾: dat het aanplakken en het aanbrengen-van-het-onderschrift onafscheidelijk aan elkaar waren verbonden, één handeling vormden, en dat hier dus eigenlijk geen sprake was van het „stellen of gesteld houden” in den zin van art. 429bis, niet verder tot haar recht kon komen.

§ 4. BEOORDEELING DER NIEUWE WETSBEPALINGEN

Wat bij het indringen in het, aan deze wetsbepalingen ten grondslag liggende, gedachtensysteem allereerst treft, is de zorgvuldige en logische opbouw daarvan — een opbouw waarbij de gekozen wettelijke formuleeringen bijna overal aansluiten. Terecht had de Minister ingezien dat voor een strafbaarstelling der godslastering *als zoodanig*, in onze verdeelde samenleving het houvast ontbreekt. Een op dezen grondslag rustende wet ware bovendien onbruikbaar tegen die — door den Minister duidelijk gekenschetste — uitingen, welke juist om ingrijpen van den strafwetgever hadden doen roepen: uitingen immers van *ongeloof*igen, die de geloofsuitdrukkingen hunner medemenschen slechts accapareeren om ze daarna te smalen. Tegen dezulken kan alleen worden gebruikt een wetsbepaling waarbij de *uitwendige verschijning* der godslastering met straf wordt bedreigd, m.a.w. waarbij het geloof aan een God niet behoort tot de bestanddeelen van het vereischte opzet. En deze „uitwendige verschijning” wordt dan ook slechts gestraft om de daarin gelegen *krenking van godsdienstige gevoelens*, waarvan verstoring der openbare orde het gevolg kan zijn. — Vele der tegen het wetsontwerp aangevoerde bezwaren berustten op verkeerd verstaan van dit systeem; en de, hierboven vermelde ²⁾, pogingen om in plaats van de door den Minister voorgestelde redactie, een betere te vinden, zijn mijns inziens alle mislukt.

Wel zal het moeilijk zijn voor den rechter, de fijne honing overal te puren. „Ieder rechtgeaard rechter”, aldus de Heer Heemskerk in de Tweede Kamer ³⁾, „zal onmiddellijk moeten voelen, dat er is een krenking van godsdienstige gevoelens door smalende

¹⁾ Mr. B. E. Wielinga, aan wiens inlichtingen ik het bovenstaande mede ontleen. ²⁾ Zie blz. 203, 211, 216. ³⁾ Hand. Tweede Kamer blz. 2623.

godslastering". Het lijkt mij een te schoone verwachting, terwijl onze rechters, hopelijk, met hun „voelen" niet altijd tevreden zullen zijn. En het gevaar van zulk een moeilijke constructie — ligt het, wat ons vaderland betreft, in een ondenkbare toekomst? — is, dat men haar overboord gooit, dat men de fijne begrenzinnen, in den gedachtengang des wetgevers aan de strafbaarheid gesteld, niet meer in acht neemt. In dat geval is men — zoo ergens, dan op dit gebied — in de sfeer van onvermijdelijk subjectivisme en rechtsonzekerheid aangeland. Zoo zag ook de Heer Droogleever Fortuyn ¹⁾ het „als een groot gevaar, dat men onder andere omstandigheden deze op zich zelf beperkt bedoelde wetsbepaling zal kunnen uitleggen en gebruiken in veel ruimer zin".

Ernstiger nog lijken mij een drietal bezwaren, welke tegen het systeem der wet zelf kunnen worden ingebracht. Zij zijn reeds in den breede besproken en worden hier slechts samengevat. — Allereerst rusten deze bepalingen in wezen op *ongelijke rechts-waardeeringen*, in zooverre als slechts de krenking van *godsdienstige* gevoelens als rechtsgrond is aanvaard, en dus met datgene wat voor ieder „het heiligste" is, in het eene geval niet, in het andere wel, rekening wordt gehouden. Door te verwijzen naar den, juist aan de krenking van *godsdienstige* gevoelens verbonden, typischen *vorm* van krenking (die door „smalende Godslasteringen"), heeft de Minister genoemde beperking niet voldoende verontschuldigd.

Het tweede bezwaar schuilt in de beteekenis welke door den Minister aan den term „smalende Godslasteringen" werd toegekend, een beteekenis trouwens welke uit de bewoordingen en uit het systeem der wet op natuurlijke wijze voortvloeit. De uitingen waarin de „realiseeringen van het godsbesef in ons volk" worden gesmaald, zijn slechts „smalende Godslasteringen", zoo in die voorstellingen der geloovigen aan God *een persoonlijk karakter* wordt toegekend. Dit beteekent — en ik herinner vooral aan het betoog van Prof. Duynstee ²⁾ —, dat alle *andere*, aan geloovigen dierbare, voorstellingen, en buitendien alle voorwerpen van vereering en instellingen van het geloofsleven, strafeloos zullen kunnen worden gesmaald; en dat dus de wering der krenking en de daarmee beoogde bescherming der openbare orde hoogst onvolledig en inconsequent wordt doorgevoerd.

¹⁾ Hand. Eerste Kamer blz. 39. ²⁾ Zie hierboven blz. 215 e.v.

In de uitdrukking „smalende Godslasteringen” ligt, tenslotte, ten aanzien van den vorm der krenkende uiting, opgesloten de beperking tot die uitingen, waarin de godsvoorstellingen der geloovigen door den lasteraar schijnbaar als reëel worden aanvaard, doch dan gesmaald. Het ongewenschte gevolg dezer beperking is, dat men met een weinig vindingrijkheid en zelfbeheersching aan den greep der wet ontkomen kan, ook al bewerkt men grooter gevaar voor krenking der godsdienstige gevoelens en daarmede voor versterking der openbare orde, dan één, wiens uiting te dezen opzichte binnen de begrenzingen der wet valt. Ik moge herinneren aan de, onder de wettelijke omschrijving vallende, leuze: „God is het kwaad”, welke echter straffeloos kan worden gepropageerd indien men haar slechts eenigszins weet te vermommen ¹⁾. — Zou, zooals wij zooeven zagen, een te ruime wetsuitlegging tot rechtsonzekerheid voeren — ook de enge interpretatie, zooals deze door de Amsterdamsche Rechtbank werd gehuldigd, en welke mijns inziens de eenig juiste is, leidt tot resultaten welke, ook aan grond en bedoeling der wet gemeten, in hooge mate onbevredigend zijn.

Een bezwaar van algemeenen aard, niet in het bijzonder aan *onze* wet verbonden, is nog de onmogelijkheid voor den rechter, het pijnlijke en kwetsende weg te nemen, aan de behandeling eener godslasteringszaak verbonden. Hier blijft de sfeer heerschen van de godslasterlijke uiting zelve, die om en om moet worden gekeerd, alsook de sfeer van het argument, van de menschelijke ratio, welke het heilige beduimelt ²⁾.

Wij staan voor een moeilijke keuze. Wil men — zich beroepend op de, overigens niet onbetwistbare, noodzaak eener wettelijke voorziening — beperkt geformuleerde bepalingen, dan zal het zeer moeilijk blijken te zijn naast de redactie der thans vigeerende een betere te stellen. Ik meen echter, mede op grond van de eerste toepassingen der nieuwe wet, dat de voordeelen onzer huidige wet — daarin liggend vooral, dat de rechtsgemeenschap voortaan in sommige gevallen kan worden beschermd tegen enkele, door ieder behoorlijk mensch gelaakte, uitingen — niet opwegen tegen de opgesomde nadeelen van inconsequentie, onvolledigheid en ondoelmatigheid.

¹⁾ Zie hierboven blz. 226 e.v. ²⁾ Vgl. hierboven blz. 237, en mijn artikel over „De praktijk der godslasteringswet in Duitschland”.

Men kan hieruit concludeeren, zooals Prof. Duynstee, tot de noodzakelijkheid eener zoo volledig mogelijke bescherming van het geheele gebied van den godsdienst, van den godsdienst in al zijn instellingen en voorstellingen en uitingen. Doch ook dan zal men ergens — als in elke andere wettelijke omschrijving — grenzen dienen te stellen om zich niet in de onbepaaldheid te verliezen; grenzen echter, welke op h  ar beurt, gezien de verscheidenheid van meeningen en voorstellingen des geloofs hier te lande, inconsequent en gebrekkig zullen blijken te zijn. Bovendien spreekt uit het streven naar zulk een volledige godsdienstbescherming een bedenkelijke overschatting van de resultaten welke met strafrechtelijke repressie te bereiken zijn. Zoo ergens, dan moet op dit gebied de strafwetgever zich afvragen (en hebben ook de verdedigers der onderhavige wetsbepalingen dat wel voldoende gedaan?), of hij, bij zijn teweerstelling tegen kwetsende woorden en handelingen, wel uitkomt boven een vruchteloos ageeren tegen de uiterlijke *symptomen* van een kwaad — dat veel dieper ligt. Worden vele der in den loop van dit hoofdstuk besproken godslasterlijke uitingen niet eerst in hun wezen erkend, als zij worden gezien als uiting van verbittering om maatschappelijke misstanden en menschelijk farize  isme, om het „godslasterlijke” in ons leven en samenleven? Naarmate men zich op dit gebied meer voorstelt van scherpe repressie tegen individueele symptomen, dreigt men te verliezen het inzicht in de, ons allen betreffende, fundamenteele oorzaken.

Blijken bij de thans vigeerende bepalingen de nadeelen te overwegen; blijkt het niet wel mogelijk, op dezelfde grondslagen blijvend, een bevredigender redactie te vinden; blijkt tenslotte ook een stelsel van vollediger godsdienstbescherming onwenschelijk — dan kan mijn eindconclusie slechts deze zijn, dat de artikelen 147 sub 1°., 147a en 429bis Sr. behooren te vervallen. De verantwoordelijkheid voor de handhaving der „openbare orde”, welke door „smalende Godslasteringen” ongetwijfeld in gevaar zou kunnen worden gebracht, weegt zwaar; doch juist daarom dient de Overheid van een noodzakelijkerwijs ondoeltreffende en ongelijkmatige bescherming der rechtsorde af te zien, en haar kracht te concentreeren op het omvattender en tenslotte eenig-effectieve streven naar den opbouw eener samenleving op de grondslagen van zuiverder godsdienstigheid en op gerechtigheid.

LITERATUUROPGAVE

EERSTE HOOFDSTUK

- ALSBERG, DR. MAX, *Der Prozess des Sokrates*; 3. Aufl. Mannheim, Berlin, Leipzig 1933.
- ARISTOPHANES, *Aves*; cum proleg. et comm. ed. J. van Leeuwen Jr. Lugd. Batavorum 1902.
- ARISTOPHANES, *De Wolken*; bewerkt door Dr. Chr. Deknatel. Zutphen 1931.
- ARISTOPHANES, *The Clouds*; with introd., English prose transl., crit. notes and comm. by W. J. M. Starkie. London 1911.
- BUSOLT, GEORG, *Griechische Staatskunde*; 3. neugestaltete Aufl. 2. Hälfte bearb. von Dr. Heinrich Swoboda. München 1926.
- DERENNE, EUD., *Les procès d'impiété intentés aux philosophes à Athènes*. Liège 1930.
- DIELS, HERM., *Die Fragmente der Vorsokratiker*; 3. Aufl. Berlin 1912.
- DROYSSEN, J. G., *Der Hermokopidenprozess* (In: *Rheinisches Museum für Philologie*. 3. Bd. (1835) blz. 161 e.v.; 4. Bd. (1836) blz. 27 e.v.).
- FOUCART, PAUL, *Des associations religieuses chez les Grecs: thiasés, éranes, orgéons*. Paris 1873.
- FUSTEL DE COULANGES, *La cité antique*. [Paris] 1929.
- GEFFCKEN, J., *Die ἀσέβεια des Anaxagoras* (In: *Hermes; Zeitschr. für klass. Philologie*. 42. Bd. (1907). Blz. 127 e.v.).
- GOMPERZ, H., *Die Anklage gegen Sokrates in ihrer Bedeutung für die Sokratesforschung* (In: *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Gesch. und deutsche Lit. und zur Pädagogik*. 27. Jhrg. (1924). Blz. 129 e.v.).
- GOMPERZ, H., *Diesokratische Frage als geschichtliches Problem* (In: *Hist. Zeitschrift*. Der ganzen Reihe 129. Bd. Blz. 377 e.v.).
- GOMPERZ, HEINRICH, *Psychologische Beobachtungen an griechischen Philosophen*. Leipzig, Wien, Zürich 1924.
- HECKER, GUIL., *Specimen literarium inaug. de Alcibiadis moribus rebusque gestis*. Groningae 1839.
- HEGEL, G. W. F., *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*; herausgegeben von G. J. P. J. Bolland. Leiden 1908.
- HOFFMANN, ERNST, *Der pädagogische Gedanke bei den Sophisten und Sokrates* (In: *Neue Jahrb. für Wissenschaft u. Jugendbildung*. VI. Bd. (1930). Blz. 59 e.v.).
- JOËL, KARL, *Der echte und der Xenophontische Sokrates*. I. Bd. Berlin 1893.
- JOËL, KARL, *Geschichte der antiken Philosophie*. Tübingen 1921.
- KERN, OTTO, *Die Religion der Griechen*. I. Bd. Berlin 1926.
- KÖHLER, U., *Hermokopiden-Inschriften* (In: *Hermes; Zeitschr. für klass. Philologie*. 23. Bd. (1888). Blz. 392 e.v.).
- KRISTENSEN, W. B., *De goddelijke bedrieger* (In: *Mededeel. der Kon. Akad. v. Wetenschappen. Afd. Letterk.* Dl. 66 Serie B No. 3. Blz. 61 e.v.).
- KRISTENSEN, W. B., *De goddelijke heraut en het woord van God* (In: *Mededeel. der Kon. Akad. v. Wetenschappen. Afd. Letterk.* Dl. 70 Serie B No. 2. Blz. 19 e.v.).
- KRISTENSEN, W. B., *Het leven uit den dood; Studiën over Egyptischen en oud-Griek-schen godsdienst*. Haarlem 1926.

- LASAULX, ERNST VON, Des Sokrates Leben, Lehre und Tod (In: Verscüttetes deutsches Schrifttum. Stuttgart 1925. Blz. 231 e.v.).
- LEEUWEN JR., J. VAN, Zie: Aristophanes.
- LIPSIUS, JUST. HERM., Das Attische Recht und Rechtsverfahren; mit Benutzung des „Attischen Processes“ von M. H. E. Meier und G. F. Schömann. 2 Bde. Leipzig 1905—'08.
- MAIER, HEINRICH, Sokrates, sein Werk und seine geschichtliche Stellung. Tübingen 1913.
- MENZEL, DR. ADOLF, Untersuchungen zum Sokrates-Processe (In: Sitzungsber. der kais. Akad. d. Wissenschaften (Wien). Phil.-hist. Classe. CXLV. Band (1902). 2. Abhandlung).
- MERETT, The departure of Alcibiades for Sicily (In: American Journal for Archeology. IInd Series. Vol. XXXIV (1930). Blz. 125 e.v.).
- MOMMSEN, THEOD., Zum ältesten Strafrecht der Kulturvölker; Fragen zur Rechtsvergleichung gestellt von. . . Leipzig 1905.
- OLDEWELT, DR. H. M. J., Socrates en Plato (In: Tijdschr. voor Wijsbegeerte XXIII (1929) blz. 245 e.v. en XXIV (1930) blz. 1 e.v.).
- PHILIPPI, A., Alcibades und Sokrates (In: Rheinisches Museum für Philologie. N.F. 41. Bd. Blz. 13 e.v.).
- PHILIPPSON, ROBERT, Sokrates' Dialektik in Aristophanes' Wolken (In: Rheinisches Museum für Philologie. N.F. 81. Bd. (1932). Blz. 30 e.v.).
- PLATO(ON), Drinkgelag; uit het Grieksch overgebracht door P. C. Boutens. Rotterdam 1931.
- Phaidoon; uit het Grieksch overgebracht door P. C. Boutens. Amsterdam 1919.
- PLATO, Verdediging van Socrates. Vert. en ingeleid door Dr. A. Rutgers. Amsterdam [1912].
- POHLENZ, MAX, Die griechische Tragödie. Leipzig u. Berlin 1930.
- SCHOEMANN, G. F., Griechische Alterthümer; 4. Aufl. neu bearb. von J. H. Lipsius. Berlin 1897.
- Scholia graeca in Aristophanem, cum prolegom. grammatic., var. lect., annot. critic. selecta cui sua quaedam inseruit Fr. Dübner. Parisiis 1842.
- SPRANGER, EDUARD, Sokrates (In: Die Antike. 7. Bd. (1931). Blz. 271 e.v.).
- STARKIE, W. J. M., Zie: Aristophanes.
- TAYLOR, A. E., Socrates. Edinburgh 1932.
- UEBERWEG, FRIEDR., Grundriss der Geschichte der Philosophie; 12. Aufl. herausgegeben von Dr. Karl Praechter. 1. Teil. Berlin 1926.
- WACHSMUTH, W., Hellenische Alterthumskunde aus dem Gesichtspunkte des Staates. Halle 1826—'30.
- WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, ULRICH VON, Das älteste Strafrecht der Kulturvölker. Zie: Mommsen.
- Der Glaube der Hellenen. 1. Bd. Berlin 1931.
- WINDELBAND, WILHELM, Ueber Sokrates (In: Präludien. Tübingen und Leipzig 1903. Blz. 58 e.v.).
- XENOPHON, Gedenkwaardigheden van Socrates; met aantt. en inl. uitg. door J. J. Hartman Lit. hum. Dr.; 2e druk. Leiden 1913.
- Herinneringen aan Socrates; uit het Grieksch door Dr. Ch. M. van Deventer. Amsterdam z.j.
- ZELLER, DR. EDUARD, Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung; 7. Aufl. herausgegeben von Dr. Wilhelm Nestle. Leipzig 1923.

TWEEDE HOOFDSTUK

§ 1, I

- BERTHOLET, LIC. ALFR., Leviticus erklärt. Tübingen und Leipzig 1901.
- Collatio, Mosaicarum et Romanarum legum, Uitg. door Nic. Smits. Acad. Pr. Groningen. Haarlem 1934.

- DIESTEL, L., Die religiösen Delicte im israelitischen Strafrecht (In: Jahrbücher für protestantische Theologie. 5. Jhrg. (1879). Blz. 246 e.v.).
- DRIVER & WHITE. Zie: Leviticus.
- EERDMANS, B. D., Alttestamentliche Studien. IV. Das Buch Leviticus. Giessen 1912. — De Godsdienst van Israël. Huis ter Heide 1930.
- FÖRSTER, Dr. iur. GERH., Das Mosaische Strafrecht in seiner geschichtlichen Entwicklung. Leipzig 1900.
- GOODENOUGH, ERWIN D., The jurisprudence of the Jewish courts in Egypt. New Haven 1929.
- Heilige Schrift des Alten Testaments, Die; übersetzt von E. Kautzsch; 4. Aufl. herausgeg. v. A. Bertholet. Tübingen 1922.
- KAUTZSCH, E. u. A. BERTHOLET. Zie: Heilige Schrift.
- KRÜGER, PAUL, Geschichte der Quellen und Litteratur des Römischen Rechts; 2. Aufl. Leipzig 1912 (Syst. Handbuch der Deutschen Rechtswiss. Erste Abt., 2. Teil).
- Leviticus, edited by the Very Rev. H. D. M. Spence, D. D. and by the Rev. Jos. S. Exell. London and N.-Y. 1913 (The Pulpit Commentary. IV.).
- The Book of —; a new Engl. transl. by the Rev. S. R. Driver, D. D., ass. by the Rev. H. A. White, M. A. London, New-York, Stuttgart 1898.
- MENES, ABRAM, Die vorexilischen Gesetze Israels. Giessen 1928 (50. Beiheft zur Zeitschr. für die alttest. Wissenschaft).
- MICHAËLIS, JOH. DAV., Mosaisch Recht, of de Ziel der Wetten van Moses. Uit het Hoogduitsch vertaald. Vijfde Deel. Haarlem 1776.
- Mischna, Die. Text, Übersetzung und ausf. Erkl. herausgeg. v. Beer, Holtzmann, Krauss. IV. Seder; 4. und 5. Traktat. Giessen 1933.
- POHLENZ, DR. MAX, Vom Zorne Gottes; eine Studie über den Einfluss der griechischen Philosophie auf das alte Christentum. Göttingen 1909 (Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments. 12. Heft.).
- SPENCE & EXELL. Zie: Leviticus.
- WEISMANN, JAKOB, Talion und öffentliche Strafe im Mosaischen Rechte (In: Festschrift für Adolf Wach. 1. Band. Leipzig 1913. Blz. 1 e.v.).

§ 1, II, III

- AUGUSTINUS, AVR., Belijdenissen; uit het Latijn vertaald door Dr. J. Fernhout. Haarlem 1929.
- De moribus Ecclesiae Catholicae et de moribus Manichaeorum libri II. Antverpiae 1700 (Operum Tomus primus).
- BAUR, DR. FERD. CHR., Das manichäische Religionssystem nach den Quellen neu untersucht und entwickelt; unveränderter photomech. Neudruck nach der Ausg. von 1831. Göttingen 1928.
- BECK, ALEX., Römisches Recht bei Tertullian und Cyprian. Halle 1930 (Schriften der Königsberger gelehrten Gesellschaft. 7. Jahr. Geisteswiss. Klasse. 2. Heft).
- BLUDAU, DR. AUGUSTINUS, Die Ägyptischen Libelli und die Christenverfolgung des Kaisers Decius. Freiburg i. Br. 1931 (Röm. Quartalschrift für Christl. Altertumsk. u. für Kirchengeschichte).
- BRUNS, CAR. GEORG., Fontes iuris romanis antiqui; editio sexta. Pars prior: Leges et Negotia. Frib. in Br. et Lipsiae 1894.
- BURKITT, F. C., The religion of the Manichees. Cambridge 1925.
- CABROL. Zie: Dictionnaire.
- Codex Theodosianus, instr. Gust. Haenel (In: Corpus Iuris Romani antejustiniani ed. Böcking. Fasc. II. (Bonnae 1837). Blz. 97 e.v.).
- COLEMAN Ph. D., CHRIST. BUSH, Constantine the Great and Christianity. New York 1914 (Studies in History, Economics and Public Law ed. by the Faculty of political science of Columbia University. Vol. LX n. 1).
- Collatio, Mosaicarum et Romanarum legum, Uitg. door Nic. Smits. Acad. Proefschr. Groningen. Haarlem 1934.
- Corpus iuris civilis. Ed. Eduard. Osenbrüggen. Lipsiae 1872.

- Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de Littérature; publié par R. P. dom Fernand Cabrol. T. 2me, 1re partie B (Paris 1910). Blz. 926 e.v.
- DUFRESNE-DU CANGE, Glossarium mediae et infimae Latinitatis. T. I. Parisiis 1840.
- HAENEL, GUST., Corpus Legum ab Imperatoribus Romanis ante Iustinianum latarum. Lipsiae 1857.
- HUTTMANN, Ph. D., MAUDE ALINE, The establishment of Christianity and the pro-scription of Paganism. New York 1914. (Studies enz. Vol. LX n. 2).
- IHERING, RUDOLPH, Der Geist des römischen Rechts auf den versch. Stufen seiner Entwicklung. I. Theil. Leipzig 1852.
- Lex Romana Raetica Curiensis; ed. Kar. Zauner (In: Mon. Germ. hist.; ed. societas aperiendis fontibus rerum Germanicarum medii aevi. Legum sectio V. (Hannoverae 1875—'89). Blz. 289 e.v.).
- MOMMSEN, THEODOR, Abriss des römischen Staatsrechts. Leipzig 1893 (Syst. Handbuch der Deutschen Rechtswissenschaft. Erste Abt., 3. Teil).
- Der Religionsfrevl nach römischem Recht (In: Hist. Zeitschr. N.F. 28. Band (1890). Blz. 389 e.v.).
- Römisches Strafrecht. Leipzig 1899 (Syst. Handbuch enz., 4. Teil).
- Novellae Constitutiones imperatorum Theodosii II, Valentiniani III; instr. Gust. Haenel. (In: Corpus Iur. anteiust. Fasc. II. Blz. 1 e.v.).
- PAUL(L)US, IULIUS, Receptarum Sententiarum ad filium libri V; recogn. Ludov. Arndts. Bonnae 1833.
- REIN, WILH., Das Criminalrecht der Römer von Romulus bis auf Justinianus. Leipzig 1844.
- STEFFEN, ALBERT, Mani. Dornach und Stuttgart 1930.
- [TERTULLIANUS,] Apologétique, texte établi et traduit par J. P. Waltzing. Paris 1929 (Coll. Budé).
- Verdediging der Christenen; vert. en toegel. door P. C. Ysseling. Nijkerk 1909.

§§ 2, 3, 4

- ALIVISATOS, Dr. HAMILCAR S., Die kirchliche Gesetzgebung des Kaisers Justinian I. Berlin 1913.
- BALUZIUS. Zie: Capitularia.
- BIENER, Dr. FRIEDR. AUG., Geschichte der Novellen Justinian's. Berlin 1824.
- BORETIUS. Zie: Capitularia.
- Capitularia Regum Francorum; ed. Steph. Baluzius. Tom. I. Parisiis 1780.
- Regum Francorum; denuo ed. Alfr. Boretius. Hannoverae 1883 (Monumenta Germaniae historica; ed. societas aperiendis fontibus rerum Germanicarum medii aevi. Legum Sectio II T. I).
- CHARDON, J. P., Geschiedenis en Begrip van Strafbare Godslastering. Diss. V.U. Oudshoorn 1907.
- COLLINET, PAUL, Etudes historiques sur le Droit de Justinien. Tome 1er. Paris 1912.
- CONTE, ANT. LE, Explicatio Constitutionum Justiniani imperatoris [Omstreeks 1750].
- Corpus iuris canonici. Instr. Aemil. Friedberg. Lipsiae 1879.
- Corpus iuris civilis. Ed. Eduard. Osenbrüggen. Lipsiae 1872.
- Corpus iuris Germanici antiqui. Ed. Ferd. Walter. Berolini 1824.
- Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de Littérature; publié par R. P. dom Fernand Cabrol. T. 2me, 1re partie B (Paris 1910). Blz. 926 e.v.
- Ivo, Divus, Carnotensis Episcopus, Decretum (In: Migne P. L. 161. Col. 47 e.v.).
- KATZ, EDWIN, Ein Grundriss des kanonischen Strafrechts. Berlin u. Leipzig 1881.
- KNECHT, AUG., Die Religions-Politik Kaiser Justinians I. Inaug. Diss. Würzburg 1896.
- KRÜGER, PAUL, Geschichte der Quellen und Litteratur des Römischen Rechts; 2. Aufl. Leipzig 1912 (Syst. Handb. der Deutschen Rechtswiss. Erste Abt., 2. Teil).
- MUYART DE VOUGLANS, Conseiller au Grand-Conseil, Les Loix criminelles de France dans leur ordre naturel; nouv. édition. Tome premier. Paris, Neufchâtel 1781.
- NOAILLES, PIERRE, Les Collections des Nouvelles de l'empereur Justinien. Origine et formation sous Justinien. Paris 1912.

- PFANNMÜLLER, LIC. THEOL. GUST., Die kirchliche Gesetzgebung Justinians haupts. auf Grund der Novellen. Berlin 1902.
- RICHTER, AEM. LUDW., Lehrbuch des katholischen und evangelischen Kirchenrechts; in 8. Aufl. bearbeitet von Dr. Rich. Dove u. Dr. Wilh. Kahl. Leipzig 1886.
- RITTERSHUIJUS, CUNR., Ius Iustinianum, Hoc est, Novellarum Imp. Iustiniani Expositio methodica. Argentorati 1615.
- SAVIGNY, FRIEDRICH CARL VON, Geschichte des Römischen Rechts im Mittelalter; 2. Ausg. 2. Bd. Heidelberg 1834.
- Thesaurus Novus Anecdotorum in quo continentur varia concilia, episcoporum statuta synodalia.... Ed. Dom. Edm. Martene et Dom. Urs. Durand. Lutetiae Parisiorum 1717.
- THOMAS AQUINAS, Sanctus, Summa totius Theologiae. Antverpiae 1569.
- VREDENBURCH, ADR. GUILIELM. VAN, Specimen historico-juridicum inaugurale de sacrilégio.... Trajecti ad Rhenum 1832.

§§ 5, 6

- BAADER, JOSEPH, Nürnberger Polizeiordnungen aus dem XIII. bis XV. Jahrhundert. Stuttgart 1861 (Bibl. des litt. Vereins in Stuttg. LXIII).
- BERLICHUS, MATTHIAS, Conclusionum practicabilium.... Liber; nunc quarto editus. Pars quarta (Concl. I). Arnhemiae 1644.
- BEZA, THEOD., De haereticis a civili Magistratu puniendis Libellus. 1554.
- Een schoon Tractaet van de Straffe welke de wereltlijcke Overicheydt over de ketters behoort te oeffenen. Franeker 1601.
- BLACKSTONE, SIR WILLIAM, Commentaries on the Laws of England; the 12th ed. London 1785.
- BOEHMER, IO. SAM. FRIDER. DE, Elementa Iurisprudentiae Criminalis; ed. auctior et emend. Halae 1774.
- Meditationes in Constitutionem Criminalem Carolinam; accessit vetus ordinatio criminalis Bambergensis, Brandenburgica, Hassiaca. Halae 1770.
- BORETIUS, Zie: Capitularia.
- BONNER, HYP. BRADLAUGH, Penalties upon Opinion; or some records of the laws of heresy and blasphemy; 3th edition. London 1934.
- [CALVIJN, JOH.], Opera quae supersunt omnia; ed. Guil. Baum, Ed. Cunitz, Ed. Reuss. Vol. VIII; X. Brunsvigae 1870; 1871.
- Capitularia Regum Francorum; denuo ed. Alfr. Boretius. Hannoverae 1883 (Monumenta Germaniae historica; ed. societas aperiendis fontibus rerum Germanicarum medii aevi. Legum Sectio II T. I.).
- CARPZOVIVS, BENEDICTUS, Verhandelng der Lyfstraffelijke Misdaaden en haare be-rechtinge....; in de Nederduytsche Spraake overgebracht door Mr. Diderik van Hogendorp (41ste en 42ste Hoofdstuk). Rotterdam 1752.
- CHARDON, J. P., Geschiedenis en Begrip van Strafbare Godslastering. Diss. V.U. Oudshoorn 1907.
- CHOISY, EUG., L'état chrétien calviniste à Genève au temps de Théodore de Bèze. Genève et Paris z.j.
- CLARUS ALEXANDRINUS, JULIUS, Opera omnia sive Practica civilia et criminalia. Genevae 1739.
- Concilia, decreta, leges, constitutiones in re ecclesiarum orbis britannici opera et scrutinio Henr. Spelman. Tomus I. Londini 1639.
- CONTE, ANT. LE, Explicatio Constitutionum Justiniani imperatoris [Omstreeks 1750].
- COTHMANNUS, ERNEST., Commentarius in librum Codicis Justiniani primum. Francofurti 1616.
- COVARRUVIAS A LEYVA TOLETANUS, DN. DICT., Relectio C. quamvis de pactis. lib. 6 (In: Opera omnia. Francofurti 1573).
- DAMHOUDER, JOOST DE, Practycke in Criminele Saecken. Rotterdam 1650.
- DISTEL, THEOD., Elf kriminalistische Mittheilungen aus dem Kgl. Sächs. Hauptstaatsarchiv zu Dresden (In: Zeitschr. der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte; German. Abt. 6. Bd. (1885). Blz. 184 e.v.).

- Groot Placaet-Boeck vervattende de Placaten, Ordonnantien ende Edicten. . . 's-Graven-Hage en Amsterdam 1658 e.v.j.
- GÜNTHER, L., Die Idee der Wiedervergeltung in der Geschichte und Philosophie des Strafrechts. I. Abt. Altenburg 1889. II. Abt. Erlangen 1891.
- HITZIG's Annalen der deutschen und ausländ. Crim.-Rechtspflege. N.F. (herausgegeben von Dr. Herm. Th. Schletter) 36. Band (1854). Blz. 62 e.v.
- HOBACH, GUST., Beitrag zur Geschichte des deutschen Strafrechts. Archiv der Criminalrechts. N.F. 1844. Blz. 233 e.v.
- IOANNIS antiquus glossator, Summa in Novellas Iustiniani Imperatoris. Francofurti 1615.
- KATZ, EDWIN, Ein Grundriss des kanonischen Strafrechts. Berlin u. Leipzig 1881.
- KOHLER, Prof. J[os]., Studien aus dem Strafrecht. 2. Bd. Mannheim 1895.
- KOHLER, Jos. und WILLY SCHEEL. Die Carolina und ihre Vorgängerinnen. 1. Teil: Die peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls V. Halle a. S. 1900.
- Landrechten van Over-Yssel; met de nadere reglementen. . . . Deventer 1724.
- MENOCIUS, JACOBUS, De arbitriis Iudicum quaestionibus et causis Libri Duo, Francofurti ad M. 1576.
- MOORMAN, Mr. JOH., Verhandeling over de misdaden en der selver straffen; voorts vervolgt en ten einde gebragt door Mr. Joh. Jac. van Hasselt. Arnhem 1764.
- MUYART DE VOUGLANS, Conseiller au Grand-Conseil, Les Loix criminelles de France dans leur ordre naturel; nouv. édition. Tome premier. Paris, Neufchâtel 1781.
- NEBBENS STERLING, A. H., Analogie en Symboliek in de Straf. Diss. Amsterdam 1895.
- Neue und vollständigere Sammlung der Reichs-Abschiede. . . . Franckfurt am M. 1747.
- OSENBRÜGGEN, ED., Das Alamannische Strafrecht im deutschen Mittelalter. Schaffhausen 1860.
- Studien zur deutschen und schweiz. Rechtsgeschichte. Schaffhausen 1868.
- Oude Rechtsbronnen der stad Breda; uitg. door Mr. W. Bezemer. 's-Gravenhage 1892 (Werken der Ver. tot uitg. der bronnen v. h. oude vaderl. recht. Eerste Reeks no. 14).
- Recueil général des anciennes lois françaises, depuis l'an 420 jusqu'à la révolution de 1789; par M. M. Jourdan, Decrusy et Isambert. Paris 1822 e.v.j.
- SCHLETTER. Zie: Hitzig's Annalen.
- SEGESSER, ANT. PHIL. VON, Rechtsgeschichte der Stadt und Republik Lucern. 2. Band. Lucern 1854.
- SPELMAN. Zie: Concilia.
- STEPHANI, MATTHIAS, Constitutiones publicorum iudiciorum. Brunsvigae 1665.
- STOBBE, O., Geschichte der deutschen Rechtsquellen. 2. Abth. Braunschweig 1864.
- Vorläufige Nachricht von dem Höchst-erstaunlichen und Gotteslästerlichen Beginnen unterschiedener Studiosorum. Im Jahr 1716, den 9. April.
- WALCH, CARL FRIEDR., Vermischte Beiträge zu dem deutschen Recht. Erster Theil. Jena 1771.

DERDE HOOFDSTUK

- ANDREAE, JOH. VAL., Christianopolis (an ideal state of the 17th century); transl. by Felix Emil Held Ph. D. New-York 1916.
- Turbo, oder der irrende Ritter vom Geist (1616); aus dem Lat. übers. von Wilh. Süss. Tübingen 1907.
- BLOK, P. J., Drie brieven van Samuel Sorbière over den toestand van Holland in 1660 (In: Bijdragen en Meded. v. h. Hist. Genootschap. Deel XXII. Blz. 1 e.v.).
- BREDIUS, A., Johannes Torrentius, schilder, 1589—1644. 's-Gravenhage 1909.
- [CANNAERT, J. B.], Bydrage tot de Geschiedenis van het oude Strafregt in België. Bruxelles 1829.
- CHARDON, J. P., Geschiedenis en Begrip van strafbare Godslastering. Diss. V.U. 1907.
- DALEN, ANTHONI VAN, Recueil, van de Notabelste Besoignes ende Resolutien, Die in den Krijgsraede deser Landen voorgevallen, ende genomen zijn. 's-Gravenhage 1675.

- Dossier-Torrentius. In het Gemeente-Archief te Haarlem.
- FRIMA, Mr. J., Het strafproces in de Ommelanden tusschen Eems en Lauwers van 1602—1749. Amersfoort z.j.
- Groot Placaet-Boeck vervattende de Placaten, Ordonnantien ende Edicten... 's Graven-Hage en Amsterdam 1658 e.v.j.
- GÜNTHER, LUDWIG, Kepler und die Theologie; ein Stück Religions- und Sittengeschichte aus dem XVI. und XVII. Jahrhundert. Giessen 1905.
- Keyserlijke statuten, Ordonnantien, Costumen en Gewoonten. 's Graven-Hage 1649.
- KONING, JACOBUS, Geschiedkundige Aanteekeningen betreffende de Lijfstraffelijke Regtsoefening te Amsterdam. Amsterdam 1828.
- Landrechten van Over-Yssel; met de nadere reglementen... Deventer 1724.
- LEENHOF, FREDERICUS VAN, Den Hemel op Aarden, of een korte en klaare Beschrijvinge van de Waare en Stantvastige Blijdschap... Te Amsterdam 1704.
- De Hemel op Aarden opgeheldert van de Nevelen van Misverstand, en Vooroordeelen. Te Zwolle 1704.
- LEEUWEN, SIMON VAN, Het Rooms-Hollands-regt, waarin de Roomse wetten met het huydendaagse Neerlands regt over een gebracht werden. De XIe druk. Amsterdam 1744.
- Leidsche Rechtsbronnen uit de Middeleeuwen; uitg. door Dr. P. J. Blok. 's-Gravenhage 1884 (Werken der Ver. tot uitg. der bronnen v. h. oude vaderl. recht. Eerste Reeks no. 6).
- Leyds-Veer-Schuyts-Praetgen Tusschen een Koopman ende Borgher van Leyden... 't Amstelredam 1628.
- Manifesten, De... der Rozenkruizers; kritisch onderzochte tekst opnieuw uitgegeven en ingel. door Adolf Santing. Amersfoort 1930.
- MAUREGNAULT, Mr. JOHAN DE, Juridique Observation... 's-Gravenhage 1758.
- MEYER, Dr. W., Een Judicium der Theologische Faculteit te Leiden betreffende de Rozekruisers (In: Bijdragen voor Vaderl. Gesch. en Oudheidkunde. Vijfde reeks, vierde deel. Blz. 56 e.v.).
- Nog iets over het rechtsgeding tegen Torrentius. (In: Bijdr. enz. Blz. 309 e.v.).
- PEUCKERT, WILL-ERICH, Die Rosenkreutzer; zur Geschichte einer Reformation. Jena 1928.
- Rechtsbronnen, De Middeleeuwsche... der Stad Utrecht; uitg. door Mr. S. Muller Fzn. Tweede Deel. 's-Gravenhage 1883 (Werken der Ver. tot uitg. der bronnen v. h. oude vaderl. recht. Eerste Reeks no. 3).
- Resolutien van Consideratie der Ed. Groot-Mog. Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt, genomen zedert den aenvang der bedieninge van den Heer Johan de Witt als Raedt-Pensionaris van haer Ed. Gr. Mog.; Den tweden druk. Amsterdam en 's-Gravenhage 1719.
- RIEMSDIJK, Jhr. B. W. F. VAN, Een schilderij van Johannes Torrentius (In: Lux; Fototijdschrift. Deel XXVI (1915). Blz. 299 e.v.).
- SCHREVELIUS, THEOD., Harletrias, ofte, om beter te seggen, De eerste stichtinghe der Stadt Haerlem. t'Haerlem 1648.
- Statuten Ordonnantien ende Costumen van Frieslandt. Leeuwarden 1693.
- TRIVELLI, A. P. H., Johannes Torrentius (1589—1644). (In: Lux; Fototijdschrift. Deel XXI (1910). Blz. 1 e.v.).
- VANINI. Oeuvres philosophiques; trad. pour la prem. fois par M. X. Rousselot. Paris 1842.
- VOET, JOH., Commentarius ad Pandectas. Hagae Comitum 1734.
- VOET, P., In quattuor libros Institutionum imperialium commentarius. Gorinchem 1668.
- WASSENAR, NICOLAES A., Historisch Verhael aller gedenckwaardiger gheschiedenissen. t'Amstelredam 1624 e.v.j.
- Wat wonder wat nieuws van een brief van de Broederen van Roosen-Cruys aen Vincent van Drielenburch. Vvt Franck-voordt 1622. Gedrukt nyt rechter Liefde In de Mater Salem. Voor den Man Jan van Dooren. 3ff. 8vo. — A. A. W. Santing stelde hiervan een door Teuling te Amsterdam vervaardigde manudruk in 1930 ter beschikking van de leden van het Ned. Verb. v. Boekenvrienden.

- WIND, Mr. S. DE, Bijzonderheden uit de geschiedenis van het Strafrecht in de Nederlanden. Middelburg 1827.
- WORF, Dr. J. A., Constantijn Huygens over de schilders van zijn tijd (In: Oud-Holland; Nieuwe Bijdragen voor de Gesch. der Ned. Kunst, Letterkunde, Nijverheid enz. 9de Jrg. (1891). Blz. 106 e.v.).
- ZURK, EDUARD VAN, Codex Batavus; de derde druk. Rotterdam 1738.

VIERDE HOOFDSTUK

- Allgemeines Landrecht für die preussischen Staaten. 3. Bd. Berlin 1794.
- [Anon.] Le Chevalier de La Barre — son procès — ses bourreaux. Z.j.
- AVRAY, MAURICE, d' Le procès du Chevalier de La Barre. Paris z.j.
- BACHAUMONT, Mémoires secrets; revus et publiés avec des notes et une préf. par P. L. Jacob. Paris 1883.
- BECCARIA, CESARE, Dei delitti e delle Pene. Strasburgo [1911] (Bibliotheca Romanica 128, 129).
- BECCARIA, Des délits et des peines; nouv. éd. accompagnée d'un comm. par. F. Hélie. Paris 1856.
- Des délits et des peines. Paris an III.
- BRISSET DE WARVILLE, J. P., Théorie des Loix criminelles. Berlin 1781.
- [CANNAERT, J. B.], Bijdrage tot de Geschiedenis van het oude Strafrecht in België. Bruxelles 1829.
- CHARDON, J. P., Geschiedenis en Begrip van Strafbare Godslastering. Diss. V.U. Oudshoorn 1907.
- CHASSAIGNE, MARC, Le procès du Chevalier de La Barre. Paris 1920.
- CHOISY, M. L'Abbé DE, La Vie de Saint Louis. Paris 1690.
- Crimineel Wetboek voor het Koninkrijk Holland, met eene inl. en aanm. door J. M. Kemper. Eerste deel. Amsterdam 1809.
- DESNOIRETERRES, GUSTAVE, Voltaire et la Société française au XVIIIme siècle. 6me Série: Voltaire et J. J. Rousseau. Paris 1874.
- DOSSIER-DE LA BARRE (Archives nationales, Parlement criminel X 2, 1392—1393).
- FARELE, M. DE LA, A propos du Chevalier de La Barre. Abbeville 1910.
- FAURE, J. A. FÉLIX, Histoire de Saint Louis. Tome second. Paris 1866.
- FEUERBACH, Dr. ANSELM RITTER VON, Lehrbuch des gemeinen in Deutschland gültigen peinlichen Rechts; 14. Originalausgabe. Giessen 1847.
- GRIMM, BARON DE, et DIDEROT, Correspondance littéraire, philosophique et critique adressée à un Souverain d'Allemagne depuis 1765 jusqu'en 1768. Prem. Partie, Tome 5me. Paris 1813.
- GUENTHER, L., Die Idee der Wiedervergeltung in der Geschichte und Philosophie des Strafrechts. Abt. II. Erlangen 1891.
- HERDER, J. G., Briefe zur Beförderung der Humanität (Sämmtliche Werke; herausgegeben von Bernhard Suphan. T. XVII u. XVIII. Berlin 1877—'99).
- HERTZ, EDUARD, Voltaire und die französische Strafrechtspflege im 18. Jahrhundert. Stuttgart 1887.
- HUMBOLDT, W. VON, Ideen zu einen Versuch, die Grenzen der Wirksamkeit des Staates zu bestimmen. Breslau 1851.
- JOINVILLE, JEAN Sire DE, Histoire de Saint Louis (In: Nouv. Coll. des Mém. rel. à l'hist. de France. Paris 1881).
- KONING, JACOBUS, Geschiedkundige Aanteekeningen betreffende de Lijfstraffelijke Regtsoefening te Amsterdam voornamelijk in de zestiende eeuw. Amsterdam 1828.
- La belle Allemande ou les Galanteries de Thérèse. A Strasbourg 1776.
- LACRETELLE, CHARLES, Histoire de France pendant le XVIIIme siècle; 5me éd. Bruxelles 1819.
- LANGIN, GEO, Religion und Hexenprozess. Leipzig 1888.
- LINGUET, S. M. N., avocat à Paris. Mémoires et Plaidoyers. Amsterdam 1773.
- Théorie des Loix civiles ou principes fondamentaux de la société. Londres 1767.

- MARAT, Plan de Législation criminelle. Paris 1790.
 [MERCIER], Tableau de Paris; nouv. éd. Amsterdam 1783.
 MONTESQUIEU, Lettres persanes; éd. revue et annotée par Henri Barckhausen. Paris 1913.
 MUYART DE VOUGLANS, Les Loix criminelles de France dans leur ordre naturel; nouv. édition. Paris, Neufchâtel 1781.
 — Réfutation des principes hasardés dans le Traité des délits et des peines. Lausanne 1767.
 Recueil général des anciennes lois françaises, depuis l'an 420 jusqu'à la révolution de 1789; par M.M. Jourdan, Decrusy et Isambert. Paris 1822 e.v.j.
 [DEVÉRITÉ], Recueil intéressant sur l'affaire de la mutilation du Crucifix d'Abbeville. Londres 1776.
 Venus in het Klooster, of de Nonne in haar hembde, zijnde een naauwkeurige Samenpraak, opgedragen aan Mevrouw d'Abdisse van Beaulieu, door den Abt Du Prat. Tot Franeker. Gedrukt voor de Studenten.
 VOLTAIRE, Commentaire sur le Livre des Délits et des Peines (In: Oeuvres complètes. Paris 1838 e.v.j. T. 5me).
 — Correspondance générale (T. 12me).
 — Correspondance avec le Roi de Prusse (In: T. 10me).
 — Le Cri du sang innocent, au Roi très-chrétien, en son conseil (In: T. 5me).
 — Dictionnaire Philosophique (T. 7me et 8me).
 — Lettres de Voltaire et de D'Alembert (In: T. 10me).
 — Précis de la procédure d'Abbeville (In: T. 5me).
 — Prix de la Justice et de l'Humanité (In: T. 5me).
 — Relation de la Mort du Chevalier de La Barre; par M. Cassen, avocat du conseil du roi, à M. le marquis de Beccaria (In: T. 5me).
 — Socrates; drama in drie actes; vert. van Dr. J. de Jong (In: Groot Nederland; Dram. Bijv. van Sept. 1917).
 WAHLBERG, WILH. EM., Gesammelte kleinere Schriften und Bruchstücke. 1. Bd. Wien 1875.
 WIND, Mr. S. DE, Bijzonderheden uit de geschiedenis van het Strafrecht in de Nederlanden. Middelburg 1827.

VIJFDE HOOFDSTUK

(voor artikelen in de dagbladen zie de voetnoten)

- Aanvulling van het Wetboek van Strafrecht met voorzieningen betreffende bepaalde voor godsdienstige gevoelens krenkende uitingen:
 Koninklijke Boodschap en Ontwerp van Wet. Bijlagen van het Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal ged. het zittingsjaar 1930—1931. No. 348, 1 en 2 [25 April 1931].
 Memorie van Toelichting [M. v. T.]. Bijlagen enz. 1930—1931. No. 348, 3 [25 April 1931].
 Voorloopig Verslag der Tweede Kamer [V. V. Tweede Kamer]. Bijlagen enz. 1930—1931. No. 348, 4 [4 Juli 1931].
 Memorie van Antwoord op dit Verslag [M. v. A. Tweede Kamer]. Bijlagen enz. 1931—1932. No. 34, 1 [4 December 1931].
 Openbare beraadslagingen in de Tweede Kamer [Hand. Tweede Kamer]. Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal ged. het zittingsjaar 1931—1932. Blz. 2584—2603, 2606—2624, 2629—2651 en 2653—2654 [26, 27, 31 Mei en 1 Juni 1932].
 Voorloopig Verslag der Eerste Kamer [V. V. Eerste Kamer]. Bijlagen van het Verslag der Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal ged. het zittingsjaar 1931—1932. No. 34 [16 Juli 1932].
 Memorie van Antwoord op dit Verslag [M. v. A. Eerste Kamer]. Bijlagen enz. 1932—1933. No. 34 [6 October 1932].
 Openbare beraadslagingen in de Eerste Kamer [Hand. Eerste Kamer]. Verslag der Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal ged. het zittingsjaar 1932—1933. Blz. 17—49 [2 en 3 November 1932].

Wet van 4 November 1932. Staatsblad no. 524.

- Adres van de Remonstrantsche Broederschap aan de Staten-Generaal betr. het Wetsontwerp inzake Godslastering (In: Uit de Remonstr. Broederschap. 43ste Jrg. (1931—'32). Blz. 55 e.v.).
- BAELDE, Mr. R., De praktijk der Godslasteringswet in Duitschland (In: Tijdschrift voor Strafrecht. Deel XLII (1932). Blz. 243 e.v.).
- BRUNS, GEORG VIKTOR, Die Religionsvergehen im künftigen deutschen Strafrecht unter Zugrundelegung des Entwurfs von 1927. Breslau 1932 (Strafrechtliche Abhandlungen. Heft 301).
- Bijvoet, Mr. Dr. F. A., Het standpunt van de wereldlijke Overheid tegenover anti-godsdienstige uitingen. Praeadvies (In: Annalen der Ver. tot het bevorderen der wetenschap onder de Katholieken in Nederland. Jrg. 1932. Afl. II. Blz. 23 e.v.).
- CHARDON, J. P., Geschiedenis en Begrip van strafbare Godslastering. Diss. V. U. Oudshoorn 1907.
- DUYNSTEE C. SS. R., Prof. Mr. W. J. A. J., Het standpunt van de wereldlijke Overheid tegenover anti-godsdienstige uitingen. Praeadvies (In: Annalen der Ver. tot het bevorderen der wetenschap onder de Katholieken in Nederland. Jrg. 1932. Afl. II. Blz. 1 e.v.).
- DIJK, J. J. C. van, Wetboek van Militair Strafrecht en Wet op de Krijgstucht; 3de uitg. opn. herz. etc. door Prof. Mr. J. V. van Dijk en Mr. C. J. H. Schepel. Alphen 1930.
- GEWIN, Mr. B., Openlijke Godslastering (In: Tijdschrift voor Strafrecht. Deel XV (1903). Blz. 247 e.v.).
- GOMBAULT, Mr. C. F. J., Communaal Strafrecht, syst. bewerkt aan de hand der Nederl. jurispr. Alphen aan den Rijn 1921.
- Eerste Supplement op het Communaal Strafrecht. Alphen aan den Rijn 1927.
- HAMEL, Mr. G. A. van, De grenzen der heerschappij van het Strafrecht. Inaug. rede Amsterdam 1880.
- HOEVEN, Mr. H. van der, Geschiedenis van het Wetboek van Militair Strafrecht. Tweede Boek, verz. van ontwerpen, stukken, beraadslagingen. 's-Gravenhage en Leiden 1904.
- KUYPER, A., Het Calvinisme; zes Stone-lezingen. Amsterdam-Pretoria 1899.
- LEENDERTZ, Mr. A. C., Het wetsontwerp van Schaik... en een leemte in de wet-Donner betreffende Godslastering (In: Weekblad van het Recht. No. 12684. Blz. 7).
- NAUTA, Mr., De Lex-Donner (In: Weekblad van het Recht. No. 12450. Blz. 7 e.v.).
- In veilige haven... gestrand? (In: Weekblad van het Recht. No. 12522. Blz. 7).
- NOYON, Mr. T. J., Het Wetboek van Strafrecht verklaard; vierde druk. Tweede Deel. Arnhem 1926.
- OVEN, Mr. J. C. van, Strafbbaarstelling van Godslastering (In: Nederl. Juristenblad. 6de Jrg. (1931). Blz. 313 e.v.).
- POLENAAR, Mrs. B. J., en Th. HEEMSKERK, Het Wetboek van Strafrecht in doorl. aantt. verklaard. Tweede Deel. Amsterdam z.j.
- Strafbepalingen tegen Godslastering en vloeken. Advies aan het Centraal Comité van Antirevolutionaire Kiesvereeningen door de commissie ad hoc: Kampen 1924.

PERSOONSREGISTER

- Aeschines Socraticus 27 n. 3.
 Agis 34.
 Alcibiades 4, 6, 18 e.v., 27 e.v., 30 e.v., 37, 38, 43, 157.
 Alembert, d' 174, 181.
 Anaxagoras 4, 8 e.v., 26, 49.
 Andreae, Joh. Val. 115, 116, 118.
 Anema 201, 203, 212.
 Anytus 39, 50, 53, 54.
 Aristophanes 4, 39 e.v., 45 e.v., 50.
 Aristoteles 21 n. 5.
 Aspasia 13.
 Augustinus, Aur. 69 e.v., 72.
 Bachaumont 152, 181.
 Barre, de La 153 e.v., 183.
 Beaumarchais 148.
 Beccaria 143 e.v.
 Belleval, de 159 e.v., 165 n. 1.
 Benedictus Levita 82.
 Bergansius, Minister 193.
 Berlichius 89 e.v.
 Beza, Theodorus 106 e.v.
 Bredius, Dr. A. 129.
 Brissot de Warville 149, 185 e.v.
 Broutelles 168, 171 n. 4, 174, 180.
 Bruns, Dr. Vikt. 207 e.v.
 Bijvoet, Mr. F. A. 204, 206, 212 n. 4, 219, 225.
 Callicles 52.
 Calvijn 103, 105 e.v.
 Carpzovius 89 e.v., 108, 147, 188.
 Chardon, Mr. J. P. 192.
 Chassaigne, M. 179.
 Chrysostomus, Johannes 70, 72.
 Cicero 14, 24.
 Clemens IV, Paus 141.
 Cleon 12.
 Conte, Le 77, 92, 94 n. 6, 97.
 Cothmann 96 e.v.
 Covarruvias 89 e.v.
 Critias 16, 36, 43.
 Cyprianus 69.
 Cyrus 29.
 Damhouder, de 89, 91.
 Darius 3 i.f.
 Demosthenes 2, 3.
 Diocletianus 59, 63 e.v.
 Diogenes Laertius 12.
 Diopeithes 13, 17, 33.
 Donner, Minister 192 e.v.
 Draco 2, 5.
 Droogleever Fortuyn 239.
 Duval de Soicourt 157 e.v., 180.
 Duymaer van Twist 193.
 Duynstee, Prof. W. J. A. J. 196 n. 1, 200, 215 e.v., 225, 226, 239, 241.
 Eerdmans, Prof. 57, 58.
 Etallonde, Gaillard d' 155 e.v., 181, 182, 183.
 Eupolis 19.
 Euripides 41, 54.
 Feuerbach 186.
 Fichte 25 i.f.
 Frederik de Groote 143, 182, 184, 187 e.v.
 Frederik Hendrik, Prins 126, 130, 131 e.v.
 Geesink, Prof. 92, 219.
 Gewin, Mr. B. 192, 199.
 Gregorius IX, Paus 87.
 Grimm, Baron 144, 147, 158, 172.
 Hamel, Prof. van 200, 209.
 Heemskerck, Th. 203, 238 e.v.
 Hegel 9, 27, 51.
 Herder, J. G. 144, 149, 150, 189.
 Hertz, Eduard 179 e.v.
 Heydenrijck 190.
 Huygens, Const., 123 e.v.
 Idenburg 193 e.v.
 Irnerius 78.
 Joël, Karl, 21 n. 5.
 Joinville 140 e.v.
 Joly de Fleury 167, 173 n. 3, 175.
 Joseph II, Keizer van Oostenrijk 189.
 Justinianus I, Keizer 60, 73 e.v., 90, 94, 102, 188.
 Justinus Martyr 55.
 Kahl, von 216.
 Karel I, Koning van Engeland 132.
 Karel V, Keizer van Duitschland 99 e.v., 111.
 Kepler 116.
 Kranenburg, Prof. 222.

- Kuyper, Dr. Abr. 192, 196.
 Lamachus 30.
 Lampon 10.
 Leendertz, Mr. A. C. 230 e.v.
 Leenhof, Fred. van 136.
 Linguet 156 n. 3, 166 n. 2, 171, 173, 180.
 Locke 143, 145.
 Lodewijk de Vrome 82.
 Lodewijk de Heilige 140 e.v.
 Lodewijk XIV 142 e.v.
 Lodewijk XV 175.
 Lohman, de Savornin 200, 206, 213 n. 3, 214, 225.
 Lucianus 14.
 Lucretius 14.
 Lycon 39, 44, 50.
 Lycurgus 2.
 Lysander 35, 36.
 Maier, H. 21.
 Marat 148 e.v.
 Marchant 216.
 Marcus Diaconus 65.
 Maupeou, de 180.
 Mauregnault, Mr. Joh. de 134 n. 1, 138.
 Maximiliaan, Keizer van Oostenrijk 99 e.v., 103.
 Meletus 39, 47, 50.
 Mendels 213, 218.
 Menochius 92 n. 2, 93, 97
 Modderman, Minister 191.
 Moissel, C. F. M. 155 e.v., 180.
 Montesquieu 143, 185.
 Motte, de La, Bisschop van Amiens 158, 175, 179.
 Muyart de Vouglans 79, 89, 147.
 Nauta, Mr. 217, 221 e.v.
 Nicephorus Callistus 72.
 Nicias 17, 18, 30, 35.
 Oldewelt, Dr. H. M. J. 21, 24.
 Ormesson, Lefèvre d' 167, 173.
 Oven, Prof. van 226
 Palamedes 54 e.v.
 Paracelsus 115, 122.
 Pasquier 174, 181.
 Paulus (klass. Rom. jurist) 61 e.v.
 Pericles 6, 8, 10, 11 e.v., 18, 36.
 Petrarca 18.
 Phidias 13.
 Philips VI, van Valois 141 e.v.
 Piron 173.
 Plato 24 e.v., 28 e.v., 44 e.v., 48 e.v., 52 e.v.
 Plutarchus 8, 10 n. 6.
 Polak, Prof. Dr. Leo 207.
 Polycrates 42 e.v.
 Pompe, Prof. 200, 204 n. 1, 210, 212, 217, 221.
 Protagoras 4, 16.
 Pultion 32.
 Rittershusius 76, 89.
 Rousseau, J. J. 137, 186.
 Sasse van IJsselt, van 205, 214, 222.
 Satyrus 12.
 Schaik, Minister van 231.
 Servet, Mich. 106.
 Slotemaker de Bruïne 211, 213.
 Socrates 4, 21 e.v., 27 e.v., 35, 36 e.v., 167, 176.
 Solon 2.
 Spinoza 135.
 Synesius 71.
 Tertullianus 66 e.v.
 Teulings 206 e.v.
 Theodosius I, Keizer 63
 Thomas van Aquino 83 e.v., 89, 91, 95 n. 5, 184, 219.
 Thucydides (tegenstander v. Pericles) 10, 12.
 Torrentius, Joh. 122 e.v.
 Triptolemus 2.
 Ulpianus 62 e.v.
 Vanini 116.
 Veer, de 214.
 Vegetius 67
 Visscher, 201.
 Visser, (J. Th.) de 193 e.v.
 Voltaire 137, 139, 143, 150 e.v., 157 e.v., 160, 167, 169, 173 e.v., 181 e.v., 183 e.v.
 Wibaut 207, 211 n. 2.
 Windelband 25, 54.
 Witteman, Mr. P. J. 193 n. 1, 221.
 Wijnbergen, van 197, 213.
 Wijnkoop 205, 226.
 Xenophon 22 e.v., 28, 42 e.v., 46 e.v., 52.
 Xerxes 4, 29.

ZAAKREGISTER

- alchimie (119), 121.
 Areopagus, Hof van den 4, 6, 8.
 asebeia 6, 12, 32, 39.
 „attribuere” en „negare”, g. l. door
 — 68 e.v., 84, 91 e.v., 95, 107 n. 1,
 219.
 Aufklärung, Zie Verlichting.
 Authenticum, 75 n. 1, 78.
 autonomie v. d. menschelijken geest
 4, 9, 14, 25, 32 e.v., 62 e.v., 71 e.v.,
 107, 121 e.v., 128, 143 e.v., 162,
 233.
 Avondmaal, bespotting v. h. 90, 104.
 blasphemia, het Grieksche en La-
 tijnsche woord — 68 e.v., 81 e.v.
 bliksem van Zeus, de — 13 e.v.
 Breviarium Alarici 80, 82.
 Broederschap, Remonstrantsche 210,
 226.
 camera obscura 124 e.v.
 Canones, sacri 73 e.v., 85, 86.
 Canonieke recht, het 80, 83, 85, 86
 e.v., 89, 94, 188.
 Capitularia 79, 81 e.v., 86.
 Carolina, Const. Crim. 97, 101.
 causaliteit. Zie: oorz. besch.
 Christenvervolgingen 66, 69.
 Code pénal 190.
 Codex Canonum Anselmo dedicata
 79.
 Codex Theodosianus 64, 80.
 Collatio 59, 62 n. 3, 63 n. 2.
 Crimineel Wetboek voor het Ko-
 ningrijk Holland 190.
 daimonion, het — van Socrates 23,
 26 e.v., 47, 48.
 Decretalen 87, 100.
 Decretum Gratiani 87, 100.
 Decretum Ivonis 79.
 delictsvormen, antieke — 5 e.v.
 deorum iniurias, dis curae 60, 187.
 Dictionnaire philosophique, Vol-
 taire's — 137, 152 e.v., 166 e.v.,
 169, 172, 173, 176 n. 1, 178, 181, 184.
 Dionysus Sabazius 18.
 Eleusinische mysteriën, schending
 der — 32 e.v.
 Epitome Juliani 79, 82.
 Erfzonde, ontkenning der 121, 127.
 Eucharistie, lastering van de — 101,
 110, 169, 171, 184, 216 e.v.
 Ferdinandea 188.
 Fransche koningen, G.l.wetten der
 102, 140 e.v.
 geestelijke vrijheid 202 e.v.
 geheime wetenschappen 59, 61, 122,
 124, 128.
 genius, lastering van den — 58.
 geschriften, godslasterlijke 134 e.v.,
 152, 166 e.v., 197 e.v.
 Heiligen, lastering van de 97 e.v.,
 108, 111, 112.
 Heil. Geest, lastering tegen den —
 81, 85.
 Hermes 31 e.v.
 Hermes-beelden, schending der —
 31 e.v.
 hetaerieën 16.
 Hoogeschool, Leidsche 120, 133 e.v.
 Humanisme (107), 121.
 humaniteit 147 e.v.
 Iuppiter Capitolinus 65, 67, 69.
 Jezus, lastering van 103 e.v., 107,
 157 e.v., 216, 236.
 Joden, behandeling der — tijdens de
 Republiek 112 e.v.
 Katholieken, behandeling der — tij-
 dens de Republiek 113 e.v.
 kettersche godslastering 91, 107 e.v.,
 135 e.v., 221.
 Kerkhervorming 101, 105 e.v., 110,
 112, 115, 121.
 Koning-archont 7, 33.
 Kolytto, de godin 18, 19.
 Landrecht für die preussischen Staa-
 ten, Allgemeines 189.
 Leviticus 24: 10 e.v.: 57 e.v., 77, 83,
 89, 90, 96, 188.
 Lex Dei, zie Collatio.
 Lex Romana canonice compta 79.
 Lex Romana Raetica Curiensis 73.
 Lex Visigothorum 80, 81.
 Maaltijden, cultische 3, 7.
 Majesteit, schending der goddelijke

STELLINGEN

I

Iemand kan jegens een derde geen afstand doen van de vordering, welke de personen genoemd in art. 1406 B.W. eventueel jegens dien derde zouden kunnen hebben na zijn dood ter zake van een hem overkomen ongeval.

II

De aansprakelijkheid van den reeder ex art. 321 — 2de lid (nieuw) W. v. K., betreft alleen schade ten gevolge van onrechtmatige handelingen van de daar genoemde personen.

III

Indien de bij arbitraal beding aangewezen instantie om arbiters te benoemen, ten tijde van het geschil weigert of niet meer bestaat, moet de benoeming van arbiters geschieden door den rechter bedoeld in art. 624 Rv., doch alleen ingeval partijen blijkbaar in het algemeen de beslechting van hun geschillen door arbitrage hebben gewild.

IV

Tenzij bij de wet uitdrukkelijk anders is bepaald, zijn publiekrechtelijke lichamen niet bevoegd om, onder beroep op wet of verordening, geheel of gedeeltelijk niet na te komen burgerrechtelijke overeenkomsten, welke zij rechtsgeldig met particulieren hebben gesloten.

V

De Regeering, aan de Stichting „de Wieringermeerscholen” de noodige schoolgebouwen ter beschikking stellend, handelt daarmede niet in strijd met art. 195 der Grondwet, en evenmin met de Lager Onderwijswet 1920.

VI

Bepalingen van plaatselijke verordeningen, waarbij het op den openbaren weg te koop aanbieden of venten van gedrukte stukken — ook ongeacht den inhoud —, hetzij afhankelijk wordt gesteld van een voorafgaand verlot der Overheid, hetzij onvoorwaardelijk wordt verboden, zijn niet in strijd met art. 7 der Grondwet.

VII

De toeneming der vaste kosten en de daarmee verband houdende neiging tot opvoering der productie ook bij overvoerde markt, vormen een sterk argument voor de mogelijkheid van verbindendverklaring van ondernemersovereenkomsten.

VIII

Voorlichtingsdienst en Reclasseering behooren niet te worden gescheiden, mits in de voorlichtingsrapporten ook de specifieke belangen der gemeenschap onder het oog worden gezien.

- 65 e.v., (90), 131, 138, 175, (201).
- Majesteit, vergelijking koninklijke met goddelijke — 72, 77, 96, 175.
- Majesteits-delict, Rom. opv. van het — 65 e.v.
- Manichaeërs 59, 63, 70 e.v.
- Maria, lastering van — 101, 108, 111, 112, 216 e.v., 236.
- middellijke en onmiddellijke gods-lastering 91 n. 5.
- natuurwetenschappelijke beschou-wingswijze 3, 6, 9 e.v., 22, 39 e.v. 45 e.v., 72, 116, 119, 124, 133, 185.
- „negare”, g.l. door —. Zie: „attribu-ere.”
- Noodlot, aanvaarding van het 70, 92
- Novelle, de 77ste 74 e.v., 78 e.v., 83, 87, 89, 90, 94, 188.
- Novellen, Verzameling der 178 — 78 e.v.
- oorzakelijke beschouwingwijze 10, 26, 145.
- opvoerigheid, samenhang van gods-dienstdelicten met — 38, 61, 63 e.v., 122, 195, 197, 233.
- opzet bij het delict van g. l. 56 e.v., 80, 84, 85, 87, 91, 92, 146, 204, 206, 210 e.v., 219, 222.
- Pansophie 117 e.v., 121, 137.
- Parlement van Parijs 152, 167, 172 e.v., 180, 181.
- Placcaten tegen g.l. 111, 112, 135 e.v.
- psychologische beschouwingwijze 144, 145, 233.
- Reglement betr. de Krijgstucht 194 e.v.
- Reichsabschiede 97, 100 e.v., 188.
- Rozenkruisers 117 e.v., 127, 129.
- saeculariseering der godsdienstde-licten 187, 190, 199, 214, (238).
- Satzung, Königliche — von den Got-tesl. 90; 100, 103.
- Socinianen 135.
- Sophisten 4, 16 e.v. 25, 40 e.v., 45, 51
- Staten van Holland 103, 112 e.v., 120, 133 e.v.
- Statuten, synodale 88.
- Straffen op de g.l. gesteld: arbitraire str. 100, 101, 111, 131, 142.
- boetedoening 83, 87, 98 e.v., 105 e.v., 109 e.v., 190.
- doodstraf 57, 77, 96 e.v., 112, 131, 138, 142, 170, 171.
- opsluitingsstraf 101, 131, 135, 189, 198.
- tongstraf 97 e.v., 102, 111, 112, 138, 140 e.v., 170 e.v., 178.
- verbanning 81, 111, 112, 135.
- verpleging 188.
- Tafelen, de Twaalf — 60, 61 e.v., 65.
- Talmoed 59.
- Toorn Gods 5, 9, 13, 56 e.v., 63 e.v., 68, 69, 76, 102 e.v., 109, 138, 140, 144, 157, 162, 171, 173, 232.
- Triniteit, loochening der — 106 e.v., 135 e.v.
- Vaderland, heiligheid van het —, 2 e.v., 12, 65.
- „Verlichting”, (de —) 23, 60, 74, 108, 137, 143 e.v., 167, 169, 189, 217, 232 e.v.
- vloeken, strafbepalingen tegen het 94, 101, 103, 140 e.v., 192 n. 1.
- Volksheerschappij in Athene 15, 36.
- Volksrechtbank in Athene 7, 15, 36.
- Voorzienigheid, ontkennen van Gods — 70, 92, (108).
- Wetboek van Militair Strafrecht 193 e.v.
- Wetboek van Strafrecht, ons 190 e.v., 192 e.v.
- art. 137c en d pag. 207 n. 3.
- „ 143, 144 „ 200 n. 3.
- „ 145, 146 „ 200 n. 3, 215.
- „ 147 „ 199 e.v., 225.
- „ 147a „ 230 e.v.
- „ 240 „ 229, 232.
- „ 429bis „ 227 e.v., 232, 237 e.v.
- „ 451 sub 3°. „ 228, 232.
- Wetten, heiligheid der 1 e.v.
- wilsvrijheid, aanvaarding der 108.
- zedeloosheid, samenhang van gods-dienstdelicten met — 6, 13, 18, 19, 32, 76, 82, 103, 125, 154, 162 e.v., 165, 166 e.v., 235 e.v.
- zweren bij lichaamsdeelen van God 77, 93.
- zweren, lasterlijk 94 e.v., 140 e.v.

~~3-105~~
~~10040~~

1286922

UNIVERSITY OF CHICAGO

57 883 271